

88.360

OSZK

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

MADÁCH IMRE

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

JEGYZETEKSEL ÉS MAGYARÁZATOKKAL

KIADTA

ALEXANDER BERNÁT

NEGYEDIK KIADÁS

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1921

88.360

R
2

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
1968/R leltár

Országos Könyvtári Központ
Nem adható el!
Soproni raktárából

Több ízben foglalkoztam az Ember tragédiájával, de sohasem telt benne annyi gyönyörűségem, mint mikor sorról-sorra néztem át és próbáltam magyarázni. Az a benyomásom támadt, hogy igazán csak most értettem meg és értethetem meg másokkal. A maradandó művek jellemző vonása, hogy mindig új szépségeket fedezünk föl bennük és életünk különböző korszakaiban más-más szemmel nézve őket, mindig újaknak és mindig becseseknek látjuk.

A magyarázás munkája közben sok akadályra bukkantam. Hogy egyebet ne említsek, számos tárgyi magyarázatot tartottam szükségesnek, melyekre nézve kevés előmunkálat állott rendelkezésre, a fődolgokra nézve pedig eltérő nézetek között kellett utamat keresnem. A mű filozófiai természete is szükségessé tette, hogy a magyarázás közönséges módjától eltérjek és a következőképen járjak el:

A tárgyi magyarázatokat, amelyek a szöveg megértésére fontosak, a szöveg alá tettem;

az egész szín magyarázatát a szín után vetettem; ehhez szükségesnek látszott a szín tartalmát összefoglalni, hogy a cselekvény főmozzanatai kidomborodjanak; azután a szín jelentését keresni, hogy a mű gondolatvilága bontakozhassék ki fokozatosan, végül a szín forrásait, történeti jellegét, drámai menetét föltüntetni; mind a két fajta magyarázatban iparkodtam a szükségesre szorítkozni, az olvasót a mű élvezetében nem zavarni, csak ahol a gondolkodó olvasó különben is megállana, segítségére lenni;

ezen részleges magyarázatokat betetőzi a mű végén összefüggő tanulmány, mely a mű szerkezetét, értelmét, művészi formáját, történetét, írója életét és fejlődését vizsgálja. A lapok számát tekintve, talán sokat írtam; de a műnek és a mű írójának vannak rejtelmes, mélységes vonásai, melyeknek földerítéséhez beható elmerzéssel akartam járulni.

Az eddigi irodalmat fölhasználtam, de vitatkozásokba nem bocsátkoztam. Forrásaimat idézem.

ALEXANDER BERNÁT,

A mű második kiadására kerülén a sor, alkalmam nyílt a szöveget az eredeti kézirat és az I—III. kiadás alapján gondosan átnézni és nem egy hibától megtisztítani, a jegyzeteket, magyarázatokat figyelmesen megvizsgálni, itt-ott módosítani vagy kiegészíteni. Sok változtatni valót nem találtam; amiben ez a második kiadás különbözik az elsőtől, apróságok, melyeket nem kell külön említenem. Az első kiadást a szakemberek jóakarattal fogadták és tanártársaim az iskolában szívesen használták. A magyarázás módja, elrendezése ellen ép oly kevéssé tettek kifogást, mint az összefüggő tanulmány ellen, mely az egész költemény esztétikai és irodalomtörténeti magyarázatát adja. Kármán Mór az enyémtől néhány fontos pontban elütő magyarázattal lépett ugyan föl, de az ő — nagyon érdekes, de inkább teológiai és filozófiai értelmezését nem fogadhatom el; ilyennek különben sem volna helye ily természetű kiadásban.

Madách művének életem sok tiszta örömét köszönöm; egyike a legnagyobbaknak az, hogy megadatott nekem, művének a magyar lélekben való meggyökereztetéséhez valamicskével hozzájárulnom.

ALEXANDER BERNÁT.

M

ELSŐ SZIN.

A mennyekben. Az Úr dicstől környezetten trónján. Angyalok serege térden. A négy főangyal a trón mellett áll. Nagy fényesség.

Angyalok kara. Dicsőség a magasban Istenünknek

Dicsérje őt a föld és a nagy ég,
Ki egy szavával hívta létre mindent
S pillantásától függ ismét a vég.

5 Ő az erő, tudás, gyönyör egésze,
Részünk csak az árny, melyet ránk vetett,
Imádjuk őt a végtelen kegyért, hogy
Fényében ily osztályrészt engedett.
Megtestesült az örökös nagy eszme,

10 Im a teremtés béfejezve már,
S az Úr mindentől, mit lehelni enged,
Méltó adót szent zsámolyára vár.

Az Úr. Be van fejezve a nagy mű, igen.

A gép forog, az alkotó pihen.

15 Év-milliókig eljár tengelyén,
Mig egy kerékfogát ujítani kell.
Fel hát világim véd-nemtői, fel,
Kezdjétek végtelen pályátokat.

Foglalat. *A világgalkotás művének megindítása ; az angyalok dicsérete ; Lucifernek az Úr ellen való lázadása.*

1—12. *Az angyalok a zsoltárok hangján dicsőítik az Úr művét. Bibliai szellem lengi át a műnek e nagyszerű megnyitóját, ami megfelel a bibliai tárgynak »Dicsérjétek az Urat, mennyei állatok, dicsérjétek őtet a Magasságban. Dicsérjétek őtet minden ő seregei.« Zsoltár könyve. 148. 1. 2.*

8. *Ily osztályrészt, t. i. nekünk a fény árnya jutott.*

13—20. *Az Úr a teremtest nagy gépezetnek tekinti, mely, miután megvan, saját erejéből áll fenn, a nélkül, hogy igazítani kellene rajta ; »az alkotó pihen.«*

21—60. *Az alkotás külső képének leírása. A büszke láng-*

Gyönyörködjem még egyszer bennetek,
20 A mint elzúgtok lábaim alatt.

(A csillagok védszellemei különböző nagyságú, színű egyes, kettes csillaggömböket, üstökösöket és ködcsillagokat görgetve rohannak el a trón előtt. Szférák zenéje halkan.)

Angyalok kara. Milyen büszke láng-golyó jó

Önfényében elbizottan,
S egy szerény csillagcsoportnak
Ép ő szolgál öntudatlan.

25 Pislog e parányi csillag,
Azt hinnéd egy gyöngé lámpa,
S mégis millió teremtés
Mérhetetlen nagy világa.

Két golyó küzd egymás ellen
30 Összehullni, szétsietni :
S e küzdés a nagyszerű fék,
Pályáján tovább vezetni.

Mennydörögve zúg amaz le,
Távulnan rettegve nézed :
35 S kebelében milljó lény lel
Boldogságot, enyhe béket. —
Mily szerény ott — egykor majdan

Csillaga a szerelemnek,
Övja őt meg ápoló kéz
40 Vigaszul a földi nemnek. —
Ott születendő világok,
Itt enyészők koporsója :
Intő szózat a hiúnak,
Csüggedőnek biztatója.

45 Rendzavarva jó amott az
Üstökös rettentő képe :

golyó (21) a nap ; a *parányi csillag* (25) a föld ; a *csillagok küzdélmé* (29) a bolygók centripetális és tangentialis mozgási irányának elliptikussá való kiegyenlítése ; ha csak az egyik erő működnék, »összehullnának«, ha csak a másik, »szétsietnének« ; a *szerellem csillaga* (38) a hold ; a *születendő és enyésző világok* (41) a kozmikus ködfoltok a tejuton és egyebütt ; az *üstökös* (46) csak

látszólag rendbontó, neki is megvan a megszabott útja ; az *ifjú szellem* (49) a föld védő szelleme, ifjú, mert a föld és az egész teremtés is az ; *változó világögmb* (50) : éj-nap tél-nyár kört *vesz rajta* (58) = változik. Az Úr jókedve és haragja lesz a föld fénye és árnya, (59. 60.)

36. *Béket.* A nyelvujítás korában *bék* — béke helyett.

- S ím, az Úr szavát meghallva,
 Rend lesz útja ferdesége.
 Jössz te, kedves ifju szellem,
 50 Változó világgömböddel,
 A ki gyászt és fénypalástot,
 Zöld s fehér mezt váltogatsz fel.
 A nagy ég áldása rajtad!
 Csak előre, csüggedetlen;
 55 Kis határodon nagy eszmék
 Fognak lenni küzdelemben.
 S bár a szép s rút, a mosoly s könny,
 Mint tavasz s tél, kört vesz rajta,
 Fénye, árnya lészen együtt:
 60 Az Úr kedve és haragja.

(A csillagok védszellemei elvonultak.)

- Gábor főangyal.** Ki a végtelen űrt kimérted,
 Anyagot alkotván beléje,
 Mely a nagyságot s messzeséget
 Egyetlen szódra hozta létre:
 65 Hozsána néked, *Eszme!* (*Leborúl.*)
Mihály főangyal. Ki az örökké változandót,
 S a változatlant egyesíted,
 Végetlent és időt alkotva,
 Egyéneket és nemzedéket:
 70 Hozsána néked, *Erő!* (*Leborúl.*)
Ráfael főangyal. Ki boldogságot árjadoztatsz,
 A testet öntudatra hozva,

61—75. A főangyalok magasabbranguak mint az anyagok és néhányan közülök már az ó-testamentumban is *egyé-
nítve*, külön névvel megjelölve, fordulnak elő. Fölsorolva nincsenek sehol a bibliában, azért számukat más-máskép állapítják meg, majd heten vannak, majd négyen, majd hárman. Háromnak a neve kiemelkedik, *Gáboré, Mihályé, Rafaelé*. Madách a négy főangyal hagyományát fogadja el, és mint-hogy a negyediknek a neve nincsen megállapítva ezt nevezi *Lucifernek*. A többi hármat

is jellemzi, a hagyományt. amennyire lehet, fölhasználván, *Gábor* az új-testamentumban keresztelő szt. János születését, azután a Megváltóét hirdeti. Madáchnál *Gábor* az *anyag* és *tér* alkotó okát, az *Eszmét* dicsőíti, a világnak Istenben megfogamzott *gondolatát*. *Mihály* az égi hadsereg vezére, a pokol leigázója, itt Istenben a *változás* és *idő* alkotó okát, az *Erőt* magasztalja, mely Isten gondolatát megvalósította. *Ráfael* az emberiség őrangyala, aki főleg a gyermekeket és az ártatlánokat, a zarándokot és vándort

És bölcseséged részesévé

Egész világot felavatva :

75 Hozsána néked, Jóság! (*Leborúl. Szünet.*)

Az Úr. S te, Lucifer, hallgatsz, önhittén állsz,

Dicséretemre nem találsz-e szót,

Vagy nem tetszik tán a mit alkoték?

Lucifer. S mi tessék rajta? hogy néhány anyag

80 Más-más tulajdonokkal felruházva,

Miket előbb, hogysem nyilatkoznak,

Nem sejtettél bennök, úgy lehet,

Vagy, ha igen, másítani nincs erőd,

Néhány golyóba össze-vissza gyúrva,

85 Most vonzza, űzi és taszítja egymást,

Néhány féregben öntudatra kél,

Míg minden megtelt, míg minden kihűlt

És megmarad a semleges salak. — —

Az ember ezt, ha egykor ellesi,

90 Vegykonyhájában szintén megteszi.

Te nagy konyhádba helyzéd embered

S elnézed néki, hogy kontárkodik,

védelmezi; jellemző vonása a jóság. Itt is Isten jóságát hirdeti, mellyel betetőzte művét, *öntudatot* adván az embernek és ezzel bölcsesége részesévé tévén őt. A *gondolat*, az *erő* és a *jóság* Isten alkotó vonásai, keresztény fölfogás szerint a szentháromság elemei. L. *Kármán Mór*: Az ember tragédiája Budapest, 1905. 8. 9. l. Ez a három vonás egyébként megfelel az emberi lélek három-fajta megnyilatkozásának a *gondolkodásban*, *akarában* és *érzelemben*.

79—107. *Lucifer gáncsoló beszéde.* Lucifer kicsinyli az Úr hatalmát. Az Úr talán nem is ismerte az anyagok tulajdonságait, melyekből a világot alkotta, semmi esetre se tudja e tulajdonságokat megváltoztatni, csak össze-vissza gyúrta az anyagokat. A világ tulajdon-

kép csak anyagrészek egyesülésének, szétválásának üres, mechanikai játéka, mely valamikor meg is fog szünni. Az *élet* jelenségei is ide tartoznak; életet teremteni annyira nem isteni dolog, hogy valamikor az ember kémiai műhelyében is fog szerves anyagot létrehozni (90). Az alkotott valók közt az ember se ér sokat, tudatlan, gőgös és tehetetlen. S van-e a teremtésnek egyáltalán célja? Cél-e az, hogy legyen, aki dicsőítse Istent? S újra az emberhez tér vissza. Az emberi életet két ellentétes erő mozgatja: a végzet, mely előre megszabja útját, és a szabadság (szabad akarat), mely szerint ő maga intézi sorsát. De ez a kettő meg nem fér egymással és ez az ellentét értelmetlenné teszi az emberi életet.

- Kotyvaszt s magát istennek képzele.
 De hogyha elfecsérli s rontja majd
 95 A főztet, akkor gyúlsz késő haragra.
 Pedig mit vársz mást egy műkedvelőtől? -
 Aztán mi végre az egész teremtés?
 Dicsőségedre irtál költeményt,
 100 Beléhelyezted egy rossz gépezetbe
 És meg nem únod véges-végtelen,
 Hogy az a nóta mindig úgy megyen.
 Méltó-e ilyen aggastyánhoz e
 Játék, melyen csak gyermekszív hevülhet?
 Hol sárba gyúrt kis szikra mímeli
 105 Urát, de torzalak csak, képe nem;
 Végtet, szabadság egymást üldözi,
 S hiányzik az öszhangzó értelem.
Az Úr. Csak hódolat illet meg, nem bírálat.
Lucifer. Nem adhatok mást, csak mi lényegem.

(Az Angyalokra mutatva.)

- 110 Dicsér eléggé e hitvány sereg,
 És illik is, hogy ők dicsérjenek.
 Te szülted őket, mint árnyát a fény,
 De mindöröktől fogva élek én.
Az Úr. Hah, szemtelen! nem szült-e az anyag,
 115 Hol volt köröd, hol volt erőd előbb?
Lucifer. Ezt tőled én is szintugy kérdehetem.
Az Úr. Én végtelen időtől tervezem,
 S már bennem élt, mi mostan létesült.
Lucifer. S nem érzéd-e eszméid közt az űrt,
 120 Mely minden létnek gátjaúl vala,
 S teremtni kényszerültél általa?
Lucifer volt e gátnak a neve,

93. Arany János toldása.

108—132. Elvont és homályos bölcselmi vitatkozás az Úr és Lucifer közt. Lucifer azt mondja magáról, hogy őt nem Isten teremtette, hanem ő is mindöröktől fogva él (113). Az Úr feleli, hogy Lucifert az anyag szülte, »hol volt köröd, hol volt erőd előbb?« Az Úrnak e rövid, homályos szava nyilván azt jelenti, hogy csak az anyaggal jött a tökélet-

lenség, romlás, bomlás, tagadás a világba. Ezt elismeri alább Lucifer is, mondván: Te anyagot szültél, én tért nyerék, az élet mellett ott van a halál stb. Még homályosabb azonban Lucifer felelete (119—123). A következőkép magyarázzuk: Az Úr előbb (117—118) arra hivatkozott, hogy a teremtés mint gondolat, terv, végtelen idők óta élt benne. Lucifer feleli, hogy a terem-

- Ki a tagadás ősi szelleme.
 Győztél felettem, mert az végzetem,
 125 Hogy harcaimban bukjam szüntelen,
 De új erővel felkeljek megint.
 Te anyagot szültél, én tért nyerék,
 Az élet mellett ott van a halál,
 A boldogságnál a lehangolás,
 130 A fénynél árnyék, kétség és remény.
 Ott állok, látod, hol te, mindenütt,
 S ki így ösmérlek, még hódoljak-e?
Az Úr. Hah, pártos szellem! el előlem, el!
 Megsemmisíthetnélek, de nem teszem,
 135 Számúzve minden szellemkapcsolatból
 Küzdj a salak közt, gyűlölt, idegen.
 S rideg magányod fájó érzetében
 Gyötörjön a végetlen gondolat:
 Hogy hasztalan rázod porláncodat,
 140 Csatád hiú az Úrnak ellenében.
Lucifer. Nem úgy, ily könnyen nem löksz el magadtól,
 Mint hitvány eszközt, mely felesleges lett.
 Együtt teremténk: osztályrészemet
 Követelem.
Az Úr. (*gúnynyal*). Legyen, a mint kívánod,
 145 Tekints a földre, Éden fáí közt
 E két sudar fát a kellő középén
 Megátkozom, aztán tiéd legyen.
Lucifer. Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy
 S egy talpalatnyi föld elég nekem.
 150 Hol a tagadás lábát megveti,
 Világodat meg fogja dönteni. (*Indúl.*)
Angyalok kara. El Isten színétől, megátkozott,
 Hozsán' az Úrnak, ki törvényt hozott.

tésnek pusztá gondolata üres ; anyag kell hozzá, hogy testet öltön és valóvá váljék. Isten kénytelen volt, hogy gondolata üres ne maradjon, anyagi testet adni gondolatának ; tehát Lucifernek, ki az anyag principiuma, része van a teremtésben. Az anyag az eszme szerint alakul, tehát az eszme mindig győzedelmeskedik az anyagon (*az végzetem, hogy harcaimban bukjam szüntelen*), de az

anyag megboszulja magát, megrontja az életet a halállal, az örömet a fájdalommal stb. Ezek súlyos filozófiai gondolatok, platónikus és újplatónikus felfogásokra emlékeztetve, melyekkel nem foglalkozunk tovább. A költő is egyszerre véget vet ez elvont vitának és a költőibb mítosz nyelvén folytatja a beszédet. Lucifer részt követel a teremtésből, az Úr Éden két fáját adja neki.

Magyarázat.

A szín tartalma. A teremtés műve be van fejezve. Az Úr trónján ül és megindítja a nagy gépezetet, a csillagok járását. Körülötte az angyalok kara és a négy főangyal. A kar gyönyörködik a teremtés nagyszerű látványában és a hatalmas képet *leírja*; a főangyalok mélyebben hatolnak be az Úr művébe, ők a világalkotó hatalom belső mivoltát, főmozzanatait tárják föl: Isten *gondolata* volt a teremtés mintaképe, *ereje* valósította meg e gondolatot, és *jósága* tette a boldogság helyévé.

Csak Lucifer hallgat. Az Úr feddő fölszólítására végre megszólal, de minden szava keserű gáncs. A világon nincs mit dicsőíteni, mert az csak anyagrészeknek értelmetlen játéka, mely az emberben öntudatra ébred ugyan, de végre emberestül, mindenestül meg fog szünni. Az ember, a teremtés dísze, kontár, ki mindent megront majd. Az egész teremtésnek nincs célja, nincs értelme.

Lucifer így megtagadja az Úrtól a hódolatot, büszkén hivatkozván rá, hogy ő nem teremtett szellem, mint a többi angyal, hanem örökkévaló mint Isten. Ő a tagadás ősi szelleme és mint ilyen oly szükségkép kíséri az alkotást, mint az árnyék a fényt. Az Úr e vakmerő szavakért száműzi az égből, de Lucifer előbb osztályrészét követeli a teremtésből, melyben ő is részt vett. Az Úr gúnyosan enged és Éden két fáját, melyet előbb megátkozott, neki engedi át. De Lucifer elégedetten távozik. Hite szerint ez is elég neki, hogy az Úr művét megdöntse.

*

A szín jelentése. A bibliai és költői hagyományokból szőtt első szín mélyebb gondolatot rejt. Két erő küzd egymással a világon, Istené és Luciferé, az alkotó és romboló erő. A küzdelem még nem indult meg; csak a küzdelem fenséges megnyitóját hallottuk az első színben, a tagadás szellemének lázadó szavait. Mi Lucifer mivolta? Csak a rombolás, tagadás? E kérdésre csak később adhatunk feleletet.

*

Jób, Faust és Kain. Isten és Sátán harcának ősi forrása Jób könyve. Ez mondja el a maga egyszerű, tárgyias, naiv nyelvén, hogy egy napon eljövénék az Istennek fiai, hogy az Úr előtt udvarlanának és ezek között a Sátán is eljőve. Tőle kérdi az Úr, honnét jő, mire Sátán feleli, hogy az egész földet bejárta. Az Úr tovább kérdi, mintegy dicsekedve, hogy vette-e észre Jóbot, kihez hasonló tökéletes, igaz, istenfélő ember nincs a földön. Sátán feleli, hogy könnyű Jóbnak, aki oly nagyon gazdag, csak vesztené el mindenét, majd megátkozna Istent. Az Úr csak ennyit felel: »Imé valamije néki vagyon, te kezvedbe adom, csakhogy ő magára kezedet ne vessed.« Ezután megindul Jób szenvedéseinek sorozata, míglen Jób megtisztulva kerül ki belőlük. De a Sátánról többé nincsen szó.

Jóbból merítette Goethe Faustjának első jelenetét, a Prologust a mennyekben. Itt először a három főangyal dicsőíti az Úr művét. Mefisztó pedig csúfolja az embert. E csúfolódó szavakra kérdi az Úr, hogy ismeri-e Mefisztó Faustot? Mefisztó róla is gúnyosan szól és vállalkozik rá, hogy elcsábítja és megrontja. Az Úr megengedi Mefisztónak, hogy próbálja meg, szabad tért enged neki. Mefisztó azzal távozik, hogy nem félti fogadását.

Madách Goethe jelenetének keretét használta föl, de a gondolatot is módosította, a keretet is megváltoztatta. A Jób-jelenetet összekapcsolta a világalkotás bibliai előadásával. A teremtés befejezésének pillanatában indul meg a szín, azért alkalmoszerű, hogy az angyalok gyönyörködnek a kész műben és dicsőítik. Lucifer elpártolása is most van idején. Lucifer is más mint Mefisztó. Lucifer büszke szellem, ki magát az Úrral egy rangba helyezi, Mefisztó alárendelt lény, kinek az Úr kijelöli a helyét, mondván: Az emberi ösztön gyorsan fajul, s elszunnyad, hogyha megpihen: Te állj mellé ingerlő, céda társul s alkotni légy mint ördög kénytelen. Mefisztó is elismeri az Úr felsőségét, azzal távozik, hogy »szép ily nagy úrtól, az ördöggel is ily emberséggel állni szóba«. A hang is más. Faustban Mefisztó némileg humoros alak, az Úr bohónak nevezi: »A tagadók szellemhadában leginkább tűröm a bohót«. Az ember tragédiájának első színe bizonyára Faust mennyei prologusának hatása alatt készült, mint az Jób után, de sem Goethe jelenete nem utánzása Jóbnak, sem Madách nem másolta Faustot. Mindegyik más-más természetű műnek a hozzá illő megnyitója.

Némi hasonlatosság van Madách Luciferje és *Byron*

Kain-ja közt. *Kain*ban is Lucifer szerepel mint az Úr ellenfele és ez a Lucifer is az Úrral egyenrangúnak mondja magát. Azt mondja :

Legyőze bár,
De nem fölöttem áll. Hódolna bárha
Előtte minden, de én soha.

Es ez a Lucifer is Madáchéhoz hasonlóan azt mondja :

Ahol
Van Istened, vagy vannak Istenid,
Részem van mindenütt. Élet, halál,
Idő, öröklét, föld s az ég s az is,
Mi nem föld s nem ég, de népesítve
Azokkal, akik mind a kettőn éltek,
Vagy élni fognak. Mindez birodalmam,
Igy véle osztom.

De Byron Lucifere inkább hasonlít a görög monda Prometheusához, aki az embereket szereti és Zeust gyűlöli ; küzdeni akar az Úr ellen, »míg ő, vagy én le nem tiportatunk«. Madách Luciferjének igazi mivoltát csak az egész költeményből ismerhetjük meg.

MÁSODIK SZIN.

(A paradicsomban. Középen a tudás és az örökélet fája. Ádám és Éva jönnek, különféle állatok szelíd bizalommal környezik őket. Az ég nyílt kapuján dics (glória) sugárzik elő, s angyali karok halk harmoniája hallik. Verőfényes nap.)

Éva. Ah élni, élni : mily édes, mi szép !

155 Ádám. És úrnak lenni mindenek felett.

Éva. Érezni, hogy gondoskodnak felőlünk,

És mindezért csupán hálát rebegnünk

Ahhoz, ki nyújtja mind e kéjeket.

Ádám. A függés, látom, életelv neked.

160 Szomjúzom. Éva, nézd, mi csábosan

Néz e gyümölcs ránk.

Eva. Majd szakítok egyet.

Az Úr szava. Megállj, megállj, egész földet neked

Ádám, csak e fát kerüld, kerüld,

Más szellem óvja csábgyümölcsét

165 S halállal hal meg, a ki élvezi.

Amott piroslik a szőlőgerezd,

Ott enyhe árnyék kínál nyugalommal,

Ragyogó délnek tikkasztó hevében.

Ádám. Csodás parancs, de úgy látszik, komoly.

Foglalat. Ádám és Éva a paradicsomban. Az Úr tilalma. Lucifer csábítása. A bűnbeesés. Ádám és Évának a paradicsomból való távozása.

162—165. Az égi tilalom. A bibliában : »És parancsola az Úr Isten az embernek, mondván : A kert minden fájáról bátran egyél. De a jó és gonosz tudásának fájáról, arról ne egyél, mert valamely napon arról ejéndel, halálnak halálával halsz meg.« A bibliában

tehát csak egy fa gyümölcsétől, a tudás fájától, tiltja el Isten az embert. Csak miután ezt a tilalmat megszegte az első emberpár, mondja az Úr : »Ímé az ember olyanná lett, mint mi közülünk egy, jót és gonoszt tudván. Most tehát, hogy ki ne nyújtsa kezét, hogy sza-

170 Éva. Mért szebb e két fa, mint más; vagy miért
Ép ez tilalmas?

Ádám. Hát mért kék az ég,
Miért zöld a liget? — elég, hogy úgy van.
Kövessük a szót, jőj utánam, Éva.

(*Letelepednek egy lugosban.*)

Éva. Hajolj keblemre én meg majd legyezzek.

(*Nagy szélroham, Lucifer a lombok közt megjelenik.*)

175 Ádám. Hah nő! mi ez, nem hallék még hasonlót,
Miként ha ellenséges idegen
Erő tört volna rajtunk.

Éva. Reszketek.

Az égi zengzet is elhallgatott.

Ádám. Itt kebleden, úgy tetszik, hallom azt még.

180 Éva. Én meg, ha ott fenn e dics elborúl,
Itt lenn találom azt szemedben, Ádám.
Hol is lelhetném másutt kívüled,
Kit létre is csak hő vágyad hozott,
Mint fényárjában a fejedelmi nap

185 A mindenségben árván hogy ne álljon,
A víz színére festi önmagát
S enyelg vele, örül, hogy társa van,
Nagylelkűen felejtván, hogy csupán
Saját tüzének halvány mása az,

190 Mely véle együtt semmivé borulna.

kasszon az élet fájáról is, hogy egyék, s örökké éljen: kiküldé őt az Úr Isten az Éden kert-jéből«. . . Az élet fája eleinte nem volt megtiltva, minden fának a gyümölcséből, kivéve a tudás fáját, ehetik az ember. De ha a tudás fájából eszik, meghal; tehát az élet fájából, csak miután azt a tilalmat megszegte, nem szabad ennie. Madách eltér a bibliától; Isten két fát ajándékoz Lucifernek és mind a két fától egyszerre tiltja el az embert, tehát Madách fölfogása szerint mindjárt halandónak teremtette Isten az

embert. Kain-ban is több ízben két fáról van szó: »Vajha mind a két gyümölcsöt egyben tépték volna le, vagy egyiket se!« Kain is mondja: »Halálos tévedés, hogy nem szedé először azt (az életfa gyümölcsét) le.« L. alább a 333. sorhoz tartozó jegyzetet.

165. Hogyan halhat meg, ki az élet fájának gyümölcséből eszik?

170. Kainban:

Az Úr eltávolította a fát s miért nem Nekik és ha nem nekik, mért oly közelbe,
Hogy ott virulna legazebben közepén?

Ádám. Ne szólj így, Éva, meg ne szégyeníts.

Mi a hang, hogy ha nincs ki értené?

Mi a sugár, ha szín nem fogja fel?

Mi volnék én, ha mint viszhang s virágban,

195 Bennem szebb létre nem feselne létem,

Melyben saját magam szerethetem?

Lucifer. E lágy enyelgést mért is hallgatom?

Elfordulok, másképp oly szégyen ér még,

Hogy a hideg, számító értelem

200 Megirigylendi a gyermekkedélyt.

(Egy madárka énekelni kezd egy közel ágon.)

Éva. Hallgasd csak Ádám, oh mondd, érted-e

E kis bohó szerelmes énekét?

Ádám. Én a patak zugását hallgatám

És azt találom, szintén így dalolt.

205 **Éva.** Minő csodás öszhang ez, kedvesem,

E sokszerű szó és egy értelem.

Lucifer. Mit késem ennyit? fel munkára, fel,

Megesküvém vesztökre, veszniök kell.

S kételkedve állok mégis újra meg,

210 Nem küzdök-e hiába a tudás,

A nagyravágyás csábos fegyverével

Öellenek, kik közt mint menhely áll,

Mely lankadástól óvja szívöket,

Emelve a bukót: az érzelem.

215 De mit töprengek? Az nyer, a ki mer!

(Új szélroham. Lucifer a megrettenő emberpár előtt megjelenik. A dics elborúl. Lucifer kacag.)

194. Mint viszhangban és virágban. Éva előbb Ádámot a naphoz, magát pedig a napnak a vízbe vetett tükörképéhez hasonlította. Ádám feleletül Évát viszhanghoz és virághoz hasonlítja; viszhang azt jelenti, hogy Éva lelkében Ádám érzései s gondolatai nemes viszhangot keltenek; virág pedig, hogy Ádám férfitulajdonságai Évában megfinomodnak és megszépülnek; Évában Ádám léte »szebb létre feslik«. Az egész szerelmi ömlengés kissé

mesterkéltnek tetszik — a paradicsomban.

199. Fontos Lucifer jellemzésére: Ő a »hideg, számító értelem«.

206. A természet minden hangja, patak zúgása, madár hangja, csodás viszhangban egyet jelent, nyilvánít a szerelmes sziveknek: szívük szerelmét.

209—214. Lucifert, a hideg, számító értelmet, megdöbben-tette Ádám és Éva szerelme. Nem fog-e hiába küzdeni a

Mit álmétkodtok? (*Évához, ki futásnak indul.*)

Oh, megállj, kecses hölgy!

Engedd egy percre, hogy csodáljalak.

(*Éva megáll s lassankint felbátorodik*)

(*Félre.*) E mintakép milljószor újuland meg.

(*Fenn.*) Ádám, te félsz?

Ádám. Tőled, hitvány alak?

220 Lucifer. (*félre.*) Ez is jó ős a büszke férfinemnek.

(*Fenn.*) Üdvözlégy, szellem-testvér!

Ádám. Mondd, ki vagy?

Alulról jössz-e hozzánk, vagy felülről?

Lucifer. Amint tetszik, nálunk az egyre megy.

Ádám. Nem tudtam, hogy van ember még kívülről.

225 Lucifer. Hohó! nagyon sok van még, mit te nem tudsz.

S nem is fogsz tudni. Vagy a jámbor agg

Azért teremtetett volna-e porondból,

Hogy a világot ossza meg veled?

Te őt dicséred, ő téged kitart,

230 Megmondja, végy ebből és félj amattól,

Őv és vezet, mint gyapjas állatot;

Hogy eszmélj, szükséged nem is lehet.

Ádám. Hogy eszméljek? — S nem eszmélnék-e hát?

Nem érzem-e az áldó napsugárt,

235 A létezésnek édes örömét

És Istenemnek végtelen kegyét,

Ki engemet tőn a föld Istenévé?

Lucifer. Azt tartja tán az a kis féreg is,

Mely a gyümölcsöt eszi el előled,

240 Meg a sas, mely a kis madárra csap.

Avagy mi tesz nemesbbé tégedet?

Egy szikra az, mely bennetek dereng,

Egy végtelen erőnek mozzanása;

Mint a pataknak egyes habjai,

245 Egy percre felcsillogva visszahullnak

Közös medröknek szürke mélyibe. —

Igen, tán volna egy, a gondolat,

tudás és nagyravágyás fegyvereivel azok ellen, kiknek szívében ez *érzelem* óvja meg a lankadástól? A költeménynek főgondolata csendül meg először e sorokban.

216—221. A nőnek hizeleg Lucifer, a férfinak önértetét ingerli.

238—257. Lucifer a tudást, a gondolatot dicsőíti, a mely önállóvá, függetlenné tehetné

- Mely öntudatlan szűdben dermedez,
 Ez nagykorúvá tenne, önerődre
 250 Bizván, hogy válassz jó és rossz között,
 Hogy önmagad intézzed sorsodat
 S a gondviselettől felmentene.
 De trágyaféregül jobb tán neked
 Tenyészni kis körödnék lágy ölében
 255 S tudás nélkül elfogyni életeddel.
 Nagy kényelem a megnyugvás hitünkben;
 Nemes, de terhes, önlábunkon állni!
 Ádám. Nagy dolgokat mondsz, szédülök belé.
 Éva. Én lelkesülök, szép s új dolgokat mondsz.
 260 Lucifer. De a tudás nem volna még elég;
 Hogy testesüljön nagyszerű művekben,
 A halhatatlanság is kellene.
 Mit képes tenni az arasznyi lét?
 E két fa rejti mind e birtokot,
 265 S ettől tiltott el, a ki alkotott.
 Tudsz, mint az Isten, azt ha élvezed,
 Ettől örök ifjú marad kecsed.
 Éva. Mégis kegyetlen a mi alkotónk!
 Ádám. De hátha megcsalsz? (*A dics kissé kitisztúl.*)
 Égi kar. Jaj neked, világ,
 Az ős tagadás kisért.
 270 Az Úr szava. Ember, vigyázz!
 Ádám. Mi hang ez ismét?
 Lucifer. A szél gallyakat ráz.
 Segítsetek
 Ti elemek,
 Az embert nektek
 275 Szerezni meg.
 (*Szélroham, a dics elborúl.*)
 E két fa az enyém!
 Ádám. Ki vagy tehát te?
 Hisz olyanak tűnsz fel, mint mi vagyunk.

az embert. Mefisztó is Faust-
 ban:

Csak vedd te meg az észet s tudást,
 Az embererő java részét.

Kainban Lucifer:

A szellemet nem oltja semmi el,
 Ha híven önmagához, mindenneknek
 Központja létszen.

Ugyancsak Lucifer mondja
 Kainnak:

A végzetes gyűlölet
 Egy jót adott csak: józan eszedet.

Tűrj, de eszmélj,
 Aki's magadnak belvilágot önnön
 Szívedben, a külső ha egyszer elhagy.
 Így jutsz közel a szellemek sorához
 S nyersz győzelmet önmagad felett!

- Lucifer.** Nézd ott a sast, mely felhők közt kovályg,
 Nézd e vakondot földet túrva lenn,
 280 Mindkettőt más-más láthatár övedzi.
 A szellemország látköröd-kivül van,
 És ember az, mi legmagasb neked.
 Az ebnek is eb legfőbb ideálja,
 S megtisztel, hogyha társaúl fogad.
 285 De épen úgy, miként te őt lenézed,
 És állsz felette végzete gyanánt,
 Áldást vagy átkot szórva istenül rá,
 Ép úgy tekintünk rátok mi alá,
 A szellemország büszke részesi.
- 290 **Ádám.** S azoknak volnál hát te egyike?
Lucifer. Igen, erősek közt a leghatalmasb,
 Ki ottan álltam az Úr trónja mellett,
 S legszebb dicséből osztályom kijárt.
- Ádám.** Mért nem maradtál hát a fényes égben,
 295 E por-világra mért jövéel közénk?
Lucifer. Megúntam ott a második helyet,
 Az egyhangú, szabályos életet,
 Éretlen gyermek-hangú égi kart,
 Mely mindig dicsér, rosznak mit se tart.
- 300 Küzdést kívánok, disharmóniát,
 Mely új erőt szül, új világot ad,
 Hol a lélek magában nagy lehet,
 Hová, ki bátor, az velem jöhet.
- Ádám.** Megmondta Isten, hogy büntetni fog,
 305 Ha más utat választunk, mint kitűzött.
Éva. Miért büntetne? — Hisz, ha az utat
 Kitűzte, melyen hogy menjünk, kívánja,
 Egyúttal olyanná is alkotott,
 Hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon.
- 310 Vagy mért állított mély örvény fölé,
 Szédelő fejjel, kárhozatra szánva?
 Ha meg a bűn szintén tervében áll,
 Mint a vihar verőfényes napok közt,

306—315. Éva imígy okos-
 kodik: Isten felelős azért, amit
 teszünk. Vagy úgy alkotott,
 hogy ne vétkezhessünk és
 akkor tehetünk amit akarunk;
 vagy úgy teremtet, hogy vét-
 kezhessünk, akkor ő az oka,
 hogy vétkezünk, mért nem alko-

tott erősebbnek? Ha pedig bűn
 és erény egyaránt szükséges,
 akkor nincs erkölcsi különbség
 e kettő közt. Jól mondja Luci-
 fer: »Lám, megjelent az első
 bölcselő! Nagy sor jövend utá-
 nad, szép hugom.« A filozófia
 és teológia nagy vitakérdésévé

Ki mondja azt vétkesbnek, mert zajong,
315 Mint ezt, mivel éltetve melegít?

Lucifer. Lám, megjelent az első bölcselő!

Nagy sor jövend utánad, szép húgom,
Mely milljó úton azt vitatja újra,
A tébolydába téved sok közülök;

320 Sok visszaretten, révbe egy sem ér.
Hát hagyjatok fel az okoskodással,
Minden dolognak oly sok színe van,
Hogy a ki mindazt végig észleli,
Kevesbet tud, mint első pillanatra,

325 S határozatra jőni rá nem ér.

A tett halála az okoskodás.

Éva. Hát én szakítok egyet a gyümölcsből.

Ádám. Megátkozá az Úr.

(Lucifer kacag.)

De csak szakíts.

Jöjön reánk, minek ránk jőni kell,

330 Legyünk tudók, mint Isten.

(A tudás almáját előbb Éva, aztán Ádám megizleli.)

Éva.

S e felett

Örökké ifjak.

Lucifer.

Erre, erre csak.

A halhatatlanságnak fája ez.

Siessetek hát!

*(A másik fa felé vonja őket, egy Cherub lángoló karddal
útjokat állja.)*

Cherub.

Félre, bűnösök!

Az Úr szava. Ádám, Ádám! elhagytál engemet,

335 Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban.

lett, hogyan fér meg a bűn isten mindenhatóságával, mindentudásával és jóságával és hogyan fér meg a cselekedetek erkölcsi megítélése a természet szükséges rendjével.

316—326. Lucifer nem fel-lel meg érdemileg Éva okoskodására. Azt mondja, e kérdések megoldhatatlanok, tehát

ne is okoskodjatok, »a tett halála az okoskodás,« szakítsatok a tiltott gyümölcsből.

333. A cherub nem engedi, hogy az élet fájából is szakítsanak. Így van a bibliában is. (L. a 162—165. sorhoz tartozó jegyzetet.) De az Úr mind a két fát odaadta Lucifernek, mi jögon korlátozza most Lucifer

Éva. Végünk van!

Lucifer. Csüggedtek?

Ádám. Koránse hidd!

Csak ébredésem borzongása ez. —

El innen, hölgyem, bárhová, — el, el!

Idegen már s kietlen ez a hely.

340 **Égi kar.** Ah, sírjátok testvéri könnyeket,
Győz a hazugság, — a föld elveszett!

X Magyarázat.

A szín tartalma. Ádám és Éva boldogan élnek a paradicsomban, meghallották az Úr tilalmát, hogy a két fából ne egyenek és belenyugodtak. Szerelmük látványa oly megható, hogy maga a már ott leselkedő Lucifer is habozik és visszariad szándékának kivitelétől.

Azután mégis rájuk tör. Évát hiúságánál fogja meg, Ádámot büszkeségénél. Csúfolja Ádámot, hogy Istentől hagyja magát kitartani, óvni, vezetni, holott a maga ura is lehetne, független, nagykorú, ha *eszével* élne, ha *tudása* volna; és nagy dolgokat tudna alkotni, ha azon fölül még *halhatatlan* volna. Ép e kettőtől tiltotta el az Úr, e kettőnek birtokába jut, ha a két fa gyümölcséből eszik.

Ádám lelkesedik a hallottakon, de még habozik. Kételkedik Luciferben, kinek milétét kérdi. Lucifer megismerteti magát vele és *magáról szólván, csábító, ingerlő példát mutat Ádámnak.* Ő, Lucifer, a szellemország büszke részesei közül való, kik mérhetetlen magasságból lenéznek az emberre; osztályosa ő az Úr dicsőségének, de neki nem kellett a második hely az égben, ő küzdést kíván, ott akar lenni, »hol a lélek magában nagy lehet, hová ki bátor, az velem jöhet«. Ádám ellentállása megtört. Mikor Éva, ki már előbb is lelkesedett Lucifer szavain, a tudás fájának gyümölcseiből szakítani készül, Ádám jóvá hagyja. »Csak szakíts. Jőjjön reánk, minek jönni kell.«

jogát? Ha tétlenül nézte, hogy Lucifer a tudás gyümölcsével csábította az embert, miért avatkozik most be; ha pedig most avatkozhatik be, ámbár a fa Luciferé, mért nem avatkozott be elébb is? Vagy nem mind a két fa Luciferé, vagy

ha az övé, az Úr nem állíthat cherubot az élet fája elé, amivel visszaveszi Lucifertől, amit előbb ajándékozott neki. (L. a magyarázatot 22. l.)

339. Ádám maga hagyja ott a paradicsomot, mely most már kietlenné lett számára.

X Az élet fájából nem szakíthatnak, az Úr nem engedi. Az Úr büntető szava hallik, elhagyja, magára hagyja az embert. De csak Éva ijed meg; Ádám csüggedetlenül távozik a paradicsomból, ahol többé nincsen számára hely.

*

A szín jelentése. A bibliai elbeszélés hatalmas szimbolikája gyönyörűen illeszkedik Madách művébe. Az ember boldogan élt a paradicsomban, mielőtt *eszmélkedett*. Az eszmélés, a gondolkodás szakítja el a természettől, teszi elégedetlenné a jelennel, kínozza és hajtja előre. Tudás nélkül nem volna boldogtalan; de boldogsága csak olyan volna mint az állaté, mint azé a kis féregé, »mely a gyümölcsöt eszi el előle«. Emberré csak a tudás tesz, emberi boldogságot is csak az adhat neki. Eddig Ádám csak szeretett, csak az érzelem lakott szívében. Most új erő ébredt benne, a tudás, az ész ereje. Ennek a képviselője Lucifer. Most a küzdelem leszállhat az égből a földre. Az égben Lucifer küzdött az Úr ellen, most e küzdelem folytatódik majd bent az emberi lélekben.

*

A biblia. A férfiú és a nő. Kain. A bibliai elbeszélésen csak egy fontos módosítást tett Madách, két fára terjesztvén ki az Úr tilalmát, miáltal bizonyos ellenkezés származott az első és második szín közt. (L. a 162—165. és 333. sorokhoz tartozó jegyzeteket.) Ezt az ellenmondást így magyarázhatjuk meg magunknak. Madách egészen kihagyhatta volna az élet fáját. Az Úr eltiltja Ádámot a tudás fájától, Ádám megszegi a parancsot és büntetésül távozni kénytelen a paradicsomból. Így nem lett volna ellenmondás. Ez illet is volna Madách fölfogásához, ki az embert mivoltánál fogva halandónak tekintí, míg a biblia szerint Ádám a bűnbeesés előtt halhatatlan volt és büntetésül lett halandóvá. De Madách nyilván nem akarta elhagyni az élet fáját, mely a bibliai elbeszélés révén mélyen benyomult az emberiség képzeletébe. De ha nem akarta elhagyni, akkor szükséges volt, hogy az Úrral mind a két fát ajándékoztassa Lucifernek, különben hogyan csábíthatta volna Lucifer Ádámot arra, hogy az élet fájából is egyék? És ép oly szükséges volt, hogy az Úr azután következetlen legyen magához és ajándékát visszavegye, mert csak nem engedheti, hogy Ádám halhatatlanná váljék. Madách inkább homályossá tette a mihikus elbeszélést, hogysem elejtse a hagyománynak ezt a meghitt vonását.

A bibliai elbeszélés vázlatának részletes kivitele bővelkedik finom, a költemény további folyamát előkészítő vonásokban. A költő föltünteti a férfi és nő különböző jellemző vonásait. A nő örül az életnek, a férfi annak örül, hogy úr mindennek fölött. (154—155.) A nőnek tetszik, hogy gondoskodnak róla, a férfi még nem ismeri a függetlenség boldogító érzetét, de sejti, hogy neki nem élelve a függés, mint a nőnek. (159.) A férfi parancsolásra van születve, de engedelmeskedni is jobban tud; a nő a tilalom hallatára kíváncsian fürkészi a tilalom okát (170.), okoskodik (306—315.), ami a tilalom megszegéséhez az első lépés; tényleg ő szakítja le a gyümölcsöt, ámbár a férfi itt nem oly szótlan és tétlen, mint a bibliában, és határozottan beleegyezik abba, hogy a nő szakítson a gyümölcsből. További jellemző vonások: a nő hiú, a férfi büszke (219.); a férfiú a nagy dolgokon, a nő az újakon lelkesedik; a nő a bajban megijed, a férfi felegyenesedik. — Az is érdekes vonás, hogy nem az Úr kergeti ki Ádámot a paradicsomból; Ádám maga hagyja ott, mert maga lesz ura sorsának. ✕

Lucifer szerepe itt is több tekintetben emlékeztet *Kain* Luciferjére. Ez a Lucifer is azt mondja, hogy ott hagyta az eget, mert bírálni merte az Urat. Magáról mondja, hogy

Oly lélek, aki halhatatlan
Voltát használni merte és szemét a
Mindenható zsarnok képére rá-
Szögezni merte és szemébe mondta:
A rossz rossz *benne* is.

Később újra azt mondja:

Magamban élek, ámde nagy vagyok.

Byron Luciferje is sejteti, hogy ő volt a kígyó, aki csábította Évát. »Hát anyámat te csábítád?« kérdi tőle *Kain*. Lucifer kitérőleg felel:

Senkit se csábítok —

Soha, ha csak nem az igazság szavaival.

Nem a tudásnak fája volt a fa

S az élet fája nem termett gyümölcsöt? stb.

Később azonban azt mondja:

Kígyó volt a kígyó.

Mind e vonások kétségtelenné teszik, hogy Byron *Kainja* inspirálta Madáchot, de azért Madách ebben sem utánzott senkit és nem másolt idegen mintát, amiről még akad alkalom szólani.

HARMADIK SZIN.

(Pompás vidék a paradicsomon kívül. Kis durva fakaliba. Adám cövekeket ver le kerítésül. Éva lugost alkot. Lucifer.)

Adám. Ez az enyém. A nagy világ helyett
E tér lesz otthonom. Birok vele,
Megvédem azt a kárttevő vadaktól

345 **És** kényszerítem nékem termeni.

Éva. Én meg lugost csinállok, épen olyat
Mint az előbbi, s így közénk varázslom
A vesztett Édent.

Lucifer. Vajh, mi nagy szavat
Mondottatok ki. A család s tulajdon

350 **Lesz** a világnak kettes mozgatója,
Melytől minden kél s kín születni fog.
És e két eszme nő majd szüntelen,
A mig belőle hon lesz és ipar,
Szülője minden nagynak és nemesnek,
355 **És** felfalója önnön gyermekének.

Foglalat. *Adám és Éva a paradicsomon kívül. Lucifer megmutatja Adámnak az anyagi világ erőinek működését. Lucifer idézi a Föld szellemét. Adám az emberiség jövőjét akarja látni.*

349—355. A mai társadalmi rend a család és tulajdon intézményén nyugszik; e két eszmének végső kifejlése: *hon* és *ipar*; iparon itt a gazdasági tevékenység általában értendő. Lucifer mindjárt ítéletet is mond a mai társadalmi rend fölött: ez szülte a mi fejlett kulturánkat és ugyancsak ez fenyegeti végveszéllyel. Hogyan? Lucifer nem magyarázza bővebben, de nyilván a

szocialisztikus veszedelemre gondol. Gazdasági fejlődésünk szüli a nagy gazdagságot, de a nagy szegénységet is; keletkezik a proletariátus, mely gyűlöli a vagyonosokat, de a felsőbb kulturát is, melyhez szegénységénél fogva nem férhet, melyet a felső körök kiváltságának tekint. Hogy a költő lapidáris mondása mily igazságot rejt magában, mutatta 1871-ben a francia commune

Adám. Rejtélyeket beszélsz. Igérted a
Tudást, az ösztön kéréstől lemondtam
Érette, hogy, bár küzdve, nagy legyek.
S mi az eredmény?

Lucifer. Hát nem érzed-e?

360 **Adám.** Érzem, hogy Isten a mint elhagyott,
Üres kézzel taszítván a magányba,
Elhagyta én is. Önmagam levék
Enistenemmé, és a mit kivívok,
Méltán enyém. Erőm ez, s büszkeségem.

365 **Lucifer (félre).** Hiú báb, mostan fittyet hánysz az égnek,
Meglátjuk szíved, villámok ha égnek.

Éva. Nekem meg büszkeségem az csupán,
Hogy a világnak anyja én leszek.

Lucifer (félre). Dicső eszmény, mit a nő szíve hord,
370 Megörökíteni a bűnös nyomort.

Adám. Mit is köszönjek néki? pusztá létem?

Hisz az a lét, ha érdemes leszen
Terhére, csak fáradságom gyümölcse.

A kéjet, a mit egy ital víz ád,
375 Szomjam hevével kell kiérdemelnem,
A csók mézének ára ott vagyon —
A mely nyomán jár — a lehangolásban.

De hogyha a hálának csatja mind
Le is hullt rólam, bár szabad levék

380 Alkotni sorsom és újból lerontni,
Tapogatózva a mit tervezék, —
Ahhoz segélyed sem kellett talán,
Megbirta volna azt saját erőm.

S te nem mentél meg a súlyos bilincstől,

385 Melylyel testem por földéhez csatol.

mely a Louvre-t megbecsülhetetlen műkincseivel együtt meg akarta semmisíteni.

356. Ádám természetesen még nem értheti meg Lucifernek e szavait; de ha csak arról beszélhetnének, amiről Ádámnak és Évának már fogalma van, vajmi kevés mondanivalójuk volna. Hogy mondhatná Éva 368. s. hogy ő lesz a világnak anyja? Ily anakronizmusok elkerülhetetlenek ilyfajta

művekben, Madách ezt jól tudta, amint Aranyhoz intézett egyik leveléből kitűnik. L. Morvay Magy. Tan. 176.

371—416. Lucifer keltette föl Ádamban a függetlenség érzését, mely most nemcsak Isten, de Lucifer ellen is fordul. Semmivel se tartozik Istennek, legföllebb létével, de annak minden örömét fájdalom árán kell megvásárolni. Lucifernek se igen érzi magát le-

- Érzem, bár nem tudom nevét, mi az,
 Talán egy hajszál — annál szégyenebb, —
 Mi korlátozza büszke lelkemet.
 Nézd, ugranám, és testem visszahull,
 390 Szemem, fülem lemond szolgálatáról,
 Ha a távolnak kémlem titkait;
 S ha képzetem magasb körökbe von,
 Az éhség kényszerít, hunyászkodottan
 Leszállni ismét a tiprott anyaghoz.
 395 **Lucifer.** Ezen kötél erősb, mint én vagyok.
Ádám. Ah, úgy te gyöngé szellem vagy igen,
 Ha e láthatlan pókháló, e semmi,
 Mit százezer lény észre sem vesz
 S hálója közt szabadság érzetével
 400 Fickándozik, mit csak néhány kivált
 Magasb szellem sejt, még dacol veled.
Lucifer. S csak is ez az, mi velem bir dacolni,
 Mert szellem, mint én. Vagy tán azt hiszed,
 Hogy, mert elrejtve munkál s zajtalan,
 405 Nem is erős? — Ne hidd, homályban ül
 Mi egy világot rendít és teremt,
 Mert látásától megszédülne a fej.
 Csak ember műve csillog és zörög,
 Melynek határa egy arasnyi lét.
 410 **Ádám.** Hagyd megtekintnem hát e működést,
 — Egy percre csak, keblem, tudod erős, —
 Mely rám befolyhat, a ki enmagamban
 Olyan különvált és egész vagyok.
Lucifer. »Vagyok« — bolond szó! Voltál és leszesz.
 415 Örök levés s enyészet minden élet.
 De nézz körül és láss szellem-szemekkel.

kötelezve, mert ámbár ő ösztökelte önállóságra, saját erejéből is eljutott volna odáig. De egy korlátját érzi önállóságának, függetlenségének: lelke a testhez van kötve, szellemét az anyag korlátozza. A lelki életnek a testtől való függése több ízben foglalkoztatja Madáchot, főleg a XIII. és XIV. szímben. Lucifer azt feleli, hogy ettől a bilincstől ő se tudja megszabadítani, mert az anyagi

világ mozgató ereje is szellem, mint ő. Ádám látni akarja e szellem láthatatlan csendes működését. Lucifer teljesíti kívánságát.

400. Nehány *kivált* szellem, kiváló helyett; Ádám ezt az emberre érti; az állatok nem vehetik észre, hogy nem igazán szabadok, hogy az anyaghoz van kötve életük.

413. Ádám úgy érzi, hogy ő különálló való; hogyan hat-

Ádám. *(A mit a következőkben mond, mind láthatóvá is lesz.)*

Mi áradat buzog fel így körüllem,
Magasba törve szakadatlanúl,
Hol kétfelé váls a földsarkokig
420 Vihar gyanánt rohan.

Lucifer. Az a melegség,
Mely életet visz a jegek honába.

Ádám. Hát e két lángfolyam, mely zúgva fut
Mellettem el, hogy, félek, elsodor
És mégis érzem éltető hatását:
425 Mi az, mi az? elkábulok belé.

Lucifer. Ez a delej.

Ádám. Alattam ing a föld.
A mit szilárdnak és alaktalannak
Tartottam eddig, forrongó anyag lőn,
Ellentállhatlan, mely alak után tör,
430 Életre küzd. Amarra mint jegecz,
Emerre mint rügy. Oh, e zúr között
Hová lesz énem zárt egyénisége,
Mivé leszesz, testem, melyben szilárd
Eszköz gyanánt oly dőren megbízám
435 Nagy terveimben és nagy vágyaimban?
Te elkényeztetett gyermek, ki bajt
S gyönyört szerzesz számomra egyiránt,
Néhány marok porrá sülyedsz-e csak,
Mig többi lényed víz és tünde lég,
440 Mely még imént piroslott és örült
S legott voltammal a felhőbe gőzölt?
Minden szavam, agyamban minden eszme

hat reá az anyag működése?
Amit Lucifer mutat neki, ki
fogja ábrándítani; látni fogja,
hogy csak alárendelt, elenyésző
része egy nagyobb egésznek és
föl fog kiáltani: *Hová lesz
énem zárt egyénisége?*

417—453. A látomás. Ádám
látja a földi erőknek testi
szemmel nem látható működé-
sét. Látja a hő áradatát két-
felé válva a föld sarkai felé
rohanni; látja a mágnességnek

két zúgó lángfolyamát. Látja
a föld szilárdnak látszó fölszíne
mögött az anyag forrongását,
a mint itt jegeccé, ott szer-
ves valóvá alakul. Legmélyeb-
ben megrendíti, midőn testé-
nek és teste életének mivolta
válík láthatóvá előtte. Teste:
por, víz, levegő; testének élete:
kémiai folyamat, égés. Hogyan
lehet ily apró lény, mely a nagy
egyetemes erők játékszere, füg-
getlen, önálló? Ádám bátor-

- Lényemnek egy-egy részét költi el ;
 Elégek ! — és a vészhozó tüzet
 445 Talán rejtélyes szellem szítogatja,
 Hogy melegedjék hamvadásomon.
 El e látással, mert megőrülök.
 Ily harcban állni száz elem között
 Az elhagyottság kínos érzetével,
 450 Mi szörnyü, szörnyü ! — Oh, miért lökém el
 Magamtól azt a gondviseletet,
 Mit ösztönöm sejtett, de nem becsült,
 S tudásom óhajt, oh ! de hasztalan !
 Éva. Ugy-é, úgy-é, hasonlót érzek én is.
 455 Ha majd te harcolsz a fenevadakkal,
 Vagy én lankadva kertünk ápolom,
 Körültekintek a széles világon,
 És égen, földön nem lesz egy rokon,
 Nem egy barát, ki biztasson vagy óvjon.
 460 Nem így volt ám ez egykor, szebb időben.

Lucifer (*gúnyosan*).

- Hiszen, ha oly kicsinyes lelketek,
 Hogy fáztok ápoló gond s kéz ne'kül,
 S alárendeltség oly szükségetek :
 Idézek én fel istent számotokra,
 465 Ki nyájasabb lesz, mint a zord öreg :
 E földnek szellemét, ismérem őt
 Az égi karból, szép, szerény fiú.
 Jelenjél meg szellem.
 Látod, nem birsz velem,
 470 Az ősi tagadás
 Hiv, hisz nem merne más.

(*A földből lángok csapnak fel, tömör fekete felhő képződik szivárvánnyal, iszonyúan mennydörögve.*)

Lucifer (*hátralépve*).

Ki vagy te, rém ? Nem téged hívtalak,
 A föld nemtője gyöngé és szelid.

sága lankad ; kínosan érzi elhagyottságát. Kevés költő fejezte ki az emberi gyarlóságot ily megkapó és sajátos módon.

466. *A Föld szelleme.* Minden csillagnak van védőszelleme ; a földét láttuk az első

színben : Jöszte, kedves ifjú szellem, változó világögömböddel. (49—50.) Ennek kedves látásával akarja Lucifer a megijedt emberpárt vigasztalni, a tudományos világfölfogás ridegségét a költői világfölfogással enyhíteni.

A föld szellemének szava.

- Mit gyöngéül látál az égi karban,
 475 Az önkörében végtelen, erős. —
 Im itt vagyok, mert a szellem szavának
 Engednem kelle, ámde megjegyezd,
 Hogy fölzaklatni s kormányozni más.
 Ha fölveszem saját képem, leroskadsz,
 480 S eme két féreg itt megsemmisül.

Lucifer. Mondd hát, hogyan fér büszke közeledbe
 Az ember, hogy ha Istenül fogad ?

A föld szellemének szava.

- Elrészletezve vízben, fellegekben,
 Ligetben, mindenütt, hova benéz
 485 Erős vágyakkal és emelt kebellet. *(Eltűnik.)*

(A ligetet, forrást tünde játszi Nymphák népesítik.)

- Éva.** Ah, nézd e kedves testvér-arcokat,
 Nézd, nézd, mi bájosan köszöntenek,
 Nincs többé elhagyottság, rengeteg,
 A boldogság szállott közénk velek.
 490 Ők adnak bűnkben biztató szavat,
 A kétkedésben jó tanácsokat.

- Lucifer.** Nem is kérhettek jobb helyütt tanácsot —
 Kik, a mint kértek, már határozatok —
 Mint ép e kedves, tünde alakoktól,
 495 Kik úgy felelnek, mint kérdésetek szól :
 A tiszta szívre mosolyogva néznek,
 Ijesztő rémül a kétségbeesőnek ;
 Ők kísérendnek végig száz alakban,
 Százféleképen átalváltozottan,
 500 A fürkésző bölcsésznek üde árnya
 S örök ifjú szíveknek ideálja.

Ádám. Mit ér, mit ér e játék csillogása,
 Előttem mely foly ? nem hatok belé —

478. Fölzaklatni, megidézni tudtál, de kormányozni nem birsch; ez az én birodalmam, itt én parancsolok.

483—485. Jellemző, hogy Ádám nem is látja a Föld szellemét a maga igaz mivoltában, csak elrészletezve látja, mint vizi, erdei, légi stb. szellemet. A költői fölfogás

nem az egészre irányul, csak a részletekre.

492—501. A természet költői szemlélete. A természet saját vágyainkat és érzéseinket tükrözi, a boldogra mosolyog, a kétségbeesőt ijeszt, a bölcsészt üdíti, az ifjú szívet magához vonzza.

502 — 504. A természet

- S nekem csak egy rejtélylyel több jutott.
 505 Ne hitegess, Lucifer, ne tovább,
 Hagyj tudnom mindent, úgy, mint megfogadtad.
Lucifer (félre). Keserves lesz még egykor e tudásod.
 S tudatlanságért fogsz epedni vissza. (*Fent.*)
 De türelem. Tudod, hogy a gyönyör
 510 Percét is harccal kell kiérdemelned;
 Sok iskolát kell még addig kijárnod,
 Sokat csalódnod, míg mindent megértesz.
Ádám. Könnyű neked beszélni türelemről,
 Előtted egy öröklét van kitárva,
 515 De én az élet fájából nem ettem,
 Arasznyi lét, mi sietésre int.
Lucifer. Minden, mi él, az egyenlő soká él,
 A százados fa, s egynapos rovar,
 Eszmél, örül, szeret és elbukik,
 520 Midőn napszámát s vágyait betölté.
 Nem az idő halad: *mi* változunk,
 Egy század, egy nap szinte egyre megy.
 Ne félj, betöltöd célodat te is,
 Csak azt ne hidd, hogy e sár-testbe van
 525 Szorítva az ember egyénisége.
 Látád a hangyát és a méherajt:
 Ezer munkás jár dőréen össze-vissza,
 Vakon cselekszik, téved, elbukik,
 De az egész, mint állandó egyén,
 530 Együttleges szellemben él, cselekszik,
 Kitűzött tervét bizton létesíti,
 Míg eljön a vég, s az egész eláll. —
 Portested is széthulland így, igaz,
 De száz alakban újolah felélsz,
 535 És nem kell újra semmit kezdened:
 Ha vétkezel, fiadban bűnhődöl,
 Köszvényedet ő benne folytatod;

csak játéknak tetszik előttem, nem tudom mit *jelent*. Csak Éva gyönyörködött a természet költői szemléletében; Ádám meg akarja *érteni* a világot.

517—539. A világ az örök-kévalóság szempontjából, sub specie aeternitatis, tekintve. E szempontból nézve az idő

semmi, egy perc vagy egy évszázad egyre megy; e szempontból nem az egyén fontos, hanem a faj; az egyén elvesz; de ezzel nem vész el semmi, mert megmarad a faj, mely az egyén szerzeményét is megőrzi — az átöröklésben.

A mit tapasztalsz, érzesz és tanulsz,
Évmilliókra lesz tulajdonod.

540 **Ádám.** Ez visszapillantása az öregnek.

De ifju keblem forró vágya más:

Jövőmbe vetni egy tekintetet.

Hadd lássam, mért küzdök, mit szenvedek.

Éva. Hadd lássam én is, e sok újulásban

545 Nem lankad-é el, nem veszít-e bájam.

Lucifer. Legyen. Bűbájat szállítok reátok,

És a jövőnek végeig beláttok

Tünékeny álmok képei alatt;

De hogyha látjátok, mi dőre a cél,

550 Mi súlyos a harc, melybe útatok tér;

Hogy csüggedés ne érjen e miatt,

És a csatától meg ne fussatok:

Egére egy kicsiny sugárt adok,

Mely biztatand, hogy csalfa tünemény

555 Egész látás, — s e sugár a remény.

(Ezalatt Ádámot és Évát a kalibába vezeti, kik ott elszunnyadnak.)

Magyarázat.

A szín tartalma. Ádám és Éva a paradicsomon kívül berendezkednek, otthont alkotnak maguknak, ezzel megvan az emberi élet rendjének alapja, a *család* és a *tulajdon*. Ádám nyugtalan. Elpártolt Istentől, önerejébe bízik, de függetlenségének érzetét csorbítja, hogy teste a földhöz van kötve, szellemét az anyagi lét nyüge nyomja. De ezt a köteléket Lucifer se veheti le róla, mert — úgy mond — ez erősebb mint ő, szellem mint ő.

Ádám látni akarja e szellem láthatatlan működését, a természeti erők titkos munkáját. Lucifer megjeleníti előtte a nagy kozmikus erőket és folyamatokat. Ádám belekábul e nagy látványba. De velejében megrendíti, midőn látja, hogy saját teste is az egyetemes természeti

546—555. Lucifer meg fogja Ádámnak mutatni álmokképekben az emberiség jövőjét, és előre megmondja, milyen hatással lesz ez Ádámra: két-

ségbe fogja ejteni. De hogy meg ne fusson a csatától, Lucifer azzal a reménnyel fogja hitegetni, hogy az egész látás csalfa tünemény.

erőknek szövődése, hogy élete a nagy kozmikus életfolyamatnak egyik csekély mozzanata. És ő függetlenné, különállónak, zárt egésznek képzelte magát!

Lucifer, hogy megvigasztalja, költői színben akarja vele láttatni a világot s földézi a Föld szellemét. De ezt Ádám nem is látja igaz mivoltában, csak elrészletezve erdei, vízi nimfák képében, kiket Éva gyermekded örömmel szemlél, míg Ádám nyugtalan lélekkel fölkiált, hogy nem érti, mit jelent mindez.

Tudást kíván. Tudni akarja, milyen lesz a jövője. Lucifer kész ezt a kérését is teljesíteni. Álomképekben meg fogja neki mutatni az ember jövőjét.

*

A szín jelentése. Ádám az anyagi és szellemi világ mivoltát akarja ismerni. Az anyagi világ megértése megremíti. Látja, hogy az ember, amennyiben test, nagy egyetemes törvényeknek van alávetve, melyek nem törődnek vele, melyeknek nagysága csak kicsinységét és függését érezteti vele. A természet költői szemlélete se vigasztalja. Játék az, melynek nincsen előtte értelme. Mi szerepe van neki a földön? A szellemi világ fejlődését akarja ismerni. Ezt fogja neki Lucifer, álomképek alakjában megmutatni.

*

Faust. Ez a szín is emlékeztet Faustra, de úgy mint az előbbieket, Madách más tartalmat ad annak, amit átvesz. Faust is idézi a szellemeket, először a nagy kozmikus szellemet, a makrokozmost. Faustot a látvány kéjjel tölti el:

Oh, hogy szövődik rész egészbe!
Hogy adják, föl- és lemenet
Mennyei erők kézről-kézre
Az arany merő vedreket.

Őt sem elégíti ki e látvány. »Mily látvány! Ah de látvány csak nekem«, mondja Faust; »Mit ér, mit ér e játék csillogása, előttem mely foly, nem hatok belé« kiált föl Ádám. Faust is idézi azután a Föld szellemét, de a borzasztó látványt nem bírja el. A Föld szelleme gúnyolja a leroskadó Faustot, ki gőgösen a szellemek közelébe tolakodott és mikor megjelentek, leroskad. Faust magához tér, szembeszáll a szellemmel, azt mondja neki, hogy hozzá

hasonló (bin deines gleichen). De a szellem visszautasítja : »Du gleichst dem Geist, den du begreifst, nicht mir«.

Mást akar mondani Goethe, mást Madách. Goethe hőse maga idézi a szellemeket, egyike ő azoknak kik a világ titkát birtokukba akarják keríteni, de nem a tudás útján, lépésről lépésre, hanem varázserő segítségével, egyszerre, erőszakosan. Mélyen a lélekből fakad ez a kívánság; a renaissance korában, melybe Goethe a maga hősét helyezi, különös erővel tört ki, maga Goethe is később, miután azt a remek jelenetet megírta, hasonlót látott az úgynevezett természetfilozófia korában, mikor Schelling és követői fantasztikus sejtésekkel akartak a természet belsejébe hatolni — de ez a törekvés mindig kudarcot vallott, a Föld szelleme visszautasítja a hozzá tolakodó embert. Ezt a kort, ezt a törekvést rajzolta Goethe.

Madách jelenetének, mint láttuk, más az értelme. Ádám is tudni akarja, hogy micsoda ő, és Lucifer megmutatja neki; mint test, része ő egy nagy egésznek, nem önálló való, hanem egyetemes anyagi erőknek egyik keresztető pontja, mulékony jelenség. Így tanítja ezt a természettudomány, ezek az eszmék kerültek szélesebb forgalomba az úgynevezett materialista írók műveinek révén az ötvenes években, mikor Madách e művet lelkében hordta. Lucifer itt a materialista világfelfogás hirdetője, ami végig jellemző vonása. Faust a természetet akarja megismerni a maga eleven, igaz mivoltában; Ádám a valót látja a modern tudomány fényénél. Faust mágiája a fantázia, Ádámot Lucifer vezérli, ki a tudomány igazságait hirdeti. Faust összeroskad, mert erején fölül mert; Ádám megrendül, mert amit látott, kétségbe ejti. Madáchnál a jelenetnek ez a része különben is csak átmenetül szolgál a főkérdéshez: mi a történeti élet jelentése. Mi az ember mint test, tudjuk; de mi ő mint ember, mint történetet alkotó erő: ezt az álomképek fogják megmutatni.

*

Szerkezet. Az I. II. III. szín szorosan összetartozik. Lucifer föllázad az Úr ellen; kísértésbe viszi az embert; tudást ad neki, hogy megrontsa; megismerteti vele testi mivoltát, meg fogja vele ismertetni jövőjét, történeti életét. Más szóval: Az ember megismeri a tudomány révén az anyagi világot és ez a tudás erkölcsi tekintetben le-sujtja. De itt van a történeti élet, mire tanít ez bennün-

ket? Így értünk el a mű témájához, főkérdéséhez: Mi az ember sorsa a földön, mit akar, mikért küzd, mit ér el? Ez a voltaképi dráma: *az emberiség történelme*. A bevezetés véget ért, a dráma *expozíciója* be van fejezve, a feladat tisztán áll előttünk.

Borús, nehéz érzés kél e bevezetésből. Az ember boldogan élt a paradicsomban, de nem volt maradása benne. Az ember nem maradhat meg a paradicsomi állapotban, ellentétes erők küzdenek lelkében, a maga ura akar lenni, független, önálló. Értelme ébred: meg akarja ismerni a világot. De már az első lépésnél tántorog. Büszke lelke testehez van kötve, teste porszem a mindenségben, alávetve a mindenség könyörtelen törvényeinek. Micsoda épületet építhetni ily ingatag alapra? E borús érzés prófétája Lucifer, midőn előre mondja: dőre célokért súlyos harcokat vív az emberiség. Tragikus érzés fuvallata ér bennünket. Az *expozíció* nemcsak a költemény témáját fejtette ki, az *alaphangot* is megadta. *Tragédiát* fogunk látni.

NEGYESDIK SZIN.

(Egyiptomban. Elöl nyílt csarnok. Adám mint Fáraó, fiatalon, trónon ülve. Lucifer mint minisztere; tiszteletteljes távolban fényes kíséret. A háttérben rabszolgák egy gúla építésén dolgoznak, korbáccsal rendet tartó felügyelők alatt. Tiszta nap.)

- Lucifer.** Felséges úr! aggódva kérdi néped,
 Mely elvérezni boldog lenne érted,
 Vajon mi az, mi a nagy fáraót
 Nem hagyja trónja vánkosán pihenni?
 560 Mért áldozod fel a nap kéjeit,
 Az éjnek édes álmokképeit,
 És nem bizod gondját nagy terveidnek
 A rabszolgára, a kit az megillet,
 Midőn már úgys a széles világon
 565 Minden dicsőség, uralom tiéd
 S a kék, mit ember elviselni bír?
 Száz tartomány bő kincse mond urának,
 Neked nyit kelyhet illatos virága
 S édes gyümölcsöt csak neked növel.
 570 Ezer hölgy keble sóhajtoz feléd:
 A szőke szépség, lankadó szemével,
 Finom, gyöngéd, mint játszi tünemény,
 A barna lányka, lihegő ajakkal,
 Égő szemében örült szenvedélylyel —
 575 Mind a tiéid. Sorsuk egy szeszélyed,
 Mind érzi, hogy betölté hivatását,
 Ha néhány perced fűszerezni tudta.

Foglalat. *Adám nagyravágyása. Éva megjelenése. Adám első kiábrándulása: a hirnév semmis volta.*

556—577. Lucifer, mint szól. A hatalom és az érzéki Fáraó minisztere, az udvari kék képeit idézi föl fáraó ember hamis, hízog hangján előtt.

Ádám. Mind ennek nincsen szűmre ingere.

Mint kénytelen adó jó, nem csatázok
580 Érette, nem köszönhetem magamnak.

De itt e művel, melyet alkotok,
Azt tartom, hogy megleltem az utat,
Mely a valódi nagysághoz vezet.

Művészetét a természet csodálja
585 S évezredekre hirdeti nevem.

Nincs földindulás, nincs vész, mely ledöntse :
Erősebb lett az ember, mint az isten.

Lucifer. S oh, fáraó, mégis boldog vagy-é
E képzeletben ? tedd kezéd szivedre.

590 **Ádám.** Nem én. Ürt érzek, mondhatatlan ürt.
De mindegy, hisz nem boldogságot esdtem,
Dicsőséget csak, s az megnyílt előttem.

Csak a tömeg ne sejtse kínomat —
Ha sajnálhatna, nem imádna többé.

595 **Lucifer.** Hát hogyha egykor átlátod magad,
Hogy a dicsőség percnyi dőre játék ?

Ádám. Az nem lehet !

Lucifer. S ha mégis ?

Ádám. Halni térnék,
Megátkozván utánam a világot.

Lucifer. Nem fogsz meghalni, bár átlátod egyszer,
600 Sőt újra kezdesz, régi sikereddel.

(A dolgozó rabszolgák közül egyet a felügyelők annyira vernek, hogy ez jajveszékelve és üldözötten egész a nyílt csarnokba fut s a trón előtt összerogy.)

A Rabszolga. Uram, segíts !

(A munkások közül Éva, mint a rabszolga neje, kibontakozik, s fájdalmas sikoltással férjére borul.)

Éva. Hiába kéred azt.

Ki kínjainknak nem volt részese,
Nem ért, nem ért ! — Halk a jajnak szava
S a trón magas. Mért nem hívsz engemet,

605 Ki eltakarlak s testemmel fogok fel
Minden csapást ? !

578—587. Fáraó feleli, hogy nem a kéjt keresi, hanem a nagyságot, a dicsőséget. A gúla

építésével akarja nevét megörökíteni.

Ádám (a betóduló felügyelőkhez, kik a rabszolgát és nejét ki akarják hurcolni).

Hagyjátok ott. El innét!

(A felügyelők el.)

Mi ismeretlen érzés száll szívembe,

Ki e nő és mi büve-bája van.

Melylyel, mint láncsal, a nagy fáraót

610 Lerántja porban fetrengő magához? — (Felkél.)

Lucifer. Ez ismét a szálaknak egyike,

Melyekkel gúnyúl vett körül urad,

Eszedbe hozni hernyó voltodat,

Ha önhitedben lepkeként csapongsz,

615 E vékony szál, láttad már, mily erős,

Kisiklik ujjainkból, és azért

Nem téphetem szét.

Ádám. (léjőve a trón lépcsőin) Azt ne is műveld.

A milyen sértő, ép oly kellemes.

Lucifer. De illetlen, hogy egy bölcs és király

620 Alatta nyögjön.

Ádám. Mit tegyek tehát?

Lucifer (gúnynyal).

Nincsen más hátra, mint hogy a tudás

Tagadja létét e rejtett fonálnak:

S kacagja durván az erő s anyag.

Ádám. Én nem birom kacagni, sem tagadni.

625 **Éva.** Ah, kedvesem, véred csorogva foly,

Megállítom; fáj, úgy-e bár, nagyon?

A Rabszolga. Az élet fáj csak, már nem fáj soká.

610. Eredetileg így volt: Porban fetrengő lényéhez ragadja. A mostani sor Arany javítása. Arany szerette a magának jelzővel való használatát. Toldiban: Egy öreg karszékbe úr magát vetette. Szokottabb szólások: jó maga, édes magunkat stb. E javításokat, melyekből csak itt-ott idézhetünk, tanulságosan összeállítja *Morvay*: Magyarázó Tanulmány stb.

611—617. Célzás Ádámnak a III. színben mondott szavaira: 386—394. 615-ben:

láttad már: Lucifer tehát fölteszi, hogy Ádám mint fáraó tudja, hogy ő Ádám.

621—623. Lucifer mint a materialisztikus fölfogás képviselője beszél: a szerelem is csak anyagi, egyáltalán nem létezik egyéb mint erő s anyag. A tudás tagadja a szerelmet, az erő s anyag elmélete kicacagja. »Erő s anyag« címe Büchner híres könyvének, mely 1855-ben jelent meg először és a materializmust a maga idejében közkeletűvé tette.

Éva. Nem úgy, nem úgy, mért éltél volna eddig,
Ha most halnál meg, a mint fölél?

630 A Rabszolga. Mért él a pór? — A gúlához követ
Hord az erősnek, s állítván utódot
Jármába, meghal. — Milljók egy miatt.

Ádám. Ah, Lucifer, mi rettentő beszéd ez!

Lucifer. A haldokló hagymázos örülése.

Ádám. Mit is beszélt?

635 Lucifer. Nagy fáraó, mi bánt?

No, mondhatom, hogy nagyszerű dolog:

Egy rabszolgával a földön kevesb van.

Éva. Neked silány szám, nekem egy világ,

Oh jaj, ki fog majd engemet szeretni?

640 A Rabszolga.

Én többé nem. — Felejts el, nő, örökre.

(Meghal.)

Ádám. Majd foglak én. El innen a halottal.

(A hullát felveszik.)

Fel, hölgyem, e trón pamlagán helyed:

A bájnak éppen úgy fejedelme vagy

Mint az erőnek én, meg kelle lelnünk

645 Egymást akárhol.

Éva. Oh, nagy fáraó,

Tudom, parancsod a pór végzete,

Nem is szabódom, csak kevés időt

Engedj magamnak, azután parancsolj.

Ádám. Ne többször e szót. Oh, hát birodalmam

650 Sohsem megy-é tul a parancs szaván?

Éva. Elég, ha egyelőre a parancs

Nem illet fájva, — oh ne irigyeld

Ez első percben könyvem a halottól. —

Mi szép halott, ah Istenem, mi szép! (Ráborul.)

655 Ádám. Szép és halott; mi ellentétel ez:

Törekvésinkre gúny e nyugalom,

Vagy hívságunkra szánalmas mosoly.

629. Talán el voltak különítve, és most lelte föl nejét a rabszolga; vagy: csak most láthatja a férfi, mennyire szereti neje.

633. Ádám Lucifernek szólítja Lucifert; mintha tudná,

hogy ő voltakép Ádám. Ez korai, Ádám még nem ébredt föl. De miért tartja rettentőnek a rabszolga beszédét? Nem látta eddig a nép nyomorúságát? Alább felel erre a költő.

Lucifer. Szökött rabszolga, ki veled dacol,
Mondván : erősebb lettem láncaidnál.

660 **Ádám.** A holtnak béke, az élőnek üdv.
Amaz könyved nem érzi, mosolyod
Nélkülözöm kín.

(A halottat kiviszik. Ádám Évát a trónra vezeti.)

Oldalomra, nő!
Ah milyen édes kebleden pihenni.

(Jajveszékelés a munkások közt. Éva összerezzen.)

Mi lelt, szerelmem?

Éva. Oh, nem hallod-e

665 A nép jaját?

Ádám. Először vettem észre.
Nem szép zene, igaz : de ne ügyelj rá.
Csókolj meg és feledd el a világot. *(Luciferhez.)*
Te meg némítsd el azt a jajgatást.

Lucifer. Azt nem birom, ez már a nép joga,
670 Együtt öröklé az igával azt.

(Ismét jajszó. Éva felsikolt, Ádám fölemelkedik.)

Ádám. Hölgyem, te szenvedsz, s nem tudom, miként
Segítsek rajta. Szíveden keresztül
A jajszó, mint villám, fejembe csap
S úgy érzem, a világ kiált segílyt.

675 **Éva.** Oh, fáraó, zúzz el, de megbocsáss,
Ha a nép jajja nem hágy megnyugodni!
Ládd, jól tudom, hogy szolgálód vagyok,
Hogy éltem célja tégedet mulatni,
Felejték mindent, kívülem mi van :

680 Nyomort, nagyságot, ábrándot, halottat,
Hogy mosolyom üdv, ajkam láng legyen ;
De hogyha a nép, e milljókarú lény,
Korbácsolt háttal jajgat odakint :
Mint fájó testnek kisdéd porcikája,

658—659. A rabszolga meghalván, megszökött urától.

664. Először vette észre a nép jaját, mert szereti Évát.

671—673. Gyönyörű sorok : a jelenet csúcsa. Ádámot a sze-

relem tanítja emberiességre. Ezért tartja egyszerre oly rettentőnek a haldokló rabszolga beszédét (633.), ezért hallotta meg most először a nép jaját, ez ábrándítja ki a dicsőség vágyának mámorából.

- 685 Én, én, a népnek elszakadt leánya,
 Szivemben érzem szintén mind e kint.
Ádám. És én veled. — A milljók egy miatt —
 Mondá a holt is.
- Éva.** Oh, nagy fáraó!
 Komor levél, és én vagyok az oka;
 690 Üzz el magadtól, vagy taníts, miként kell
 Siketté lennem.
- Ádám.** Jobb mester valál te,
 Mert megtanítál a jajt hallanom.
 Ne halljam többé. — Im legyen szabad
 A szolganép. Mit is ér a dicsőség,
 695 Mit egy személyben ér utól az ember
 Milljók vesztével és milljók jajával,
 Kikben szintén az az ember lehel;
 Milljószor érzem a kint, egyszer a kéjt.
- Lucifer.** Ah, fáraó, rajongsz; hisz a tömeg
 700 A végzet arra ítelt állata,
 Mely minden rendnek malmán húzni fog,
 Mert arra van teremtvé. Már ma mentsd fel:
 A mit te eldobsz, ő meg nem nyeri,
 És új urat keres holnap magának.
- 705 Vagy azt hiszed, hogy ülhetnél nyakán,
 Ha a gazdának szükségét nem érzi?
 Ha kebelében öntudat lakik?
- Ádám.** Miért jajgat hát, mintha fájna néki
 A szolgaság?
- Lucifer.** Fáj, bár nem tudja, mi.
 710 Mert minden ember uralomra vágy.
 Ez érzet az, s nem a testvériség,
 Mi a szabadság zászlajához úzi
 A nagy tömeget, — ámbár öntudattá
 Nem ébred benne, és csak sejtelemkint
- 715 Zaklatja minden olyasért, mi új
 S mi tagadása a már meglevőnek;
 Abban remélve testesülve látni
 A boldogságról képzett álmait.

699—707. Lucifer arra tanítja Ádámot, hogy a nép rabszolgaságra van teremtvé.

700. Arra vonatkozik egészben Ádám előbbi beszédére, hogy t. i. a milliók az egyért vannak. *Arany* János magya-

rázata, kitől a sornak ez a szövege származik. *L. Morvay.*

709—722. Lucifer folytatja tanítását. Ha a rabszolgaságra teremtett nép mégsem tűri a rabszolgaságot, ez onnét van, mert minden ember uralomra

- Pedig mély tenger a nép: bármí napfény
 720 Sem hatja át tömét; sötét leend az,
 Csak a hullám ragyog, mit színe fölvet,
 És mely hullám esetleg ép te vagy.

Ádám. S mért épen én?

Lucifer. Vagy más veled rokon,

- Kiben tudattá vált a népi ösztön,
 725 S ki a szabadság bámult bajnokául
 Fényes helyedre tolakodni mer.
 Míg a tömeg, nem nyerve semmit is,
 Nevet cserél, a gazda megmarad.

- Ádám. Mi végtelen körút okoskodásod,
 730 Melyből menekvés nincsen is talán.

Lucifer. Vagyon menekvés. Adj ezen nehány
 Kivált egyénnek láncot és gyűrűt,
 Adj más játékszert, s mondd: im a tömeg
 Fölébe tollak, ez teszen nemesbbé —

- 735 És elhiszik, és a népet lenézhén
 Elszívelik, hogy őket is lenézd.

Ádám. Ne kíséerts ily csábító álokokkal.

Ei a szolgálkkal! légyen mind szabad.

Hirdesd ki nekik, ámde jól siess,

- 740 Hogy, míg megbánom, késő is legyen már.

Lucifer (*félre*). Előre csak önhitten útagon,

Hidd, hogy te mégy, ha a sors árja von. (*Kimegy.*)

Ádám. E mű meg álljon bevégzetlenül,

Intó rom annak, a ki nagyra tör,

- 745 Erőnk s gyöngénknek nagy kérdőjele.

(*Kint nagy örömjaj, a munkások eloszolnak. Lucifer visszatér.*)

vágyódik és a nagy tömeg, melyben e vágy csak homályosan élhet, a jelen állapot felforgatásától reméli boldogulását.

719—722. Jelentős és hatalmas sorok, a költemény gondolatainak egyik oszlopa. A nép olyan mint a tenger; egészben mindig sötét, csak egy-egy fölvetett hulláma (a nép valamely vezére) ragyog napfényben. Hogy az ember élete tragédia: annak egyik főoka a népnek ez a természete.

719. Töm, nyilván tömeg

helyett, emlékeztet zöm-re; de már tömeg is csinált szó. Itt is, másutt is a nyelvújítás csinálmányai némi foltot ejtenek a gondolatok klasszikus kifejezésén.

731. Lucifer itt a zsarnoki uralom arisztokraciáját sújtja, melyet a király üres kitüntetésekkel a tömeg fölé helyez, amiért azután szívesen szolgálja a zsarnokot.

742. Emlékeztet Goethe szavaira: Du glaubst zu schieben und du wirst geschoben, (Faust)

Örülj pór, a nagyság hogy meghajolt
Előtted. Csak ne hidd, hogy kényszerítve.

Éva. Vigasztalódjál, oh én kedvesem,

Úgy is mit ér az a rideg dicsőség,

750 Hideg kigyóként mely közénkbe csúsz?

Ádám. De nagy, de nagy.

Éva. El véle; látod, a jaj

Elnémult, üdvünket meg nem szakasztja,

Mi vágyad más, ha keblemen pihensz?

Ádám. Oh nő, mi szúk, mi gyarló látköröd.

755 S a büszke férfit ép ez vonzza hozzád —

Csak gyöngeség, mit az erő szerethet.

Mint a védő szülő gyámoltalan

Voltát karolja leghőbben fiának.

Éva. Ah fáraó, tán már untatlak is

760 E hasztalan, e balga fecsegéssel?

Hiába, ha okosabb nem vagyok.

Ádám. Ne is kívánd, hogy légy, én kedvesem.

Eszem elég van nékem önmagamnak,

Erő- s nagyságért nem kebledre hajlok,

765 Sem a tudásért, mind ezt könyveimben

Sokkal jobban föllelhetem. Te csak

Beszélj, beszélj, hogy halljam hangodat,

Rezgése szűmön végig árjadozzon.

Akármit mondasz, mindegy; oh, ki kérdi:

770 Mit énekel a kis madár, azért

Édes sejtéssel halljuk hangjait.

Te csak virág légy, drága csecsebecs,

Haszontalan, de szép, s ez érdeme. (*Luciferhez.*)

És mégis egy vágy ver föl mámoromból,

775 Talán bolond vágy — — oh de, teljesítsd —

Hagyj vetnem egy merész pillantatot

Előre, egy pár ezredév utánra,

Mi lesz hiremből?

Lucifer. A mig csókolódtok,

Nem érzed-é a lanyha szelletet,

780 Mely arcodat legyinti s elröpül?

Vékonyka porréteg marad, hol elszáll,

Egy évben e por csak néhány vonalnyi,

Egy századévben már néhány könyök,

Pár ezredév guláidat elássa,

772. Fáraó előtt a nő csak mint a drága csecsebecse vagy
díszbe a férfiú életének, olyan a virág. A keleti világ fölfogása.

- 785 Homoktorlaszba temeti neved,
Kéj-kerteidben a sakál üvölt,
A pusztán koldus, szolganép tanyáz.

(A mit Lucifer mond, mint láthatóvá is lesz.)

- S mindezt nem a mennyrázó fergeteg,
Nem bömbölő földindulás cselekszi,
790 Csak gyöngé szellő, mely körülényelg.

Ádám. Rettentő kép!

Lucifer *(gúnynyal)*. Ne félj, csak szellemed vesz,
De tested megmarad, mint múmia,
Kiváncsisága iskolás fiúknak,
Torz arculattal, melyről elmosódott

- 795 Az írás, szolgálta volt-e, vagy parancsolt.

*(Egy múmia felé rúg, mely ezalatt a trón előtt tünt fel, s
lassan legördül annak lépcsőin.)*

Ádám *(felugorva)*. Pokolbeli káprázat, el veled!

- Hiú törekvés, dőre nagyravágy —
Fülembe cseng még: milliók egy miatt,
E millióknak kell érvényt szereznem,
800 Szabad államban — másutt nem lehet.
Enyészszén az egyén, ha él a köz,
Mely egyesekből nagy egészt csinál.

Éva. S elhagysz-e engem is, szerelmedet?

Ádám. El téged, a trónt, mindent elhagyok.

- 805 Vezess, vezess, új célra, Lucifer,
Ugy is sok szép időt vesztettem el
Ez ál-uton. *(Indul kardot vonva.)*

Éva. Királyom! tört reménynyel
Ha megjössz, szíved e szűn menhelyet lel.

Ádám. Igen, igen; sejtem, hogy téged is

- 810 Tisztult alakban fel foglak találni,
S akkor nem fogsz ölelni már parancsból,
De, mint egyenlő, — kéjnek érzetével. *(El.)*

796—802. Ádám véglegesen kiábrándul a nagyravágyás eszméjéből, mely megkívánja, hogy milliókéljenek egy ember miatt; ezentúl a millióknak akar érvényt szerezni, ha ő maga elveszne is ebben a küzdelemben.

805. Fölébredt álmából,

melyből, mint több ízben láttuk, a szín folyama alatt is nehányszor magához tért.

810. Tisztult alakban; a 772. sorban még pusztá dísznek tekinti a nőt Ádám; most sejti, hogy magasabb rendeltetése van.

Lucifer. Ne oly vágtatva, még jókor beéred,
 Talán előbb, a célt, hogyszem reméled,
 815 És sírni fogsz majd, látva, hogy mi dőre,
 Mig én kacaglak. — Menjünk hát, előre!

Magyarázat.

A szín tartalma. Megindul a történeti álmoképek sorozata. Ádám először mint fáraó Egyiptom trónján ül, Lucifer pedig a minisztere.

Ádám, mint fáraó, nyugtalan; hatalma, gazdagsága nem teszi boldoggá, mert nem kell küzdeni érte; a dicsőséget keresi, gúlát építtet, mely évezredekre hirdeti majd nevét. Ez se teszi ugyan boldoggá, de azt hiszi, hogy a dicsőség fénye kárpótolja a boldogságért.

Mikor erről beszél Luciferrel, a felügyelők véresre korbácsolnak egy munkást, ki a trón felé fut és ott össze-rogy; a munkás neje pedig, Éva, kibontakozik a tömegből, férjéhez rohan és ráborul. Ádámot csodálatosan meghatja Éva látása; bűvös erővel hozzá láncolva érzi magát és midőn a rabszolga ott a trón előtt meghal, magához emeli Évát a trónra. A szerelem egészen megváltoztatja lelkét. Most hallja a nép jajveszékelését, melyet előbb észre se vett; szíveden keresztül, mondja Évának, a jajszó, mint villám, fejembe csap. A szerelem érezteti vele, hogy ő is ember, ki az ember minden kínját érzi. Lemond a dicsőségről, melyet milliók szenvedésén vásárol meg az ember, szabaddá akarja tenni a népet. Hiába mondja neki Lucifer, hogy a népnek nem való a szabadság, mindig urat akar, olyan mint a tenger, melynek sötét mélyét nem hatja át a fény. Ádám kihirdetteti a népnek a szabadságot, bár fájdalommal válik meg a dicsőség ideáljától. E fájdalom utolsó rezgése abban a kívánságában nyilvánul, hogy Lucifer mutatná meg neki, mi lesz hirnevéből néhány ezredév után. Midőn Lucifer megjeleníti előtte ezt a jövőt, a porfedte gúlákat, múmiává lett testét: Ádám összeborzadva végleg kitépi lelkéből a nagyravágyás szálait, új létet kíván, melyben nem milliók élnek egy miatt, hanem mindenki a többiekért. »Enyészsen az egyén, ha él a köz, mely egyesekből nagy egészt csinál.« (801—802.)

A szín jelentése. Ádám a történeti fejlődés útján először a nagyság, a dicsőség káprázatos fénye után indul. A hatalmas egyén az egész világot szolgálatába szorítja, hogy a maga egyéniségét mindennek fölé helyezze. Így fogja föl a nagyságot, a hírnevet. De kezdettől fogva érzi, amit a szín végén átlát, hogy álúton jár. A nagyravágyás nem elégítheti ki az igaz ember lelkét. Millió ember dolgozik, szenved, megy tönkre, hogy *egy* ember érhesse el dicsőséget. Erre a nagy igazságra a szerelem tanítja, mely egyszerre ébred szívében és mely emberi voltát, az emberi sorsban való közösségét érezteti vele. Éva tanítja őt szenvedni a szenvedőkkel. Ezzel az első nagy kiábrándulás érte. Nem akarja, hogy milliók egy emberért legyenek. Ő akar élni milliókért. A despotikus uralkodóból szabad köztársaságnak hű, odaadó polgára lesz.

*

Történeti és drámai mozzanatok. Ez első álomjelenetnek voltaképen csak a színhelye történeti. Se meghatározott történeti események, se történeti egyéniség nem fordul benne elő; nem Egyiptom története érdekli a költőt, hanem az az eszme, hogy az önző nagyravágyás ki nem elégíti az ember lelkét. Hogy miért választja a költő Egyiptomot ez eszme színhelyéül, annak több okát találjuk. Egyiptomot tekintjük a legrégibb kultúra székhelyének, mindenestre ezt ismerjük legjobban, ennek maradtak fenn leghatalmasabb és legépebb emlékei; és minthogy a költő kronológiai rendben mutatja be az emberiség történeti fejlődését, Egyiptomot kellett a görög szín elé tennie. Az első színek bibliai jelenetei után, a biblia révén ismeretes egyiptomi jelenetek szinte önként kínálkoztak földolgozásra. Egyébként is a bibliai fölfogás tükrében mutatja be a költő Egyiptomot. A biblia beszéli, mint sanyargatták egyes fáraók Izrael népét, ezt a sanyargatást terjeszti ki a költő mind a rabszolgákra; a nagy építkezésekről is a biblia értesít bennünket. De ezeknek az építkezéseknek hatalmas emlékei fenn is maradtak és bizonyítják, nemcsak hogy az egyiptomiak ősi kultúrája bámulatosan fejlett volt, hanem hogy a régi egyiptomiak, mint más keleti népek is, óriási építkezésekben lelték kedvüket és elégítették ki fényre, hatalomra törő lelküket. Ezekből az elemekből alkotta meg Madách az egyiptomi színt. Maga is mondja, Erdélyihez intézett levelében: »Fáraóban nem épen a József

fáraóját akartam festeni, csak egyet a számtalan fáraó közül, kik nagyra törekvő önérzettel gúlákat építettek». (Erdélyi : Pályák és pálmák 503. l.) A kiváló, nagyra temett egyéniség első illúziója az *egyéni nagyság*; milliók fölött akar korlátlanul uralkodni, hatalmát messzire kiterjeszteni, nevét megörökíteni; mindez megvan a régi egyiptomi történetben, kényuraiban, királysírjaiban; egyébre Egyiptom történetéből nem volt szüksége a költőnek, minden egyebet mellőzött is. Így történt, hogy az egyiptomi színben az említettekén kívül semmi sincs meg Egyiptom történetéből, csodálatos kulturájából, sajátos fejlődéséből. Nem történelmi jelenetet látunk, hanem lélektanit, de oly történelmi színhelyen, mely a lélektani jelenetnek alkalmas keretül szolgál. De történelmileg is a hatalmas egyéniség kiválása, a tömeg fölé emelkedése, a tömeg leigázása a történelmi fejlődés egyik legelső mozzanata.

Az itt tárgyalt eszmének természetéből is következik, hogy a költő csak lélektani fejlődést adhatott. Hogy az egyéni, az önző nagyravágyás ki nem elégíti a kiváló ember lelkét, azt ő csak saját belsejében tapasztalhatja. Egy ideig fogva tartja lelkét, mert van benne, ami értékes : a nagyság; mit ér a rideg dicsőség? mondja Éva; »de nagy, de nagy« feleli Ádám. De Ádám kezdettől fogva nem talál nyugtot nagyravágyása kielégítésében. »Ürt érzek, mondhatatlan ürt«, mondja a szín elején. Ez a lélektani fordulat első mozzanafa. A döntő mozzanat azután Éva fölléptével áll be. A nagyravágyás nemcsak ürt hágy a lélekben, de milliók feláldozásával is jár. Ádám megszereti Évát, a szerelem tanítja emberiségre és fedi föl előtte az önző nagyravágyásnak semmis és bűnös voltát. Ez tisztán egyéni, nem történelmi fejlődés, de csakis ez van itt helyén. Ily változás csak belső okokból származhatik, csak az egyéniség belső fejlődéséből érthető meg. Ádám mint egyén éli át az emberiség történetét; maga Madách mondja, hogy az egyes képeket úgy igyekezett egymásután helyezni, hogy azok egy bizonyos személynél is mintegy lélektani szükségből következzenek egymásból. (Erdélyi : Pályák és Pálmák 502. l.)

A következő szín eszméje is megpendül már, de nem egyszerre bontakozik ki. Minthogy a nép szenvedéseinek érzése ábrándítja ki Ádámot, első indulatában szabadságot akar adni a népnek. Lucifer arra akarja oktatni, hogy a szabadság nem a népnek való, de Ádám nem hallgat rá, bár fájó szívvel vesz búcsút a nagyság szép álmától. Csak

mikor a jövőbe vetett pillantása végkép meggyőzi az önző nagyravágyás semmiségéről látja maga előtt az új útát: E millióknak kell érvényt szereznem, szabad államban. Tehát ő maga fog dolgozni a milliókért, hogy érvényt szerezzen nekik. Ez is nagyravágyás, de önzetlen, nemes. Ez lesz a következő szín témája.

Vége-e most már az önző nagyravágyásnak az emberiség történetében? Örök az, mint maga az emberiség, mindig megújul, legfőlebb alakot vált. De most már tudjuk, mi értéke van ez eszmének. Ez emberiség még számtalanszor fogja tapasztalni, még számtalanszor fog szenvedni miatta, de Ádám mindenkorra végzett vele.

ÖTÖDIK SZIN.

(Athénében. A köztér, közepén szónokszékkel. Az előtéren oldalvást nyílt templomcsarnok istenszobrokkal, virágfüzérékkel, oltárral. Éva, mint Lucia, Miltiades hadvezér neje, fiával Kimonnal, több szolgától kísérve, kik áldozati tárgyakat visznek, jó a templom csarnoka felé. A téren rongyos nép ácsorog. Ragyogó regg.)

Éva. Csak erre, erre, kedves kis fiam,
Nézd, arra ment el gyors hajón atyád,
Csatázni messze hon határain.

820 **Egy** durva nép él ott, mely vakmerőn
Fenyegeté szabadságát honunknak.
Imádkozzunk, imádkozzunk, fiam,
Hogy az ég védje e hon igazát.
S vezesse közzénk hős atyádat épen.

825 **Kimon.** Ugyan mért ment atyám oly messze földre,
Hogy védje ezt a rongyos, gyáva népet,
Ha szép nejét meg bú emészti honn?

Éva. Oh jaj, ne ítélj jó apád felett,
Istennek átka ül oly gyermekén.

830 **Csak** a szerelmes nőnek van joga
Kesergni férje nagy lépésein,
Miket ha nem tesz, megszégyenlené.
Atyád úgy tett, mint kell a férfiúnak.

Kimon. Félsz hát, anyám, hogy gyenge, megverik?

835 **Éva.** Nem, nem, fiam, atyád hős, győzni fog,
Csak egy van, a mitől őt félthetem:
Hogy önmagát nem győzi meg.

Kimon. Hogyan?

Éva. Van a léleknek egy erős szava,
A nagyravágy. A rabszolgában alszik,

840 **Vagy** szűk körében bűnné aljasúl.
De vérével táplálván a szabadság,

- Nagygyá növeszti, mint polgárerényt.
 Ez költ életre minden szép s nagyot,
 De hogyha túlerős, anyjára tör,
 845 S küzd véle, míg elvérzik egyikök.
 Ha e szó benne túlerőre jutna,
 Ha megcsalhatná ezt a szent hazát,
 Megátkoznám. Imádkozzunk, fiam!

(A templom csarnokába mennek, ezalatt a térre mindig többen gyülekeznek.)

- Első a népből.** Nem hall az ember semmi izgató
 850 Hírt, mintha sergünk ellent sem találna.

Második a népből.

- És itthon is oly álmos minden ember,
 Tán senki sem kohol már terveket,
 Mint hajdanán, miknek kivitelére
 A felséges nép torka kellene.
 855 Ma reggel óta járom e helyet,
 S szavazatomra nem akad vevő.

Első a népből. Unalmas élet, mit van tenni már?

Harmadik a népből.

Nem ártana egy gyöngé kis zavar.

(Éva ezalatt az oltár tűzét meggyújtotta, kezeit megmosá s a hozandó áldozatra készült. Szolgái himnuszt kezdenek, mely szakaszonként a következő jelenetbe vegyül. A tér megtelt polgárokkal, néppel; két demagóg a szószerékért küzd.)

- Első demagóg.** Odább! ez a hely itten az enyém.
 860 Veszélyben a hon, hogyha nem beszélek.

(A nép helyeslést üvölt.)

Második demagóg.

Akkor vesz el, ha szólsz. Bérenc, le innét!

(A nép kacag és tapsol.)

Foglalat. A demagógok izgatása Miltiades ellen. Éva áldozata. Lucifer cselvetése. Miltiades bevonulása. Miltiades elítélése. Miltiades megnyugvása.

838—848. A nagyravágyás a szabadság korában polgárerénynyé lesz, mert a köznek szolgál és nagyot teremt. Ámde ha túlságos nagyra nő, akkor önzővé fajul, »anyjára«, a sza-

badságra tör, s vagy ő öli meg a szabadságot, vagy az őt. Ettől az önző nagyravágyástól félti Éva férjét. 817-től 848-ig majdnem szóról-szóra Madáchnak Mária királynő c. drámájából.

Első demagóg.

Te nem vagy bérenc, mert ki sem veszen meg.

Polgárok! fájva emelek szavat,

Mert a nemes szívnek fáj, a nagyot

865 Porig alázni; s egy nagy férfiút

Kell vonnom bíróséketek elé

A dísz-szekérről.

Második demagóg. Jól kezded, gonosz!

No csak virágozd fel az állatot,

Mit áldozatra szántál.

Első demagóg.

Félre innen!

870 **A népből.** Mit is hallgatjuk azt a gúnyolót?

(Rángatják a második demagógot.)

Első demagóg. De bármint fáj szívem, mégis beszélek,

Mert téged, oh dicső fejedelmi nép,

Még hadvezérednél is többre nézlek.

Második demagóg.

Ez árus lelkü, éhenholt csoportot,

875 Mely eb gyanánt a hulladékra les

Gazdái asztaláról? — Oh te gyáva,

Izlésedet nem irigyelhetem.

A népből. Le véle, ő is áruló, le véle!

(Még inkább bántalmazták. Éva két galambot s tömjént áldoz az oltáron.)

Éva. Szent Aphrodite! oh fogadd, fogadd el

880 Ez áldozat füstét, hallgasd imámat:

Nem zöld babért kérek férjem fejére,

Családi enyhet csak bajnok szívére.

(Az áldozat füstében Eros mosolyogva megjelenik, a charisok körülállják s rózsákat hintenek rá. Áhítatba merült csoportozat.)

A szolgálók. Hallgasd meg őt!

Eros.

Oh nő, a tiszta szív

Áldása rajtad!

868—869. Előbb dicséri azt, kit el akar veszteni.

879. Két külön jelenet folyik előttünk a színpadon: Éva áldozata és a demagóg izgatása. Egyik csoport sem ügyel a másikra; csak a 895. sorban kezd Éva a népjelenetre fi-

gyelni. Éva Afroditénak, mint a szerelem istennőjének hoz áldozatot, hogy férje szerencsésen visszatérjen. Azért jelenik meg Eros és a charisok, a báj istennői, kik Afrodité kíséрни szokták. Az áldozatot az istenek kegyesen fogadták.

A charisok. És a Charisok

Oltalma véled!

885 **A szolgálok.** Hála, Aphrodite!

Első demagóg.

Halld hát a vádat, nép! nagy Miltiades
Eladta a hont.

Második demagóg. Oh, hazudsz, hazudsz!

Hallgassatok, vagy késő bánalomnak

Ér szégyene.

Első a népből. Le onnan, szemtelen!

(Egészen a tömegbe sodorják.)

890 **Első demagóg.** Ifjúságod virága van kezében,

Lemnost be birta venni egy csapással,

S most veszteg áll Pharosnál. Megfizették.

Harmadik a népből. Halál fejére!

Első polgár. No's kiáltsatok,

Vagy bérletemből hurcolkodjatok ki!

(Az áldozatnak vége, az istenségek eltűntek.)

Éva. *(jölelmelkedve).*

895 Minő zaj az kint? nézzük meg, fiam.

Kimon. Egy árulót ítélnék el, anyám.

Éva *(a csarnok lépcsőzetére lépve).*

Szivem mindig szorul, ha éhező nép

Ítéletét látom nagyok felett.

Ha sárba hull a fényes, kárörömmel

900 Szemléli a pór, gúnynyal illeti,

Mint hogyha ön-mocskát is igazolná.

Második a népből. Uram! rekedt vagyok s kiáltani
Szeretnék.

Második polgár. Itt van, kend meg torkodat.

Második a népből. Aztán mit mondjak?

Második polgár. Mondj halált fejére.

905 **A népből.** Halál! halál! —

Éva. Kiről is van tehát szó?

Második demagóg *(hozzája lépve).*

Ki másról, mint ki egy fejjel nagyobb

Mint polgártársi, s azt nem tűrhetik.

888. Bánalom mint szána-
lom, kérelem, bánalom stb.
megbánás helyett.

892. A sziget neve *Paros*.

893. A polgárok izgatják a
népet Miltiades ellen. Hasonló-
kép 903, 904, 1022.

Éva. Miltiadesről? — Oh, nagy istenek!

S te is vén Crispos, kit rabszolgaságból
910 Mentett ki férjem, most halált kiáltasz?

Crispos. Engedj meg, asszonyom, kettőnk közül
Csak egyik élhet. Három gyermekemmel
Tart, a ki így szavaztat.

Éva. Jaj neked,

Ha sorsod, Crispos, így lealjasít!
915 Bár megbocsájtok, hogyha éhezél.
De hát te, Thersites? s ti mind, ti mind,
Kik a jólétben nyugton szunnyadoztok,
Mert a kapuktól ellenségteket
Férjem veré el. — Oh hálátlanok!

920 **Thersites.** Ah, asszonyom, keservesen esik bár,
De mit tegyünk, ez a néphangulat;
Ki kockáztatja minden birtokát,
Dacolva a felgerjedett habokkal?

Első demagóg. Kimondom hát a nép ítéletét.

(*Lucifer: mint harcos, rémült arccal, szaladva jő.*)

925 **Lucifer.** Vészt hirdetek! Az ellen a kapuknál!

Első demagóg.

Az nem lehet, győzelmes hadvezérünk
Nincs-é előttök?

Lucifer. Épen ő az ellen.

Megtudta, mit forraltok ellene,
Felkelt szívében a méltó harag,
930 S mig szóltok, tűzzel-vassal itt terem.

Második demagóg. Ti hoztátok mind ezt ránk, árulók!

A népből. Üssük le őket. — Éljen a vezér!

Jaj nekünk, fusson, a ki merre tud!

Mindennek vége!

Első demagóg. Nincs. Hódolni néki

935 Elébe a kapukhoz!

Éva. Istenek!

Az ítélet fáj, mely által nekem
Elvesztél, férjem, oh de keserűbb,
Hogy igazoltad azt, — bár visszanyerlek.

Első a népből. Fogjátok el nejét; ha városunknak

940 Bántása lesz, haljon meg gyermekestül.

934. Az izgató demagóg férje hazája ellen fordul és
egyszerre köpönyeget forgat. ezzel a demagóg vádjait iga-

938. Éva azt hiszi, hogy zolta.

Éva. Meghalnék érted, férjem, szívesen,
Csak a hon átka gyermekem ne érné.

Kimon. Engem ne félts, anyám, jőj, jőj velem.
Megóv e szentély minden bántalomtól.

(Felmennek az üldöző csoport elől a csarnokba, két nympa rózsalánczot bocsát le mögöttük a nép előtt, mely azonnal visszalép. Kivülről harsonák hangzanak, a nép jajveszékelve szétszalad. A nympák eltűnnek.)

Lucifer *(kacagva kezét dörzsöli).*

945 Szép tréfa volt. Mi jó az értelemnek
Kacagni ott, hol szívek megrepednek.

(A templom felé fordulva.)

Csak e mindig megifjuló, örökké
Szépnek látása ne zavarna folyvást.
Ugy fázom idegenszerű körében,
950 Mely a meztelent is szemérmesessé,
A bűnt nemessé és a végzetet
Magasztossá teszi rózsáival
S az egyszerűség csókos ajkival.
Mért késik oly soká az én világom,
955 A torzalak, a kétes rémület,
Hogy elriaszsa e káprázatot,
Mely küzdelemben a már-már bukó
Embert mindannyiszor fölkelti újra?
De majd meglátjuk, hogyha a halál
960 Borzalma eljő hozzánk nem sokára,
Unalmas árnyjátékoknak vajon
Nem lesz-e akkor itt végső határa.

(Ádám, mint Miltiades, fegyveres csapat élén vezettetik megsebesülten. Előtte könyörögve a nép és a demagógok.)

A népből. Éljen vezérünk! Könyörülj, nagy ember.

Ádám. Mi vétkeitek hát, a miért könyörögtök?

965 S a gyöngétől mit kérhet az erős?
De nőm nem jó elém, se gyermekem;
Tán csak nem érte őket bántalom!

945—962. Lucifer az emberek aljasságának láttára ujjong, Csak a görög művészet szépségének varázsa érinti idegen-

szerűen; a szépség a már-már bukó embert fölemeli; ő a rúttnak, a torzalaknak a világában érezné magát jól.

- Éva.** Ah Miltiades, mért is jösz, ha nőd
Sem bír örülni jöttödön? — Fiam,
970 Anyád leroskad, tarsd fel, tartsd fel: . . . Ah
Még jó nevet se' hagy reád atyád!
Adám. Mi ez? Nem értem. A nép esdekel,
Nőm átkoz és e mell vérzik hazámért.
Éva. De jobban vérzik a hon és szívem.
975 Vagy mért jövé, mondd, hadseregnek élén?
Adám. Nem illet-e rangomban ily kíséret?
Eljöttem, mert e súlyos seb nem enged
Továbbra is tisztelnem megfélelni.
Eljöttem, hogy küldőimnek kezébe,
980 A felséges népnek kezébe téve
Hatalmam, beszámoljak neki.
Im elbocsátlak, bajnok-társaim,
Kérdemlétek a háztűz nyugalma.
S most én is e kardot, Athéne Pallas,
985 Szentelve tűzöm oltárod fölé.

(Felvezeteti magát a csarnok lépcsőin. Fegyveresei closzolnak.)

Éva *(férje nyakába borúlva).*

Ah Miltiades, hol van boldogabb nő,
Mint a te nő, nemes, nagy férfiú!
Nézd, nézd, fiad milyen hasonlatos
Hozzád, mi nagy, mi szép!

Adám. Ti kedvesek!

- 990 **Kimon.** Jól tudtam én, hogy a mit tesz atyám,
Az jól van téve.

Éva. Oh, ne szégyeníts meg.
Ezt a hitvesnek kelle tudni jobban.

Adám. Fiam! atyád kardját mutasd be te.

Kimon. *(a kardot felakasztva).*

- Övd, istenasszony, ezt a drága kardot,
995 Mig egykor érte hozzád eljövök.

Éva. E kettős áldozathoz az anya
Hadd szórja a tömjént. Pallas, tekints le.

(Tömjént áldoz.)

976 és tovább. Lucifer
tehát (927) hazudott, rá-
szedte a népet, hogy aljas-
ságában gyönyörködjék és
Miltiadest kétségbeejtse. De
ezzel nem hamisítja meg a

történetet; csak azt teszi, amit
a demagógok meg szoktak
tenni.

997. Éva most Pallashoz,
Athén városának védő istennő-
jéhez könyörög.

Első demagóg (*a szószéken*).

Nem volt-e igazam, hogy áruló?

Hogy Dárius megvette? tettetés csak

1000 A seb, nem kíván ellene csatázni.

A népből. Halál reá!

Ádám. Mi zaj az odakint?

Éva. Ah, Miltiades, rettentő beszéd az:

Árulónak mond újra a tömeg.

Ádám. Nevetséges vád; engem árulónak,

1005 Ki Marathonnál győztem?

Éva. Oh, hogy úgy van!

Gonosz világ az, melyet itt lelél.

Első demagóg. Mit késtek őt elfogni?

(*Nép tolong a templom csarnoka elé, köztük Lucifer.*)

Éva. Miltiades!

E szentélyben biztos vagy, meg ne mozdulj.

Miért is oszlatád szét a hadat?

1010 E bünbarlangot mért nem gyujtatád fel?

Csak láncot érdemel e csöcselék,

Mely érzi, hogy te születél urául,

Ki nemesebb vagy, mint ők összevéve,

S megöl, megöl, hogy lábadoz ne essék.

1015 **Első demagóg.** Halljátok-e, egy áruló neje

Miként beszél?

Éva. Az a nőnek joga,

Hogy férjét védje, még ha bűnös is,

Hát még ha olyan tiszta, mint uram!

1020 És ellensége olyan korcs, miként ti.

Első demagóg. Mért hagyja a felséges nép magát

Igy becsmérelni?

Első a népből. Hát ha igazat mond?

Első polgár. Ki velök tart, gyanús. Kiáltsatok

Rongy lelkek, vagy dögöljetek meg éhen.

A népből. Halál reá!

Ádám. Takard el e fiút,

1025 Ne lássa vérem, — el nő e kebelről!

A villám, mely a szirtre csap, ne érjen.

1007. Éva előbb másképp beszél, de Madách szándékosan rajzolja a hű nőt következetlennek. Hazáján is csüng, férjét is szereti. Előbb hazáját féltette

férjétől, most hogy hazája igazságtalanságát látja, férjét védelmezi. A nő szívével okoskodik.

1011. Lucifer fölfogása. L. 699—707.

Csak én haljak meg, — vagy miért is éljek,
Midőn látom, mi dőre a szabadság,
Melyért egy élten küzködém keresztül.

1030 **Első demagóg.** Mit tétováztok még?

A népből.

Halál reá!

Ádám. E gyáva népet meg nem átkozom,

Az nem hibás, annak természete,

Hogy a nyomor szolgává bélyegezze

S a szolgaság vérengző eszközévé

1035 **Sülyeszse** néhány dölyfös pártütőnek.

Csak egyedül én voltam a bolond,

Hivén, hogy ilyen népnek kell szabadság.

Lucifer (félre). Elmondta a sírverset önmagadra.

S utánad illőt sok nagy síroromra.

1040 **Ádám.** Vezessetek le. Nem veszem igénybe

Tovább e szentélyt.

(Levezetteti magát a lépcsőn, Évát gyöngéden szolgálói karjába téve.)

Im — készen vagyok.

Második demagóg.

Védjed magad, még nincsen veszve semmi!

Ádám. Nagyon gyötörne a seb, hogyha szólnék

Védelmemül.

Második demagóg. Tedd meg, hisz ez a nép

1045 Csak az imént porban csúszott előtted.

Ádám. Ah, ép azért minden haszontalan,

Önszégyenét meg nem bocsátja a nép.

Lucifer. Kijózanodtál-é hát?

Ádám.

Oh, nagyon!

Lucifer. Átláttad-é, hogy a bódult tömegnek

1050 Nemesb ura voltál, mint ő neked?

Ádám. Lehet, de mind a kettő kárhozat,

Más név alatt a végzet ugyanaz;

Hiú törekvés azzal küzdeni;

Nem is fogok. — Aztán miért, miért is

1055 Vágynék magasra bármi hő kebel?

Éljen magának, és keresse a kéjt,

Melylyel betölti az arasnyi létet.

S tántorgjon ittasan Hádes felé. —

1031—1038. Most már magáénak: ennek a népnek
Ádám is Lucifer nézetét vallja nem való a szabadság.

- Vezess új útra, Lucifer, vezess,
 1060 S kacagva nézem más erényeit,
 Más kinjait, csak élvezet kívánva.
 Te meg, nő, a ki — úgy rémlik szívemnek —
 Egykor lugost varázsolál nekem
 A sivatagba, hogyha még fiamból
 1065 Polgárt nevelnél tisztos anyaként:
 Bolond vagy, méltán gúnyol a leány,
 Ki festett arccal a bordélyban ül
 Bortól felgerjedt, csókivágyó ajakkal.
 Örülj, mulass, tagadd meg az erényt. —
 1070 Vérpadra mostan, büntetésemül,
 Nem mintha aljast birtam volna tenni,
 De mert nagy eszme lelkesíteni birt.

(Ezalatt egy tőkét hoznak a lépcsők elé, mellette Lucifer áll bárdal. Ádám lehajtja fejét.)

Első demagóg. Végezzétek ki. Éljen a haza!
Lucifer *(félsúgva)*.

- Szép búcsu, nemde? — No's vitéz uram,
 1075 Nem borzogat most furcsán egy kevésbé
 A torzképű halál rideg szele?
Éva. Ah Pallas! meg nem hallgatád imámat.

(A templomból a halál nemtője, mint szelid tekintetű ifjú, lefordított fáklyával s koszorúval Ádámhoz lép.)

Ádám, Pallas meghallgatott. — Az ég veled,
 Megnyugvás szállt szívembe, Lúciám.

- 1080 **Lucifer.** Átok reád, hiú ábránd világ,
 Megint elrontád legszebb percemet.

Éva. Átok reád, te közlelkű rideg nép!

- A boldogságot durván illetéd,
 S üde virága menten porba hullt.
 1085 Pedig nem olyan édes a szabadság
 Neked, a milyen fájdalmas nekem volt.

1059. Lucifert nevéen szólítja, tehát az álom véget ért.

1062—1063. Célzás a III. színre.

1079. Előbb Ádám kétség-

beesve átkozta eddigi nemes törekvéseit; de Éva imádkozott érte, Pallas Athene meghallgatta imáját, megnyugvás száll szívébe.

Magyarázat.

A szín tartalma. Athénban vagyunk, a perzsa háboruk idejében. Ádám-Miltiades, a marathoni győző, éppen távol van hazájától, Paros szigete ellen indult. Otthon a nép, nem hallván győzelmi híreket a csatatérről, unatkozik, elégedetlen és fogékony a demagógok izgatásai iránt. Ezek nem is késnek. Az egyik azzal vádolja Miltiadest a nép előtt, hogy hazáját eladta és az ingatag, lelketlen tömeg, gazdag polgároktól megvesztegetve, halált kiált Miltiadesre. Eva-Lucia, Miltiades neje ki éppen a templomban Afroditénak áldozatot hoz, hogy férjét az istennő haza vezesse családjá körébe, borzadva hallja ezt a képtelen vádat.

Ekkor Lucifer, harcosnak öltözve, azzal az álhírral ront a piacon egybegyült nép közé, hogy Miltiades megtudván, mit forralnak ellene, Athén ellen vezeti seregét és már a város kapuja előtt áll. A tömeg gyáván meghunyászkodva, ugyanazon demagóg vezetése alatt, ki előbb Miltiadest hazaárulással vádolta, az érkező Miltiades elé vonul és kegyelemért könyörög. Eva kétségbeesve hallja a hirt. Neki jobban fáj, hogy Miltiades hazája ellen fordul, mint az, hogy előbb igazságtalanul itélték el.

De Lucifer hazudott. Miltiades nem hazája ellen fordította fegyverét, nem is sejti, hogy a nép ellene fordult, hazatért, mert megsebesült és nem folytathatja a háborút. Katonáit elbocsátja, tisztségét visszaadja a népnek, kardját Pallas Athéna oltára fölé akasztja. Eva boldog, hogy férje hű maradt hazájához és magához.

Mihelyt a nép látja, hogy nincs mitől félnie, a demagóg szavára újra Miltiades ellen fordul és halálra itéli.

Most érti meg Miltiades, mi történt. Elkeseredve és undorral elfordul a néptől, el saját nemes törekvéseitől; kiábrándult, fölébredt. Nem fog többé magasra törni, csak a kéjnek akar élni. De midőn a halál nemtője lefordított fáklyával és koszorúval Ádámhoz lép, megnyugvással száll szívébe.

*

A szín jelentése. Az önző nagyravágás nem elégíti ki Ádám lelkét, de az önzetlen becsvágy sem ér célt. Ádám híven, önzetlenül szolgálta hazáját, alárendelte magát az egésznek, de a nép, melyért küzdött, aljasnak, háladatlanak bizonyult; nem érdemli meg, hogy érte fáradozza-

nak, nem érdemli meg a szabadságot, mint Lucifer az egyiptomi színben előre megmondta Ádámnak. Ádám ismét kiábrándul, átlátja ennek a törekvésnek is a hiúságát. Le fog mondani minden törekvésről. Nem keresi többé se a maga se a nép nagyságát. Nem érdemes a népen uralkodni, de szolgálni a népet sem érdemes. Legjobb, ha az ember csak magának, a pillanatnak, az érzéki mámor-nak él. Az egyéni dicsőség semmi; a nép boldogítására való törekvés áldatlan; e kettős hajótörés után Ádám az élvezetek kikötőjében akar menedéket keresni.

*

Történeti és drámai mozzanatok. Miltiades a történelem bizonyossága szerint nem egészen az a férfiú, kinek Madách rajzolja. Nem az athéni demokrácia légkörében nevelkedett; hosszú ideig távol volt hazájától, ép azon idő alatt, melyben a demokrácia megerősödött és kifejlődött. Mikor eltávozott, még kényurak uralkodtak a városon és mialatt ő a thráciai Chersonesusban nagy hatalomra és gazdagságra tesz szert, alakul át szülővárosa. Midőn Miltiades a győzelmes perzsák elől hazájába menekül, »mint fejedelem érkezett meg saját hadihajóin, saját harcosaival, gazdag kincseivel, mint egy thráciai királyleány férje« (*Curtius*). Egész új világban találta magát Athénban, a hol a büszke, tartózkodó, uralkodáshoz, parancshoz szokott embert nem épen barátságosan fogadták, sőt thráciai kényurasága miatt azonnal kérdőre vonták. De könnyen védhette magát. Rámutathatott arra, hogy amit tett, Athénért tette, Athén számára hódította meg a gazdag Lemnos szigetét, szállt szembe a perzsákkal, kiknek győzelmes előrenyomulása retteget keltett egész Görögországban. Föl is mentették, sőt a legváltáságosabb időben, mikor a nagy veszély ily vezérségre termett ember értékét megbecsülhetetlenné tette, a város tiz vezére egyikének választották, Aristides és Themistokles mellett, 490-ben Kr. e. Hogy mennyit ér, azonnal megmutathatta. A közeledő perzsák elé kivonult a marathoni síkságra, társai bizalmából átvette a fővezérséget és Marathonnál azt a fényes győzelmet vívta ki, mely Athén világtörténeti szerepének első nagy mozzanata volt. Most Miltiades volt a leghatalmasabb ember Athénban. Rábirta az athénieket, hogy reá bizzák a hajóhadat új nagy vállalkozásokra, melyeket titokban tartott, de melyekből gazdag zsákmányt ígért a városnak. Hetven

hajóval elindult és először is Paros ellen vonult, hogy a gazdag szigetet a perzsákkal való szövetsége miatt megbüntesse és megsarcolja. De a parosiak vitézül ellentállottak; Miltiades 26 napig vesztegelt a sziget előtt és végre súlyosan megsebesülván, kénytelen volt kincsek nélkül, dicsőség nélkül visszatérni Athénbe. Most tünt ki, mily szélszélyes és változékony a nép kegye. Az athéniek, elfelejtve a marathoni győzelmet, készségesen meghallgatják Miltiades számos ellenségeinek izgatásait és törvény elé állítják. Azzal vádolják, hogy a népet ámitotta és a közbizalommal visszaélt. Miltiades ágyon viteti magát a gyűlésbe, de sebe miatt nem képes magát megvédeni. A vádlók halált kérnek fejére és csak nagy nehezen sikerül életét megmenteni. De nagy pénzbüntetéssel (50 talentum = 117.700 frt) sújtják, és minthogy nem tud fizetni, a szigorú attikai törvény szerint mint az állam adósával bánnak vele, minden tisztségétől megfosztják és börtönbe zárják, a hol nem-sokára rá sebébe belehal. Bizonyára egyik legkiáltóbb példája a nép háládatlanságának, ámbár tekintetbe veendő, hogy Miltiades az új athéni demokráciához alkalmazkodni nem tudott és az athéniek, kiknek oly nehezen sikerült a kényuraság hatalmát megdönteni, ép ez időben gyanakodva, féltékenyen és aggodalommal vigyáztak új szabadságukra. (V. ö. Curtius III. 36. l.)

Madách a történetből csak egyet vett át, hogy az athéni nép rút hálátlansággal fizetett Miltiadesnek, ami igaz. Hogy Miltiadest Fáraó ellentétének tüntesse föl, aki egész egyéniségét a köz szolgálatának szenteli: Miltiadest egészen önzetlennek, nemesnek, hatalomra nem vágyakozónak rajzolja, ami nem felel meg a történeti valóságnak. Ez inkább Aristidesre illik, Miltiades kortársára. Az athéni demokrácia még nem is volt e korban oly romlott és elvetemedett, mint Madách előadja. A népjelenet e színben általában inkább vázlat, mint részletes drámai rajz; ha a demagóg csak így tudott volna beszélni, az ékesszólás dolgában kényes athéni közönség nem igen hallgatott volna szavára. Madách szerint Miltiades sorsa az egészen elaljasodott athéni söpredék kezében volt, melyet néhány gazdagabb polgár kénye-kedve szerint igazgatott; de hogy ezek miért törnek Miltiades ellen, nem látjuk. A második demagóg mondja ugyan, hogy Miltiadest üldözik, mert egy fejjel nagyobb mint polgártársai és ők azt nem tűrhetik (906—7.); de épen ezt nem látjuk. Madách gondolata nyilván ez: A demokrácia általában, nemcsak a görög, irigyen

és féltékeny gyanuval nézi azt, ki tulajdonságainál és érdemeinél fogva kiemelkedik köréből. Ez hozzátartozik a demokrácia lélektanához. A nagyság mindig fölkelti a rossz-
szak és gyöngék irigységét és ezen a demokratikus kormány-
forma se változtat semmit; mennél nemesebb és önzet-
lenebb a kiváló ember, annál védtelenebb az irigység ellen,
mert érdemei tudatában nem sejti, mennyi ellensége van.
Ilyen Madách Miltiadese. Ehhez hozzájárul, hogy a nép
többsége mindig földhöz ragadt szegény és a szegénység
szüli az aljasságot. De hogy a demokrácia e magatartásá-
nak kevésbbé nemtelen oka is van, t. i. az a sokszor meg-
ismétlődő tapasztalat, hogy a kiváló emberek nem mindig
önzetlenül szolgálják hazájukat, nagy sikereik gyakran
elszédítik lelküket és zsarnokságra csábítják: azt Madách
egészen mellőzi, pedig Athén városa és más görög államok
főls számmal szolgáltattak arra példát, nem említve az
újabb és legújabb történetet. A demokrácia ösztönszerűleg
fél a nagy emberektől, akik közt a teljesen önzetlenek, az
Aristidések, Washingtonok, Deák Ferencek vajmi ritkák.

A görög történet egyéb mozzanatait, a görög szel-
lem páratlan kifejlését tudományban és művészetben a
költő mellőzi. Neki itt is csak történelmi keretre van szük-
sége az új eszme számára; ő csak az önzetlenül a népért dol-
gozó nagy ember sorsát akarja föltüntetni. Erre alkalmas
színhely Athén, hol először fejlődött ki a demokrácia. Görög-
ország története időrend szerint is Egyiptoméhoz kapcsoló-
dik. Az egyiptomi színben Ádám csak belső fejlődést él át;
külső események azért nem is kellenek. Itt azt a tapaszt-
alatot kell tennie, hogy a nép nem érdemli meg, hogy
érte fáradozzék, azért kell egy drámaibb küzdelem, a nép
hálátlanságának megnyilatkozása. De ennek a rajza is
elvont, ideális marad. Némi helyi szint ad a jelenetnek
Lucia áldozata, Lucifernek borzongása a görög templom
szépsége előtt. Nehány történelmi részlet is helyet talált.
Miltiades fia a történetben is Kimon, ki később apja méltó
fiának bizonyult. Kifizette az apjára rótt pénzbüntetést,
hű polgára maradt hazájának, mely fényes tetteit ugyan-
csak hálátlansággal viszonzta. Őt is több ízben vádolták,
egyszer száműzték is; hazájáért vívott harcban halt meg.
De Miltiades neje nem Lucia volt, hanem Hegesypyle,
Olorius thrák fejedelem leánya.

HATODIK SZIN.

(Rómában. Nyílt csarnok, istenszobrokkal, díszedényekkel, melyekben illatok égneek, kilátással az Apenninek felé. — Közepén terített asztal három lecticával. Adám mint Sergiolus, Lucifer mint Miló, Catulus, mind megannyi kéjenc, Éva mint Júlia, Hippia és Clúvia kéjhölgyek ledéren öltözve dőzsölnek. Egy emelvényen gladiátorok harca foly, rabszolgák állnak parancsra készen, fuvolások zenélnek. Alkony, később éj.)

Catulus. Nézd, Sergiolus, mily serény, ügyes

Ez a piros szalagu gladiátor ;

Mernék fogadni, hogy amaszt legyőzi.

1090 **Adám.** Nem, Herculesre !

Catulus.

Ah mit, Herculesre,

Ki hinne még közöttünk istenekben ?

Mondd Júliádra, jobban elhiszem.

Foglalat. Az orgia. A gladiatori jelenet. A gúnydalok. Éva búsongása. A halotti menet. Péter apostol megjelenése. Az óvilág összeroskadása, a kereszt föltűnése.

A színi utasításban *lectica*, hordóágy. A görögök és rómaiak, főleg az életszokások finomodásának korában, nem ülve, hanem feküdve étkeztek. A fekvőhelyet azonban nem *lecticának*, hanem *lectusnak* hívták, mely ágyat is, kerevetet is jelentett. Volt sokféle *lectus*, különböző használatra ; az ebédnél használatos alacsonyabb volt mint az ágy (az asztal is alacsonyabb volt mint a mienk) s a rómaiaknál rendszeren három személy számára szolgált, három vánkossal, a

miért? *lectus tricliniarisnak*, *tricliniumnak* hívták. A *lectica* egészen olyan volt mint a *lectus* csak rudakkal volt ellátva, hordozásra.

1088. *Gladiator.* A gladiátorok mérkőzése a rómaiak legkedvesebb látványa, ebben telik legnagyobb gyönyörűségük ; a császárok idejében nagy nemzeti intézmény, melynek fejlesztésében a császárok, a város és gazdag magányosok vetekednek. A költő, ki a római életet akarja bemutatni, jobban nem kezdhette a jelene-

Adám. Legyen !

Lucifer. Erős alapra esküszöl :

Álistent tévén álisten helyébe.

- 1095 De mondd, hogy értsük mégis azt az esküt ;
Szépségét értsük-é, szerelmed-é,
Avagy tán épen hűségét irántad ?

Catulus. A báj muló, s ha még nem volna is,

Unott lesz holnap, a mi elragad ma,

- 1100 S kevesb kecsű nő csábít tőle el
Az ujdonság bűbajos ingerével.

Adám. Hűségit értém. Vagy ki pazarol
Hölgyére többet nálam ?

Hippia. Oh bohó !

Hát bírod-é őt vég nélkül ölelni ?

- 1105 S ha bírnád is, te, a ki telhetetlen
Gyönyörre vágysz, s haszontalan csapongsz,
Mert a kéjnek csak egy-egy elszakadt
Részét bírod egy-egy nőben találni,
Mig a szépség s kéj eszményképe mindig
1110 Elérhetlen varázsként leng előtted,
Hogyan tudod, hogy szintén egy szeszélye,
Egy ábrándkép nem csábítandja-é el ?
Egy gladiátor roncsolt izmai — —

Adám. Igaz, igaz, ne többet, Hippia !

- 1115 Miért is vonz az a kéj Tantalusként,
Ha Herculesnek ereje hiányzik,
Ha Proteusként nem változhatunk,
S egy megvetett rab, kínos hét után,

tet, ámbár arról, hogy magánosok házában is rendeztek gladiátori küzdelmeket, nincsen tudomásunk.

1091. A római életnek e korszakában a hitetlenség még közel se volt akkora, hogy római ember ilyet mondhatott volna. Legkevesébbé akadhatott fel valaki a Herculesre mondott eskün, mely a legszokottabb szólások egyike volt. Ez az egész életkép szabadon van megszerkesztve, nem is hű a részletekben, de belső igazsága van és a kívánt hatást, hogy

fogalmat adjon a római élet züllöttségéről, a költő eléri.

1094. A nőben való hit Lucifer szerint ép oly babona, mint Hercules imádása.

1102. Adám Júliának *hűségére* esküszik, de hűségében azért hisz, mert sokat költött rá.

1103—1113. Hippianak kissé elvont okoskodása: Hogyan bizhatik a csapodár Adám Júlia hűségében, ki talán ép oly szeszélyes és csapodár ?

1114—1122. Adám máris kiábrándul, a kéj minden kín-

- Oly órát élvez, milyet hasztalan
 1120 Óhajt ura. — Vagy a gyönyör csak egy
 Ital viz-é hát a meglankadottnak,
 S annak halál, ki habjaiba dül?
 Lucifer. Ah! mily dicső erkölcsi tanfolyam
 Szép lyányok keblén, füzéres pohárnál.
 1125 De hát fogadástok? —

Adám. Ha veszteném,

Úgy Júlia tiéd.

Catulus. S ha nyersz?

Adám. Lovad

Enyém.

Catulus. Négy hétre visszaveheted,
 Vagy bétaszítom ángolnás tavamba.

Lucifer. Nézd, Júlia, e szép kövér halat:

- 1130 Egyél, hiszen majd hizlalsz másikat.

Éva. S nem dözsöl-é rút féreg rajtad is?

Örüljön, a ki él, vagy hogyha nem

Tud is örülni, legalább kacagjon. *(Iszik.)*

Adám *(a gladiátorhoz)*.

Jól tartsd magad, hé! —

Catulus. Rajta csak, vitézül.

(Catulus gladiátora elesik s életéért esdve, ujjait fölemeli. Adám a kegyelmi jelt akarja adni, de Catulus lefogja kezét s összeszorítva markát, hüvelykét a gladiátor felé tartja.)

ját érzi. Szomjazzuk a kéjt, de ha azt hisszük, hogy elértük, azt látjuk, hogy fut előlünk (Tantalus); kimerülünk benne (hiányzik hozzá Hercules ereje), és ugyanazok maradván (nem Proteusként változva), megúnjuk. Mindig csak a kéjt keresvén, elvész iránta való fogékonyságunk, mit az a megkapó hasonlat fejez ki, hogy aki csak néha, szomjasan, fáradság árán szerzi, azt üdíti, mint egy pohár víz a meglankadt embert; aki a kéj tengerében úszik, aki mindig csak gyönyöröket élvezhetne minden fáradság nélkül, nem élvez semmit, megún mindent.

1124. *Füzéres pohár.* Az ivó edényeket a fényüzés korában gazdagon diszítették drágakövekkel, egyes mondásokkal, versekkel és virágfüzerekkel.

1125—1117. A versenynél való fogadás oly vonás, melyet a költő a mi korunkból vesz kölcsön; a rómaiaknál nem volt szokásban.

1128—1132. Nem a közönséges ángolna (anguilla vulgaris) értendő, hanem egyik közel rokona, a Muraena helena L., tengeri hal, melynek húsát a rómaiak nagyon szerették, amiért nagy gonddal tenyésztették s állítólag, hogy kövé-

- 1135 Recipe ferrum! — Gyáva korcs. Elég
Rabszolgám van még, nem vagyok fukar.
Ki sajnálná e kis felzaklató
Jelenetet, szép hölgyek, töletek,
Midőn a csók oly sokkal édesebb,
1140 Forróbb a vágy, ha egy kis vér ömölt.

(A gladiátort ezalatt ellenfele kivégezte.)

Adám. A ló enyém, jő Júliám, ölelj meg.
Vigyék ki azt a hullát. — Táncosok!
Csináljatok most már komédiát,
Ebből elég volt mára.

(A hullát kiviszik, az emelvényt a táncosok foglalják el.)

Catulus.

Clúvia!

- 1145 Jő hát te is, nem nézhetem soká,
Ha más ölelkezik.

Lucifer.

S mi, Hippia,

Követjük-e szintén példájukat?

rebb legyen, rabszolgák husá-
val is etették. Catulus szavai-
nak ez az értelme: Ha meg-
nyerem Júliádat, nekem csak
négy hétre kell, azután vissza-
veheted. Ha ekkor neked se
kell, betaszítom ángolnás ta-
vamba. Ez érteti meg Lucifer
beszédét 1123—1131. Biztos,
hogy négy hét után egyiknek
se kellesz majd, ángolnák étele
leszel. Éva nem ijed meg;
visszavág Lucifernek: te is
férges étele leszel.

1133. Finom megjegyzés.
A kacagás nem mindig az
öröm nyilatkozása.

1135. Recipe ferrum —
fogadd be a vasat, azaz fogadd
a halálos csapást, a gladiatori
küzdelmeknél a szokásos kifeje-
zés a kegyelem megtagadására.
A rómaiak a harcban való
ügyességet mindennél többre
becsülték; a gyávaságot, ügyet-
lenséget egész megvetésükkel
sujtották. A legyőzött fél mu-

tató ujjának feltartásával ke-
gyelmet kérhetett nem ellen-
felétől, hanem a néptől vagy
a császártól; ha megadták neki
(missio), magasra emelt, ököltre
szorított kézzel mutatták,
melynek hüvelykujját behúzták
(polico presso); ha meg-
tagadták, a kezét kinyújtot-
ták, a hüvelykujjat lefelé tar-
tották (pollice verso).

1140. A beteges, őrjöngő
kéjvágy vonása; a vér látása
még fokozza a kéjt. A rómaiak
nem tudtak betelni a vér
látásával. A cirkuszokban tö-
mérdek gladiátor, néha ötszáz
pár is küzdött.

1143—1144. Nem közönsé-
ges mulattató táncról van szó,
hanem színházi némajátékos
jelenetről, a vendégek mulat-
tatására. Később (1161.) tán-
cosnóket is említ a költő.

1148. A mérge említése is
hozzátartozik a korrajzhoz.
Rómában a méregkészítést a

De nyald meg ajkad, nincs-e rajta méreg.
No úgy, most már mulathatunk, galambom.

1150 **Ádám.** Mit is dobog szived olyannyira,
Nem nyughatom fölötte, Júlia. (*Suttognak.*)

Lucifer. Halld, e bolond még a szivről beszél!

Catulus. Ládd, kedves, én nem bántom a tiédet,
Tehetsz vele akármit, csak ne tudjam,

1155 Ha csókod forró s mindig kész nekem.

Clúvia. Nagylelkű kedves! ím javadra e bort. (*Iszik.*)

Catulus. Jól van, jól, Clúvia, de lány karod,
Puhácska kebled tőlem el ne vond,
Füzérem, is lesiklott, ládd, fejemről. —

(*A táncosnőkhöz.*)

1160 Ah, ez remek fordulat táncotokban,
Mi búja tűz, kellemmel egyesülve!

Clúvia. Szemed befogom im, ha ott leled
Azt, a miért én is versenyt futok,
S csak egy jó szót sem bírok érdemelni.

(*Luciferre mutatva.*)

1165 Ezen savanyu arcot nézzed inkább!
Miért is ennek az a szép leány,
Ha már különb hasznát se' tudja venni,
Mint hogy szunyadni hagyja, míg maga
Gúnyos mosolylyal és hideg szemekkel

1170 Kisér száz édes, bárha dőre dolgot,
Mi a társalgás illatát teszi.

Catulus. Valóban, egy ily arc egész körök
Költészetére fagylepelt borít.
Ki ellenáll a perc ígézetének

1175 S nem hagyja lelkét ártól elragadni,
Nem is jó ember s bár maradna otthon.

Hippia. Valóban szinte félek, hogy szegényben
Már megfogant a fekete halál,
Mely a várost pusztítja.

Ádám. El vele,

császárság idejében a tökéletesség vitték. Lucifer tart tőle, hogy Hippia ajkára kent méreggel akarja megmérgezni.

1170. Kisérittannyimintnéz.

1178. A nagy pestis sokkal később pusztított Rómában,

250—255. Kr. u. Egy ideig minden nap 5000 ember halt meg Rómában; más városok egészen kihaltak akkor. L. *Gibbon History of the decline and fall of the Roman empire.* I. 455.

- 1180 E gyászos képpel. Pajzán dalt nekünk,
 Ki tudja a legszebbet köztetek?
Hippia (énekelt). Borral, szerelemmel
 Eltelni sohsem kell;
 Minden pohárnak
- 1185 Más a zamatja.
 S a mámor, az édes mámor,
 Mint horpadt sírokat a nap,
 Létünk megaranyozza.
- 1190 Borral, szerelemmel
 Eltelni sohsem kell;
 Minden leánynak
 Más a varázsa.
 S a mámor, az édes mámor,
 Mint horpadt sírokat a nap,
- 1195 Létünk megaranyozza.
Catulus. Jól van biz az, no's Clúvia, te mit tudsz?
Clúvia (énekelt). Bolond világ volt hajdanában:
 Lucretiát az özvegy ágyban
 Hogy megkereste szép gavallér,
- 1200 Nem lángol ajka, több kéjt nem kér,
 Tárt szűvel nem fut bordélyházba,
 Hideg vasat merít magába.
Mind. Örüljünk, okosabb világ van,
 Örüljünk, hogy mi élünk abban.
- 1205 **Clúvia.** Bolond világ volt hajdanában:
 Brutus nem ült szép villájában,
 Kardot fogott s harcolni méne,
 Mint hitvány zsoldos, s még mi végre? . . .
 A rongyos nép jóléte véget,
- 1210 S tar földön érte el is vérzett.
Mind. Örüljünk, okosabb világ van,
 Örüljünk, hogy mi élünk abban.

1182—1195. Arany János a dal gondolatát szépnek, de lírai zöngelem nélkül valónak találja (l. Morvay Magyarázó Tanulmány stb. 179.); de van benne klasszikus íz.

1197—1202. Modernebb vers és gondolat. Lucretia, Tarquinius Collatinus neje, Sextus Tarquinius kéjvágyának esett

áldozatul. Maga mondta el gyalázatát férjének és azután maga ölte meg magát. Clúvia és a többiek csúfolják a régi római erkölcsöknek e magasztos példáját.

1205—1210. Nem könnyű megállapítani, melyik Brutusról van itt szó. Az egyik, L. Julius Brutus, jelen volt, mi-

Clúvia. Bolond világ volt hajdanában :

- Rém járt fel a hősök agyában,
 1215 Szentnek hívék, mit kacagunk ma,
 S egy-két ily örült ha akadna,
 Cirkuszainkban épen elkel,
 Nekünk látvány, a vadnak étel.

Mind. Örüljünk, okosabb világ van,

- 1220 Örüljünk, hogy mi élünk abban !

Lucifer. Ah ! Clúvia, leverted Hippiát.

Szeretnék e dalnak költője lenni.

Adám. S te nem danolsz, mit búsongsz, Júlia ?

Körülünk minden vígad és nevet.

- 1225 Nem jól esik pihenned keblemen ?

Éva. Ah jól, nagyon, De nézd el, Sergiolus,

A boldogság midőn elkomolyít,

Azt tartom, mely kacag, nem is valódi.

Legédesebb percünkbe is vegyül

- 1230 Egy cseppje a mondhatlan fájdalomnak,
 Talán sejtjük, hogy az ily perc — virág,
 S így hervatag.

Adám. Ah, én is érzek ilyest.

Éva. S kivált ha még dalt hallok és zenét,

Nem hallgatom a szűk korlátú szót,

- 1235 De a hang árja ringat, mint hajó,

kor az előbb említett Lucretia elmondotta gyalázatát. Boszszút esküdött a Tarquiniusoknak, fölizgatta a népet és véghezvitte, hogy az ép távollevő Tarquiniust a tróntól megfoszszak és száműzzék. Később saját fiait, kik a zsarnok érdekében szótt, összeesküvésben résztvettek, halálra ítélte. De ha ezt értette Madách, akkor talán ezt a vonást említette volna. — Számos más Brutust ismerünk még, de a leghíresebb köztük M. Junius Brutus, aki Julius Caesar gyilkosainak egyike volt. Csakhogy itt is sajátságos, hogy a dal ép erről nem tesz említést. Azután ennek a Brutusnak idejéről nehéz mondani, hogy hajdani volt,

hiszen körülbelül 80—90 év előtt élt. Mégis valószínű, hogy ezt a Brutust érti Madách ; a kronológiával nem törődik sokat, se itt, se másutt.

1214. A hősök agyrémekben hittek. A szép magyaros fordulat Arany János tollából ered.

1217—1218. Célzás a keresztényekre, kiket a cirkuszokban a vadak elé dobtak.

1226—1231. Bocsásd meg, Sergiolus, hogyha boldogságom elkomolyít ; a kacagó boldogság nem is valódi.

1233—1242. Hogy néha lírai érzésnek is remek kifejezést tud adni, itt mutatja meg Madách, midőn Éva lelkében megszólaltatja a paradicsomi

- S úgy érzem, mintha álomban feküdném :
 A rezge hangon messze múltba szállnék,
 Hol napsugáros pálmafák alatt
 Ártatlan voltam, játszi, gyermeteg,
 1240 Nagy és nemes volt lelkem hivatása.
 Bocsáss meg, örült álomnak varázsa
 Mind ez. — Csókollak ismét — ébredek.

- Adám.** El a zenével, tánccal, émelyít
 Ez örökös édesség tengere !
 1245 Keserület kívánna már szívem.
 Boromba ürmöt, és fulánkot a
 Piros ajakra, vészt fejem fölé.

(A táncosok elmennek, jajgatás hallik kívülről.)

- Mi jajszó ez, mely úgy velőbe hat ?
Lucifer. Nehány örültet most feszítenek fel,
 1250 Testvériségről, jogról álmodókat.
Catulus. Úgy kell nekik, miért nem ültek otthon,
 Élvezve és feledve a világot !
 Miért vitatták mások dolgait ?

- Lucifer.** Koldús a dúst testvéreül kívánja,
 1255 Cseréld meg őket és ő von keresztre.
Catulus. Hagyd hát kacagnunk a nyomort, hatalmat,
 Dögvészt, mi a várost tizedeli,
 Az isteneknek minden végzetét. *(Új jajszó.)*

- Adám** *(magában).*
 Úgy érzem, mintha álomban feküdném,
 1260 A rezge hangon messze múltba szálllok,
 Hol nagy s nemes volt lelkem hivatása.
 Nem úgy mondád-e Júlia ?

Éva. Igen !

(Ezalatt besötétült. A csarnok előtt temetési menet vonul el tibiákkal, jáklyákkal és jajveszéklő nőkkel. Az egész társaság egyideig merev hallgatásba süllyed.)

időre való visszaemlékezést. Finom vonás az, hogy a zene, nem a »szűk korlátú szó« idézi föl Évában ez emlékeket.

1243—1247. Most erősebben tör ki Adám lelkéből az 1115—1123. sorok érzése.

1249—1250. A keresztények üldözésére vonatkozik. A keresztények keresztrefeszí-

tését Tacitus is említi. Annales. XV. 44.

1254—1255. Lucifer nem hisz a lélek nemességében. A keresztények szerint azért beszélnek testvériségről, mert koldusok és a gazdagok birtokára áhítoznak.

1262 után. Utasítás: tibia = síp. A római temetésné

Lucifer (*felkacagva*). Mint látom, itt a jókedv elborúlt.

Bor nincs-e már, vagy elfogyott az élé,

1265 **Hogy a savanyu úr is megsokalja?**

Talán bizony valaki fél közöttünk,

Vagy éppen megtért.

Adám (*feléje sújtva poharát*).

Veszs, ha azt hiszed.

Lucifer. No majd hívok új vendéget közénk,

Talán megifjult kedv is tér be véle.

1270 **Hej! hozzátok be, szolgálak, ízibe,**

Ki fáklya-fénynyel erre utazik.

Csak megkináljuk egy pohár itallal.

(*A halottat nyílt koporsóban behozzák s az asztalra helyezik.*

Kisérete a háttérben marad. Lucifer ráköszönt.)

Igyál pajtás, holnap nekem, ma néked!

Hippia. Talán inkább csókot kívánsz?

Lucifer.

Öleld meg.

1275 **És lopd ki szájából az obulust.**

Hippia. Ha tégedet csókollak, őt miért ne?

(*A halottat megcsókolja, Péter apostol a kíséret közül kilép.*)

Péter apostol. Megállj, a döghalált szívod magadba.

(*Mindnyájan visszaborzadva, helyeiken fölemelkednek.*)

Mind. A döghalál — rettentő — félre innen!

a gyászmenet élén tényleg a zenészek vonultak, kikre a jaj-veszéklő nők (*praeeficae*) következtek.

1264. A *savanyú úr* célzás 1165-re. Lucifer szavainak értelme: Még ő is, kit pedig *savanyúnak* neveznek, sokalja a beállott komolyságot; így csúfolja a dőzsölők ijedtségét.

1274. A halottnak obulust, ezüstpénzt (körülbelül 8 kr. a mi pénzünk szerint) tettek a szájába, hogy legyen neki mivel megfizetni Charont, aki a halottat csónakján a Hadesbe viszi.

1278. Péter apostol, a keresztény hagyomány szerint,

melyet azonban a protestáns egyház írói kétséggel illetnek, több ízben volt Rómában, Claudius uralkodása alatt, 44-ben Kr. u. és Nero idejében, a hatvanas években, a midőn 68-ban vértanú-halált halt. Nero alatt volt az első nagy keresztényüldözés.

1279—1314. Péter apostol hatalmas beszéde a hanyatló Róma megrázó képét tárja elénk. A romlás minden vonását látjuk egyesítve, a régi római bátorság elvesztét, a döghalál pusztítását, az idegen ellenség közeledését, a társadalmi rend fölbomlását, a kéjtől való undorodást, a régi hit

- Péter apostol. Te nyomorú faj! — gyáva nemzedék,
 1280 Míg a szerencse mosolyog feletted,
 Mint napsugárban a légy, szemtelen,
 Istent, erényt gúnyolva taposó.
 De hogyha a vész ajtódon kopog,
 Ha Istennek hatalmas uja érint,
 1285 Gyáván hunyász, rútul kétség'b'eső.
 Nem érzed-é, hogy az ég büntetése
 Nehezkedik rád? Nézz csak, nézz körül,
 A város pusztúl, durva, idegen nép
 Tiporja el arany vetésidet,
 1290 Szétbomlik a rend, senki sem parancsol
 S szót nem fogad. A rablás, gyilkolás
 Emelt fővel jár a békés lakok közt,
 Utána a halvány gond, rémület.
 S égből, földről se' részvét, sem segély.
 1295 Nem bírod, úgy-e, kéjek mámorával
 Elandalítani azt a szózatot,
 Mely a kebelnek mélyét felferi
 S jobb cél felé hiába ösztönöz?
 Kielégítést, úgy-e bár, nem érzesz,
 1300 Csak undort ébreszt szűdben a gyönyör
 S aggódva nézsz körül, ajkad rebeg:
 Hiába mind, a régi istenekben
 Nincs már hited, kövekké dermedeztek.

(Az isten-szobrok szétporlanak.)

eltűnését, a lelkek belső elzül-
 lését és új hit után való vágyó-
 dását. Igaz, hogy Péter apostol
 korában Róma még nem sü-
 lyedt oly mélyre, a döghalál
 sem pusztított ekkor és a bar-
 bárók is később rontottak Ró-
 mába; a költő különböző korok
 vonásait és eseményeit egyesí-
 tette; de Péter apostol szá-
 jába illik e rettenetes vád-
 beszéd. Az apostolnak a pogány
 Róma az a nagy Babilon volt,
 melyet Istennek el kellett pusztí-
 tania; történeti tény, hogy
 így beszéltek a nagy hittéri-
 tők; minden erkölcsi és testi
 csapással fenyegették a nagy
 várost, beháborúval, vad,

északról jövő barbárok betöré-
 sével, döghalállal és éhhalállal,
 üstökösökkel és napfogyatko-
 zásokkal, földrengésekkel és
 árvizekkel; ezekre következik
 majd a nagy, a végleges csa-
 pás, midőn égről szálló láng
 fogja majd elpusztítani a hét
 halmon épült várost minden
 palotájával, templomával és
 diadalíveivel és Rómával együtt
 az egész föld el fog veszni.
 (Gibbon II. 305. l.)

1296—1299. A lelkiismeret
 szava. Hiába ösztönöz = nem
 hallgattok rá.

1303. Kövekké dermedeztek,
 t. i. most már csak kövek,
 melyeket a hit nem éltet.

- Elporlanak s új Istent nem találsz,
 1305 Mely a salakból újra fölemelne.
 Nézz csak körül, mi pusztít városodban
 Hatalmasabban, mint a döghalál!
 Ezren kelnek fel a lágy pamlagokról,
 Hogy Thebaisnak pusztta téreit
 1310 Vad anachorétákkal népesítsék,
 Ottan keresve tompult érzetöknek,
 Mi még izgassa, a mi még emelje.
 El fogsz pusztulni korcsúlt nemzedék,
 E nagy világ most tisztuló színéről!
Hippia (*az asztal előtt összeroskadva*).
 1315 Oh jaj nekem, mi szörnyű fájdalom,
 Hideg veríték, Orcusnak tüze,
 A dögvész, oh, a dögvész, elveszek!
 Nem gyámolít ki sem közületek,
 Kik annyi élvet osztátok velem?
 1320 **Lucifer**. Ma néked, holnap nékem, édesem!
Hippia. Hát öljetek meg, átkom ver különben.
Péter apostol (*hozzá lépve*).
 Ne átkozódjál, lányom, sőt bocsáss meg!
 Majd gyámolítlak én és a nagy Isten,
 A szent szeretet örök Istene.
 1325 Emelkedjél fel hozzá, im e vízzel
 Lelked kitisztul menten a salaktól,
 S hozzá siet.

(*Megkereszteli az asztalról vett edényből.*)

Hippia. Atyám — megkönnyülék. (*Meghal.*)

Catulus (*indúl*).

Én még ma Thebaisba utazom.

Elundorodtam a bűnös világtól.

1330 **Clúvia**. Megállj Catulus, én is elkísérlek (*kimennek*).

1309. *Thebais*, felső Egyiptom neve, Thebae fővárosáról elnevezve.

1310. *Anachoreták*, remeték; a keresztényüldözések korában sok száz a. élt a felső egyiptomi, sziriai és más sivatagokban, rajongva sanyargatta testét (azért itt *vad* a.), hogy vétkességeért büntesse,

vágyait megölje és így halhatatlan lelkét Istennel egyesíthesse. Később összecsoportosultak, együtt éltek és ebből keletkeztek az első kolostorok Thebaisban.

1311—1312. Egyedül a testi fájdalom izgatta még tompult érzetüket.

Adám (*elgondolkozva az előtérbe lép, Éva követi.*)

S te itt vagy, Júlia? mondd, mit keressz itt,
Hol a halál az örömet kiölte?

Éva. S nem ott van-e helyem, a hol te vagy?

Ah Sergiolus! vajh mi sok nemes
1335 Érzést találtál volna e kebelben,
Hol csak mulékony kék után kutattál.

Adám. És önmagamban is. Mi kár, hogy úgy van!
Elveszni nyomorútan, kisszerűen,
S szenvedni addig, Oh, ha él az Isten,

(*Letérdel s kezét égnek emeli*)

1340 Ha gondja van ránk, és hatalma rajtunk,
Új népet hozzon s új eszmét a világra,
Amazt, a korcsba jobb vért önteni,
Ezt, a nemesbnek, hogy köre legyen
Magasra törni. Érzem, elkopott mind,

1345 Mi a miénk volt — s újat létrehozni
Erőnk kevés. Hallgass meg, Istenem!

(*Az égen glóriában a kereszt feltűnik. A hegyek mögül égő városok pírja látszik. A csúcsokról félvad csapatok szállnak alá. Távolról áhitatos himnusz hallik.*)

Lucifer (*magában*).

E látvány kissé borzogatja hátam,
De nem emberrel kell-e küzdenem?
Mit én nem bírok, ő teszi helyettem,

1350 Hasonló tréfát már gyakorta láttam.
A glória ha lassan elveszett,
Még megmarad a vérengző kereszt.

1336—1345. Adám nemcsak kiábrándult, de undorral fordul el életének ettől a fázisától. Nem érez magában erőt, hogy, mint eddig, a maga erejéből, új eszme útjára térhesen. Istentől kéri, hogy új népet küldjön az elkorcsosult emberiség fölfrissítésére és új eszmét az emberi tevékenység számára.

1345 után *utasítás*. Isten meghallgatta Adám imáját. A glória az égen jelzi az új esz-

mét, a kereszténységet, és a félvad csoportok az új népet. Itt is későbbit tesz előre a költő. Rómát a gótok csak az V. század elején pusztították először.

1346—1351. Lucifer borzong a kereszt láttára, de csakhamar vigasztalódik; ha az eszme szent is, az emberek majd elrontják. A glória, az eszme fénye elvész és megmarad a vérengző kereszt, megmaradnak az embereknek a félreér-

- Péter apostol.** Az Úr meghallgatott. Tekints körül,
 Az elkorcsúlt föld újra kezd születni.
- 1355 E medvebőrös barbár harcfiak,
 Kik üszköt vetnek fényes városokra,
 Kiknek lova múlt századok vetését
 Tiporja el s istállót elhagyott
 Templom-falak közt él, új vért hozand
- 1360 Az elsilányult, megfogyott erekre,
 S kik a cirkuszban himnuszt énekelnek,
 Míg a bős tigris keblöket kitépi,
 Új eszmét hoznak; a testvériséget,
 És az egyénnek felszabadulását,
- 1365 Melyek meg fogják rázni a világot.
- Ádám.** Ah, érzem, érzem, mást is kér a lélek,
 Mint dagadó párnákon renyhe kéjek;
 A szív vérenek lassu elfolyása
 Olyan kék, melynek vajh mi lenne mása?
- 1370 **Péter apostol.** Legyen hát célod: Istennek dicsőség,
 Magadnak munka. Az egyén szabad:
 Érvényre hozni mind, mi benne van.
 Csak egy parancs kötvén le: szeretet.
- Ádám.** Fel hát csatázni, fel hát lelkesülni
- 1375 Az új tanért. Alkotni új világot,
 Melynek világa a lovag-erény lesz,
 Költészete az oltár oldalán
 A felmagasztalt női ideál.

(Péterre támaszkodva indul.)

tett eszme nevében elkövetett kegyetlenségei. L. Madách verseit I. 95. l.

1353—1365. Ádám imáját az Úr meghallgatta. Nem ő, Ádám, hirdeti az új eszmét, hanem Péter apostol Isten nevében; az új eszme: testvériség és az egyén felszabadulása.

1367. *Kéjek* kéjeket helyett; költői szabadság.

1368—9. A vértanú halála a legnagyobb kék.

1374—1375. Ádám is új vonást csatol az új ideál jellemzéséhez, a lovagerényt, a női ideált.

1378 — 1381. Lucifernek egyik legjellemzőbb, velős beszéde. Az új ideál tetszik a férfúnak, mert büszkeségének, önérzetének hízeleg; tetszik istennek, mert neki az ő imádása a fő, és kedves az ördögnek, mert a jövődó kudarc majd kétségbeejti az embert.

1382. A görög még ez időben is barbárnak tekinti az idegent, főleg pedig a kereszties hadakat, melyeknek nagy része tényleg gyülevész, csőcselék nép volt. A görögöknek volt okuk félni tőlük. Az első

Lucifer. Ah, a lehetlen lelkesít fel, Ádám!

1380 A férfiúhoz méltó ez s dicső ám.

Istennek tetszik, mert az ég felé hajt,
S ördögnek kedves, mert kétségbe ejt majd.

(*Utána megy.*)

Magyarázat.

Az érzéki élvezetekbe sülyedt Rómában vagyunk, egy római orgia folyik le szemünk előtt, melynek vége egy egész nagy korszak haldoklását jelenti.

Ádám-Sergiolus és barátai gladiatorok küzdelmének látványával izgatják dőzsöléstől elernyedtt idegeiket. Fogadásokat kötnek, mint ma a lóversenyeknél; Ádám a maga gladiatorának győzelmére szeretőjét, Éva-Juliát teszi, Catulus lova ellenében. Ádám gladiatora győz, a legyőzött gladiatort irgalmatlanul kivégzik, mert a meleg vér látása is ingerli a kéjelgőket, a dőzsölés megindul, táncosnők lépnek föl, más nők gúnydalokat énekelnek a régi római erkölcsökre.

De Éva bús, lelke jobb érzései jelentkeznek és visszhangot keltenek Ádám lelkében is, ki a nagy mulatság közepett csak undort és émelygést érez. A közelgő vég sötét árnyéka borul e förtelmes mulatságra. Keresztre feszített vértanúk jajkiáltása hallik, egy halotti menet vonul el a csarnok előtt, dőghalálban kimultat visznek. Lucifer-

keresztes hadak vad, fegyelmezetlen csapatokból állottak, kik Magyarországon és Bulgárián át pusztítva rohantak Konstantinápoly felé; többnyire már útközben elvesztek, akik pedig Konstantinápolyba értek, ott csak folytatták garázdálkodásukat. Csak ezek után jöttek fegyelmezett seregek élén a kiváló vezérek: Bouillon Gottfried, Raimund, Bohemund és mások. Bohemundot kísérte rokona, *Tankred*, akiben, Gibbon szerint, a tökéletes lovag minden erénye egyesült. De hogy a

görög nép ezek után is félt a keresztesektől, nagyon érthető. A görög császár is nagy aggodalommal látta ezeket az óriási seregeket, melyektől félténie kellett uralkodását. A szín abban az időben játszik, midőn Tankred vitézeivel visszatér Ázsiából és Konstantinápolyba tér pihenni. Erről a visszatérésről a történet azonban nem tud semmit. Tankred, ki számtalan hős tettet vitt véghez a szent földön, mint több fejedelemségnek az ura és kormányzója ott halt meg 1112-ben.

ben, ki a dőzsölők közt van, pokoli ötlet támad, behozatja a halottat és megcsókoltatja az egyik nővel, Hippiával.

Ekkor előlép a halotti kíséretből Péter apostol és hatalmas beszédben megjövendőli e végkép megromlott világ végét. Hippiá haldoklik, Péter megkereszteli, a mulató társaság, rémülettől és undortól elfogva, széjjel rebben. Ádám fölébred; térdre borul és Istentől kér segítséget. A kereszt tűnik föl az égen, a hegyekről romlatlan barbár nép száll alá. Péter apostol hirdeti a világ megújódását a keresztény hit eszméjében.

*

A szín jelentése. Ádám hiába keresett az érzéki kéjben megnyugvást. Ez életnek csakhamar kinzó töviseit érzi, az undort, az únottságot s a mi ezeknél is kinzóbb, a tehetetlenséget, a maga-megvetést. De a maga erejéből már nem bír fölemelkedni. Isten emeli föl e süllyedésből az embert, a kereszténység új eszméjével. Ádám új lelkesedésre ébred, új küzdelembe indul.

Egy korszak véget ért. Az egyén a dicsőségben kereste a boldogságot, milliók boldogsága árán, kiket akarata alá hajtott. De a dicsőség nem elégíti ki a nemes lelket. Előbb-utóbb érzi a többiekkel való közösségét és átlátja a hirtű ürességét.

Ekkor az ellenkező irányban keresi a boldogságot, a közért való életben, a nép szabadságáért való küzdelemben. Ez az eszme is hiú, mert a nép aljas, nem lehet azt szabaddá tenni.

E keserű tapasztalatok után nem akar többé se uralkodni a népen, se szolgálni azt, csak magának él, az érzéki kéj mámorának. De a mámor után kínos ébredés következik, ez életbe belepusztul az egész élvezethajhászó társadalom. Így bezáródik a kör, az ókori világ elpusztul, a keresztény eszmével új élet kezdődik.

E három kép szorosan összetartozik, ez az emberiség fejlődésének első nagy szakasza. Három eszme bizonyult csalfának: az egyéni dicsőségé, a közért való életé s az érzéki élvezeté. Mindegyik szín külön tragédia, mely a hős bukásával végződik. Mint fáraó azért bukik Ádám, mert maga az eszme hibás, a dicsőség üres ábránd és a hozzá való út is, népek leigázása, ellenkezik Ádám nemes lelkével. Mint Miltiades azért bukik, mert nemes eszméért küzd ugyan, de ez az eszme, a nép szabadsága, a nép aljassága miatt megvalósíthatatlan. De elfordulván minden eszmétől,

mondhatni csak az *eszmétlenség eszméjének*, az önző érzéki élvezetnek élve, sem bir megnyugodni Ádám, mert ez az élet megrontja a lelket és végkép boldogtalanná teszi. Ily állapotban volt az emberiség a római császárság korában. Ebből ragadta ki a kereszténység.

*

Történeti és drámai mozzanatok. Nem történeti eseményt, hanem szabadon kitalált életképet látunk e színben, orgiát a hanyatló Róma idejéből. A kép egyes vonásai történetiek, habár a római élet különböző korszakaiból valók; fontosabb azonban, hogy lélektanilag igaz a kép jelentése, szelleme, egész karaktere. Ilyen a fékevesztett mulatásvágy mind azokban a korszakokban és társadalmakban, melyekben az emberek megromlottak, egyesek szerfölött meggazdagodtak, a pénz megölte a lelkiismeretet, az iedálok kivesztek. Az emberi természet sötét mélységéből feslett hajlamok, természetellenes ösztönök törnek föl; a halál képe lobogó lángra szítja az életkedvet, az érzéki mámort únottság követi, melyből mind szilajabb ösztökélés ragadhat csak új élvezetre. A jelenet hatalmas, megkapó. A rikító fény mellett föltűnik az enyészet fekete árnyéka, az omló vérből, a lelkek mocsarából a rothadás büze terjed. Merész vonásokból áll elő a kép; a gladiatorok küzdelme, az olcsó és hitevesztett szerelem, az erkölcs sárba rántása, a halottnak felköszöntése és megcsókolása, a döghalál, Péter apostol megjelenése és szózata — mind e vonások nagy lendülettel és erős kézzel vannak megrajzolva és összeegyeztetve.

Ilyen és még ilyenebb jelenetek előfordultak Rómában, de csak ilyenek? A kép maga nemcsak nem túlzott hanem a valósághoz képest még enyhe, de hogy mást nem tudunk meg Rómáról, mintha a római élet — bármely korban, de főleg ebben — csak ilyen lett volna, ez teszi ezt a képet is egyoldalúvá, majdnem ferdítéssé. Nem szólnunk az ős-római élet fennkölt bélyegéről, a nép vitézségéről és egyszerű erkölceiről; de még a romladozó Rómában is elég erő volt, hogy meghódítsa és civilizálja a világot, megajándékozza az állami élet intézményeivel, kifejtse a jogi élet formáit, megvesse a jövő fejlődés alapját. Maga a kereszténység csak a római élet formáinak, a rómaiak nyelvének, a római világbirodalom szervezetének segítségével, Rómából hódíthatta meg a világot. Nem Róma romjain épült az új világ; inkább mondhatjuk, hogy Róma föl-

építette a hajlékot, melyben a keresztény eszme otthonra talált. Mindezt mellőzte a költő, mint a többi történeti színekben is sok fontos vonást, mely egy-egy mozzanatának kiemelkedését megakaszthatta volna. Nem kárhoztatjuk érte, mert nem pragmatikus történetírás volt a célja. Ő az emberi történet jelentős vonásait keresi és ezeknek egyike bizonyára az, hogy belső romlottság tette tönkre a római világbirodalmat. Madách csodálatosan összeegyezteti Ádám egyéni és az emberiség történeti fejlődését. Ádám kiábrándulván a dicsőségből és szabadságszeretetből, érzéki élvezetekbe merül; az emberiség is, a római világbirodalomban, elvesztvén minden hitét, minden eszményét, tobzódik az élvezetekben és megéri a halálra, melyből a keresztény eszme támasztja föl. Kérdezhetnők, miért választott a költő hősul köznemest, miért nem valamely császárt? Talán azért, hogy az egész társadalom romlottságát tüntesse föl és Péter apostolt szerepeltethesse, kit császárral nem könnyen állíthatott volna szembe.

Drámai tekintetben két mozzanat igen érdekes, Ádám kiábrándulása és Péter apostol megjelenése. A legfinomabb lélektani vonások egyike az, midőn Éva az orgia közepett elbúsul és a zene hallatára a paradicsomra emlékezik; Ádamban, az ő szavaira, ugyanaz az érzelem kél. Lelkük még nem romlott meg egészen, és midőn leginkább rontják, feszül legjobban ellene a romlásnak a magafentartásnak egy utolsó erőfeszítésével. Mennyi igazság és szépség van e fordulatban, mily mélyen érzi és érti a költő az emberi természet mivoltát! Évának e beszéde (1234—1243) nyelvileg is a mű egyik gyöngye. S ami itt Ádám és Éva lelkében történt, ennek a fordulatnak megfelel a nagyvilágban Péter apostol megjelenése, a világ lelkiismeretének hatalmas szózata, az idők megfordulásának nagy jelképe. Éva szavainak gyengédsége és dallamossága Péter apostol dörgő pathosza mellett megkapó művészi ellentét erejével hat. Az életkép a legnagyobb szabású történeti perspektívával végződik. Azt hittük, hogy csak elzüllött mulatság színhelyét látjuk, de midőn a háttér megvilágosodott, a történeti életnek nagy jövője tárult föl előttünk. Egyik történeti képnek sincs oly nagy és sajátos karaktere mint ennek.

HETEDIK SZIN.

(Konstantinápolyban. Piac néhány ügyelgő polgárral. Középen a patriarcha palotája, jobbra apácázárda, balra liget. Ádám, mint Tankréd, erődús férfikorban, más lovagokkal, Ázsiából visszatérő keresztes hadak élén, lengő zászlók s dobzó mellett jó, Lucifer mint fegyvernöke. Estve, később éj.)

Első polgár. Im itt jön ismét egy barbár csapat,
Fussunk, zárjunk be ajtót és kaput,

1385 Nehogy rabolni jöjön kedvük újra.

Második polgár. El hölgyeinkkel! E vad csőcselék
Isméri a szerályok kéjeit.

Első polgár. És hölgyeink is a győző jogát.

Ádám. Megálljatok! Mit futtok így előttünk?

1390 Vagy nem látjátok ezt a szent jelet,
Testvérileg mely egy célhoz csatol?

Hitünk világát vittük Ázsiának,
Szeretetnek tanát, hogy elvadúlt
Milljóit, melyek közt szent bölcseje

1395 Ringott üdvünknek, érezzék malasztját.
S tiköztetek nem volna szeretet?

Első polgár. Hallottunk már mi sokszor ily beszédet,
S legott házunkra az üszök repült *(elszélednek)*.

Ádám *(a lovagokhoz)*.

1400 Imé, látjátok, ez átkos gyümölcse,
Ha aljas tervvel annyi martalóc
Kezében a szent zászlót lengeti,
S gyáván hizelgve a népszenvedélynek,
Hivatlanul tolakszik fel vezérül. —

Foglalat. Ádám mint Tankréd Konstantinápolyban. Lovag és
köznép. Homousion és Homoüusion. Isaura. Kiábrándulás.

1390. Szent jel: a kereszt
a ruhán.

1404—1406. A lovag ide-
álja, mint 1376—1378.

- 1405 Lovag barátim! míg e szennytelen
 Becsület, Isten szent dicsérete,
 A nő védelme és a hősiség
 Lesz kardjainkon, mink vagyunk hivatva
 E ronda démonok féken tartani
 S vezetni, hogy vágyának ellenére
 1410 Nagyot s nemest műveljen szüntelen.
Lucifer. Szépen szólsz, Tankréd, ámde majd ha a nép
 El nem hiendi többé, hogy vezér vagy — —
Ádám. Hol a szellem van, ott a győzelem.
 Lesujtom!
Lucifer. És ha szellem nála is lesz?
 1415 Leszállsz-e hozzá?
Ádám. Mért leszállani?
 Hát nem nemesb, ha ötlet emelem fel?
 Lemondni a küzdés nehéz helyéről
 Társak hijában ép olyan kicsinyes,
 Mint szűkkeblűség társt be nem fogadni,
 1420 Irigylvén részét a pályabérben.
Lucifer. Lám, lám, mivé silányult a nagy eszme,
 Melyért a circus vértanúi haltak.
 Ez az egyénnek felszabadítása?
 Csodálatos fajta testvériség!
 1425 **Ádám.** Ne gúnyolj. Oh ne hidd, hogy a dicső tant
 Fel nem fogom. Eltemnek vágya az.
 Tehet, s tegyen, kiben szent szikra van,
 Ki felküzd hozzánk, szívesen fogadjuk,
 Egy kardcsapás rendünkbe emeli;
 1430 De őriznünk kell a rend kincseit
 A még forrongó zűrnek ellenében.
 Bár jőne már, bár jőne az idő,
 Megváltásunk csak akkor fog betelni,
 Midőn ledül a gát, mert tiszta minden.

1408. *E ronda démonok:*
 a martalóc népet.

1414. *Lesujtom*, t. i. a népet.

1411—1437. E kissé homályos párbeszéd értelme ez: Ádám 1399—1410. fölszólította lovagjait, hogy mint lovagok tartsák féken a népszenvedély ronda démonját. A nép aljas, de a lovagok hivatvák, hogy nemes vállalkozásokra vezessék.

Lucifer kérdi: Hát ha a nép nem engedi majd magát a lovagoktól vezetni? Ádám feleli: A lovagság az erősbik fél, mert nála van a szellem. Lucifer kérdi: De hát ha a nép öntudatra ébred, leszáll-e hozzá Ádám, azaz lemond-e a lovagság előjogairól? Ádám feleli: Miért szálljak le? Inkább fölemelem a méltókat a lovagi

- 1435 De ilyen napnak jöttét kétleném,
Ha az, ki a nagy művet indítá,
Nem önmaga lett volna a nagy Isten.
Barátim, láttátok, hogyan fogadtak!
Árván a zajgó város népe közt.
- 1440 Nincs hátra más, mint ott azon ligetben
Táborba szállni, mint azt megszokók
Már a pogány közt. Míg majd jobbra fordul.
Indúljatok, követni foglak én is,
Minden lovag felel népségeért.

(A keresztes had táborát üt.)

- 1445 **Lucifer.** Mi kár, hogy szép eszméid újolag
Csak olyan hírhedett almat teremnek,
Mely künt piros, de béle por.
- Ádám.** Megállj!
Hát nem hiszesz már semmi nemesebbe'?

Lucifer. Ha hinnék is, mit ér, fajod ha nem hisz?

- 1450 Ez a lovagrend, melyet állítasz
Pháros gyanánt tenger hullámi közt,
Egykor kialszik, félig összedül
S vészesb szirtté lesz a merész utasra,
Mint bármelyik más, mely sohsem világlott.

- 1455 Minden, mi él és áldást hintve hat,
Idővel meghal, szelleme kiszáll,
A test túléli ronda dög gyanánt,
Mely gyilkoló miazmákat lehel
Az új világban, mely körülé fejlődik.

- 1460 Ládd, így maradnak ránk a múlt idők
Nagyságai.

Ádám. Míg rendünk összedül,
Tán szent tanai a tömegbe hatnak,
És akkor nincs veszély.

rendbe. Lucifer kérni: Így értelmezed a testvériséget s az egyenlőséget? Ádám feleli: Még nincs itt az ideje a teljes egyenlőségnek, sőt oly messze van, hogy, ha Istenben nem biznám, nem is hinném, hogy közeledik. — Ime az első csalódás az új korszakban. A kereszténység nem valósította meg a testvériség eszméjét, új vá-

lasztófalat épített ember és ember közt: a lovag és nép közt való ellentétet.

1445—1463. Az előbbi gondolatok tovább fejlődése. Lucifer azt a mély igazságot hirdeti, hogy intézmények, melyek keletkezésükkor egészségesek és üdvösek voltak, később a viszonyok változtatával létjogosultságukat elvesztik, (szelle

Lucifer.

A szent tanok.

- Ah, ép a szent tan mindig átkötök,
 1465 Ha véletlen reá bukkantatok :
 Mert addig csűritek, hegyezitek,
 Hasogatjátok, élesítitek,
 Mig örülség vagy békó lesz belőle.
 Exact fogalmat nem birván az elme,
 1470 Ti mégis mindig ezt keresitek
 Önátkotokra, büszke emberek.
 Vagy nézd e kardot, hajszállal-nagyobb,
 Kisebb lehet s lényben nem változott,
 Ezt folytathatnók véges-végtelen,
 1475 S hol az exact pont, mely határt tegyen ?
 Bár érzésed rögtön reátalál,
 A változás nagyban midőn beáll. —
 De mit törekszem ? fáraszt a beszéd,
 Tekints magad csak kissé szerteszét.

(Néhány polgár ismét megjelen.)

mük kiszáll), de mégis megmaradván, a haladást megakasztják. A lovagrend most nagy hivatást teljesít, de később (a nemességnek jogtalanúvá vált előjogaival) csak bajok forrása lesz. Ádám találón feleli, hogy: ha majd a lovagrend intézménye feladatát teljesítette, össze is dülhet, nem baj; de Lucifer nem folytatja a témát, másra tér át.

1463—1477. Lucifer tovább oktatja Ádámot. Az ember a szent eszmékkal is visszaél. Csüri-csavarja őket, míg végre eredeti mivoltukból kiforgatja. Ez vezet át a teológiai vitatkozások megbélyegzésére, a homousion- és homoiusion-harcra, mely az egész színnek egyik felét foglalja el.

1469. Bizonyos dolgokban nem tehetünk szert *exact*, azaz pontos mennyiségi meghatározásokra. Madách természetesen nem azt akarja mondani, hogy

exact fogalmakat egyáltalán nem bir meg az elme. Lucifer példája emlékeztet régi görög (eleai és megarai) bölcselő okoskodására. Zeno mondja: Ha nagyobb mennyiségű kása a földre hullván, zajt csinál, akkor minden egyes szem kásának is, a földre hullván, zajt kellene csinálni. Ennek hullása azonban zajtalan. Ennélfogva az egész összeg, melynek hatása az egyesek hatásának összege, sem csinálhat hullásával zajt. Az érzetek keletkezésének újabb elmélete megoldja e nehézséget. Más példa: Mikor kezdődik a kopaszság? Lucifer példája hasonló. Ha a kard valamivel kisebb volna, még mindig kard maradna. De ezt a kisebb kardot is kisebbíthetem és így tovább. Mikor szűnik meg kard lenni? Felelet: A fegyverkovács ügyességétől függ, mily vékonyra tudja az acélt karddá idomítani.

1480 **Ádám.** Barátim! népem fáradt, menhelyet kér.

Tán a kereszténység fővárosában

Nem kér hiába.

Harmadik polgár. Kérdés, nem vagy-e

Eretnekségben rosszabb a pogánynál.

Negyedik polgár. Mondd, mit hiszesz, a Homousiont,

1485 Vagy Homoiusiont?

Ádám.

Ezt nem értem.

Lucifer. Ne valld be, ez most itt a fődolog.

Negyedik polgár. Lám, kétkedik, ez is hamishitű.

Többen. El tőlük, el, zárkozzunk házainkba!

Átok reá, ki nékiek fedélt nyújt. (*Elszélednek.*)

(*A patriarcha fejedelmi pompában és kísérettel jó palotájából, egy csapat barát követi, láncra vert eretnekeket kísérve, végre katonák s nép.*)

1490 **Ádám.** Elámulok! — De mond, mi fejdelem

Közelg amott, oly dölyfösen, kihívón?

1484. *Homousion*: ugyanazon mivoltú, consubstantialis; *homoiusion*, voltaképp egy jelentésű homousionnal, de az illető nagy egyházi vitákban ezt a jelentést nyerte: hasonló mivoltú. E két kifejezés szolgált jelszóul abban a nagy egyházi szakadásban, mely a negyedik században a keresztény világot ketté tépte. A vita a szentháromság fogalmának fejtegetésén gyúlt ki. Arius és tanítványai azt tanították, hogy »a fiú«, *logos*, akinek közvetítésével Isten mindeneket teremtett, maga is Isten teremtménye, tehát nem létezett mindig; Istentől kapja fényét, melylyel beragyogja a világot. Lényege tehát nem egyenlő Isten lényegével. Ezzel szemben áll az a tanítás, hogy a fiú, *logos*, azon egy mivoltú Istennel és a nicaei zsinat, mely elé a nagy kérdést vitték, ezt dogmaként megállapította és a *homousia*,

consubstantialitás nevével jelölte. Így lett ez a kifejezés az igaz hit jelszavává. Az Arianusok nem értették egyet egymás közt, vagy 18 felekezet is támadt köztük, a legelsőbb volt Aetiusé, aki az Atya és Fiú lényegazonosságát merőben tagadja (*anomoios, heteras usias*), amiért tanításukat *anomusiá*-nak nevezték. Az igazhitűséghez közeledtek azok, kik az Atya és Fiú mivoltának *hasonlóságát* tanítják és ezek, hogy a császárt is megnyerjék felfogásuknak, hasonlóan hangzó jelszót is választanak, a *homoiusiát*. Ezeket azután félarianusoknak is nevezték. A harc főleg Egyiptomban és Ázsiában volt igen heves, ahol az arianusok voltak többségben. Mind Constantinus császár, mind utódja, Constantius az arianusokat pártolja, kik ellen elszántan küzd a nagy Athanasius; öt ízben száműzték, de

Lucifer. A főpap az, apostolok utóda.

Ádám. S e meztelábas ronda csőcselék,

Mely a bilincselte népet kárörömmel,

1495 Hazudt alázat színével kíséri?

Lucifer. Keresztyén-cinikus, barátsereg.

Ádám. Nem láttam ilyest ősi hegyeim közt.

Lucifer. Majd látsz utóbb; a poklosság, tudod,

Lassan terjed. De vigyázz, meg ne sértsd

1500 Ez abszolút erényű s ép azért

Engesztelhetlen népet.

Ádám. Ah, minő

Erény lehetne ily fajnak sajátja?

Lucifer. Erényök a sanyargás, a lemondás,

Mit mestered kezdett meg a kereszten.

1505 **Ádám.** Az egy világot váltá meg ez által,

De e gyávák csak Istent káromolnak,

Mint lázadók, megvetve kegyeit.

Ki szűnyog ellen oly fegyvert ragad,

Mit medve ellen vinni hősiség,

1510 Bolond.

Lucifer. De hátha ők a szűnyogot

Medvének nézik. — Nincs-e rá joguk?

Nincs-é joguk hős voltuk érzetében

Pokolra üzni minden élvezőt?

ő rettenthetetlenül folytatta a küzdelmet majd a sivatagban, majd Alexandriában, tüzes szóval és hatalmas írással. A harc körülbelül hatvan évig dűlt a világot; 380-ban Theodosius császár véget vetett az arianizmusnak a keleten, ahol főerőssége volt, néhány évvel később nyugaton is megszűnt. Csak néhány germán nép (gótok, vandálok, longobardok stb.) vallotta még néhány századon át a kereszténységet Arius módjára. A különbség a két párt között tehát látszólag csak jelszavuknak egy betűje volt ugyan, de ebben mélyreható felfogásbeli különbség jutott kifejezésre, amely a fanatizmus nagy veszedelmét szaba-

dította rá a világra. Madách hétszáz évvel későbbre teszi ezt a harcot, a negyedikből a tizenegyedik századba.

1496. *Keresztyén-cinikus*, célzás az ókori cinikusokra; Lucifer a barátokat keresztyén-cinikusoknak nevezi, mert ők is megvetik a földi és szellemi javakat, rongyosan járnak stb., mint pl. az ókorban a híres Diogenes. L. *Sebestyén* K.: A cinikusok.

1500. Lucifer gúnyolja őket; magukat gógösen abszolút erényűeknek tartják, tehát mások iránt engesztelhetetlenek.

1507. A földi javak is Istentől valók; aki őket megveti, Istent káromol.

Ádám. Látok, miként Tamás, és nem hiszek.

1515 Szemébe nézek e káprázatoknak.

(*A patriarcha elé lép.*)

Atyám! a szent sír harcosi vagyunk

S a fáradalmas útból megpihenni

E város népe még be sem fogad.

Ki oly hatalmas vagy, segíts ügyünkön.

1520 **Patriarcha.** Fiam, csekély dolgokra most nem érek,

Az isten dicsé, a nép üdve hív,

Eretnekek fölött kellvén itélnem,

Kik mérget szórva dudvaként tenyésznek;

S tüzzel-vassal bár irtjuk, szüntelen

1525 Ujúlt erővel küldi a pokol ránk. —

De hogyha a kereszt vitézi vagytok,

Minek kerestek messze szerecsent?

Itt a veszélyesb ellen. Fel tehát,

Fel falvaikra, irsátok ki őket,

1530 Pusztítsatok nőt, aggot, gyermeket.

Ádám. Az ártatlant, atyám, csak nem kívánod.

Patriarcha. Ártatlan a kigyó is, míg kicsiny,

Vagy hogyha már kihullt méreg-foga,

S kiméled-é?

Ádám. Valóban szörnyű bűn

1535 Lehet, mi ily haragra gyújthatá

Egyházát a szeretetnek.

Patriarcha. Fiam!

Nem az szeret, ki a testnek hizelg,

De a ki a lelket vezérli vissza,

Ha kell, kard élén, vagy lángon keresztül

1540 Ahhoz, ki mondá: Nem békét, de harcot

Hozok a földre. E gonosz hitűek

A szentháromság rejtélyes tanában

A homoiusiont hirdetik,

Mig az egyház a homousiont

1545 Alapítá meg a hit cikkeül.

Barátok. Halál reájuk, már a máglya ég.

1520. stb. A fanatikus rajongónak kitünő jellemzése. A keresztes háború csekély dolog neki, fontosabb az arianusok irtása, melyre föl is szólítja Tankredet. A patriarcha

az igazhitű, akik ellen mennydörög, arianusok, ill. félarianusok.

1547. Ádám az eretnekekhez fordul, akik ép oly fanatikusok, mint ellenfeleik.

- Ádám.** Adjátok fel, barátom, azt az i-t,
Szebb áldozat lesz életmegvetések
A szent sírért vivandó hős csatában.
- 1550 **Egy agg eretnek.** Sátán, ne kísérts, mink igaz hitünkért
Ott vérezünk, hol Isten rendelé.
- Egyik barát.** Hah, szemtelen! igaz hittel dicsekszel?
- Az agg eretnek.** Nincs-é velünk a rimini zsinat
S más számtalan?
- A barát.** Rossz útra tévedett.
- 1555 **De Nicaeában s más igaz hívő**
Zsinatban úgy-e mellettünk ítéltek?
- Az agg eretnek.** A pártosok. Mi szemtelen kísérlet
Még versenyezni velünk. Vagy felelj,
Hol van csak egy egyházatyátok is,
- 1560 **Mint Árius, és a két Euséb?**
- A barát.** Hát birtok-é egy Atanásiust?
- Az agg eretnek.** Hol vértanúitok?
- A barát.** Több, mint tinektek!
- Az agg eretnek.** Szép vértanúk, kiket káprázatával
Az ördög csalt el, kárhozott halálra.
- 1565 **Mondom, ti vagytok a nagy Babylon,**
Az a kéjhölgy, kiről szent János írt,
Mely el fog veszni a világ színéről.
- A barát.** A hétfejű sárkány, az antikrisztus
Vagytok ti, kikről szent János beszél,
- 1570 **Gazok, csalárdok, ördög cimborái,**
- Az agg eretnek.**
Rablók, kigyók, paráznák, torkosok!...

1553. A rimini-i zsinaton (360) az igazhitűek voltak ugyan nagy többségben, de az arianusok ügyessége és cselvetése arianus értelmű nyilatkozatot csalt ki tőlük.

1555. A nicaei zsinat állapította meg dogmaként a homousiont.

1560. *Arius*, az egyházi szakadás megindítója, meghalt 336-ban. Ellenfelei is elismerték, hogy nagy tudományú, mocsoktalan életű férfiú volt. Arius legelső hívei közé tartozott a két *Eusebius*, az egyik

Nicomedia, a másik Caesarea püspöke. *Athanasius*, egyiptomi érsek, az igazhitűek főembere, ki tüzes buzgalmával, kitartásával, bátorságával, okosságával és ügyességével legtöbbet tett az arianizmus megtörésére. Őt izben ment számkivetésbe, husz évet töltött mint számüzött; a keresztény egyháznak egyik legnagyobb alakja.

1566. Szt. Jánosnak menyeyei jelenésekről való könyve. XVII. XVIII.

1568. Ugyanott, XVII. 7.

Patriarcha. El vélök, el, már is soká időzünk,
Isten dicsére, a máglyára őket!

Az agg eretnek.

Isten dicsére, jól mondád, gonosz,
1575 Isten dicsére hull az áldozat.
Erősek vagytok, tesztek kény szerint,
De jó-e a tett, ítél majd az ég.
Számlálva immár bűnóráitok,
Vérünkől új csatárok születendnek.

1580 Az eszme él s a láng, mely fellobog,
Világot késő századokra vet.
Jerünk, barátim, a dicső halálba!

Az eretnekek (*karban énekelnek*).

1. Én erős Istenem, én erős Istenem, miért hagy-
tál el engemet, és miért távoztál el az én megtartá-
1585 somtól és az én jajgatásaimnak beszédétől?

2. Én Istenem, kiáltok mind napestig, de nem
hallgatsz meg, éjjel is nincs nekem veszteglésem.

3. Te pedig szent vagy — — (XXII. zsolt.)

A barátok (*karban közbevágznak*).

1. Perelj, uram, az én velem perlőkkel, és har-
1590 colj a velem harcolókkal.

2. Ragadj fegyvert és paizst és kelj fel az én se-
gítségemre.

3. És vedd fel dárdádat és rekeszd meg az én
háborgatóim eleinek útát. — (XXXV. zsolt.)

(*Ezalatt a patriarcha s a menet elvonúl. Néhány barát tracta-
tusokkal a keresztesek közé vegyül.*)

1595 **Lucifer.** Mit állsz oly szótlan, mondd, mit borzadasz?

Tragédiának nézed? nézd legott

Komédiának s mulattatni fog.

Ádám. Oh jaj, ne tréfálj! Hogy egy *i* miatt is
Mehetni ily elszántan a halálba?

1600 Mi akkor a magasztos, nagyszerű?

Lucifer. Az, a mi másnak tán kacagtató.

Egy szál választja csak e két fogalmat,

Egy hang a szivben ítél csak közöttük

1581. Kölcsey után. (»S.
fényt a késő századokra vét.«
Zrinyi dala.

1583. Zsoltárok (Károli bib-
lia fordítása).

1602. A francia mon-

dás változata: Du sublime
au ridicule il n'y a qu'un
pas.

1603. Saját érzésünk tehet
valamit magasztossá vagy ne-
vetségessé.

- S ez a rejtélyes bíró a rokonszenv,
 1605 Mely istenít, vagy gúnyjával megöl.
Ádám. Mért is tűnt csak szemembe mind e bűn!
 E kisszerű harc büszke tudományban,
 E gyilkos méreg mesterül kivonva
 A legfényesb, legüdítőbb virágból.
 1610 E szép virágot egykor ismerém,
 Üldött hitünknek zsendülő korában:
 Ki az a bűnös, a ki tönkre tette?
Lucifer. A bűnös önmaga a győzelem,
 Mely szerte szór, száz érdeket növel.
 1615 A vész, mely összehoz, mártírt teremt,
 Erőt ád: ott van az eretnekekkel.
Ádám. Valóban, elhajítnám kardomat,
 És visszamennék éjszaki honomba,
 Hol még az ős erdők árnyékiban
 1620 A férfibecs, a tiszta egyszerűség
 Daczol e síma kornak mérgivel,
 Ha titkos szó nem súgna szüntelen,
 Hogy e kort nékem kell ujjá teremteni.
Lucifer. Hiú törekvés! Mert egyént soh'sem
 1625 Hozandsz érvényre a kor ellenében:
 A kor folyam, mely visz, vagy elmerít,
 Uszója, nem vezére, az egyén.
 Kiket nagyoknak mond a krónika,
 Mind az, ki hat, megérté századát,
 1630 De nem szülé az új fogalmakat.
 Nem a kakas szavára kezd viradni
 De a kakas kiált, merthogy virad.
 Amott azok, kik békóban sietnek
 Mártirhalálra, gúnytól környezetten,
 1635 Látnak csak egy embernyomot előre,

1613—1616. A győzelem sokszor megrontja a győzőket, mert szerteszórja őket, míg az üldözés összetartásra vezet.

1624—1632. Egyike a költemény legmagvasabb gondolatainak, erős és találó módon kifejezve. Nem a nagy egyének teremtenek új korszakot, hanem a kor teremti meg magának a nagy embereket. A nagy ember csak annak a kifejezője, végrehajtója, amit a

kor akar és gondol. Hegel és Buckle e szempontból nézték a történetet. Ezzel ellentétes az a nézet, mely a nagy embereknek tulajdonít minden haladást a történetben, pl. Carlyléé, *Heroes and hero-worship* című, magyar fordításban is megjelent híres művében.

1633—1637. Lucifer itt más gondolatra tér át; a kor megváltozik, azok a mártírok már

- Köztük déreng fel az új gondolat;
 S azért meghalnak, mit utódaik
 Az utca-léggel gondtalan szivandnak. —
 De hagyjuk ezt, nézz kissé táborodba,
 1640 Mit járnak ott azon piszkos barátok,
 Mi vásárt ütnek, mit szónoklanak,
 Örült taglejtés vad kíséretében?
 Hallgassuk őket!
 Egy barát (*a tolakodó keresztesek közt*).
 Bajnokok, vegyétek!
 Vegyétek a vezeklésnek tanát
 1645 Kalauzúl minden kétségetekben,
 Ez megtanít: a gyilkos, a parázna,
 A templomrabló, a hamis tanú
 Hány évig fog szenvedni a pokolban.
 És megtanít, egy évi büntetést
 1650 Hogy a gazdag megválthat husz s néhány,
 Mig a szegény három solidival.
 S ki már fizetni épen képtelen,
 Néhány ezer korbácsütéssel is.
 Vegyétek e becses könyvet, vegyétek!
 1655 A keresztesek. Ide vele. Nekünk is, szent atyám!
 Ádám. Hah, rossz árús és még rosszabb vevők.
 Vonj kardot és verd szét e ronda vásárt!
 Lucifer (*zavarban*). Bocsáss meg, e barát rég cimborám.
 S nem is utálok én az ily világot.
 1660 Az Úr dicse ha szinte felkapott is,
 Felkaptam én is egyúttal vele.
 Csak te maradtál egy kissé alant.
 (*Éva mint Isaura s Helene annak komornája sikoltva rohannak Ádámhoz, néhány keresztestől üldözve, kik azonban ízibe elosonnak.*)

új gondolat hirdetői. De miért mondja ezt Lucifer az arianusokra, nem világos.

1635. *Látnak csak...* A csak nem egy embernyomot-ra vonatkozik, hanem az alanyra: csak azok a mártírok látnak egy embernyomot előre.

1648–1654. A vallással való visszaélésnek egy új fajtája. A vezeklés mély vallási gondolatának külsőségessé tétele.

1651. Solidi, ma soldo, többes szám soldi, olasz váltópénz, ma közel öt fillér.

1658–1662. Lucifer (*zavarban*), az a barát neki cinkosa, azaz, aki így fogja föl a vallást, az ördöggel cimborál. Isten uralkodik, de az ördögnek is jut jókora rész, csak az Ádám-féle naiv lelkek számára nincsen hely. Mefisztói hang.

Éva (*összerogyva*). Ments meg te, bajnok!

Ádám (*felkaröltve*). Eszmélj, oh nemes hölgy,

Itt biztosan vagy. Vesd fel szép szemed.

1655 **Minő** ígéző! — Vajh mi érheté?

Helene. Elvezni voltunk a természetet

Kertünk árnyékos sűrüségi közt,

Gondatlan ülve az üde gyepen,

A csattogányt hallgattuk és kísértük;

1670 **Midőn** csillogni látunk két szemet

Vad szenvedélylyel a bokor megől,

Ijedve kezdünk futni, míg utánunk

Lihegve és döbörgve négy keresztes

Majd-majd beért, midőn hozzád jutánk.

1675 **Ádám**. Nem is tudom, kívánjam-é, hogy ébredj;

Hát hogyha elhagysz, álomkép gyanánt?

Hogy is lehet test így átszellemülve,

Ilyen nemes és ily imádatos?

Lucifer. Átszellemült test! — Oh, a sors valóban

1680 Nem büntethetné jobban a szerelmest

Örülségéért, mint beteljesítvén

Mindazt, a mit csak kedvesére halmoz,

Ádám. Úgy rémlik, egykor már ismertelek,

Hogy együtt álltunk Isten zsámolyánál.

1685 **Lucifer**. Mindenre kérlek, azt soh'se feledd:

Szerelmed a milyen mulattató

Kettesben, oly izetlen harmadiknak.

Ádám. Felnéz... mosolyg, oh hála néked, ég!

Éva. Lovag, megmentél, hogy köszönjem azt meg?

1690 **Ádám**. Nem gazdag díj-e a szó ajkadon?

Lucifer. (*Helenéhez*).

Elég sovány díj s ilyet sem nyerek?

Helene. S mi hálával tartoznám én neked?

Lucifer. Hát azt hiszed, hogy a nemes lovag

Megmente téged is? Minő hiúság!

1695 Ha a lovag megmenti a kisasszonyt,

Komornáját a fegyvernök bizonynyal.

Helene. S mit nyertem volna? Vagy hálás leszek

És ott vagyok, mintha elér a vész:

Vagy háladatlan, így is kárhozott.

1700 Pedig nem volt rút a négy üldöző.

Ádám. Oh hölgy, hová vezesselek? parancsolj.

1683. Ádám nem figyel Lucifer gúnyos megjegyzéseire,
Emlékezés a paradicsomra.

Éva. Előttünk áll a zárda ajtaja.

Ádám. A zárda, mondd? Oh, de ajtaja
Nem zárja tőlem a reményt el, úgy-e?

1705 **Adj** nékem egy jelt, tűznöm e kereszthez,
Hogy míg amaz tisztemben küzdni hív,
Legszebb álmomnak hozza vissza képét
S ne únjak várni hosszú éveken,
Melyek végéről pályabérem int.

1710 **Éva.** Im e szalag.

Ádám. Ez éjsötét szalag?

Oh hölgy! reményt, reményt, ne bánatot.

Éva. Enyém ez a jel, mást nem adhatok.

A zárdafal közt nem tenyész remény.

Ádám. De szerelem sem. És a hol te vagy,

1715 **Hogyan** ne volna szerelem, leány!
Mezed mutatja, nem vagy még apáca.

Éva. Ne is gyötörj tovább kérdéseiddel,

Pedig gyötörsz, ha búdat nőni látom.

Lucifer. És el fog zárni e fal téged is?

1720 **Helene.** El ám, de kulcsa nincs tengerbe vetve.

Lucifer. Nagy kár! Beh szép elégiát faragnék
E bús esetről.

Helene. Csalfa, menj előlem!

Lucifer. S miért? Hát nem nagy eszme az, midőn
Tengerfenékre szállok kulcsodért?

1725 **Helene.** Ah, ezt nem is kívánom.

Lucifer. Már megyek.

A mélynek szörnye fen reám agyart.

Helene. Jőj vissza, jőj, megöl a félelem!

Inkább a kulcs majd ablakomba' lesz.

Ádám. Hadd tudjam hát neved meg legalább;

1730 **Imámba,** tudjam meg, hogy mit csatoljak,

Áldást kérvén rád, hogyha végzeted

Gyászát megosztni már nem engeded.

Éva. Nevem Izóra. S a tiéd, lovag?

Imádság jobban illet zárdaszűzet.

1735 **Ádám.** Tankréd vagyok.

Éva. Tankréd, Isten veled!

Ádám. Izóra, oh ne hagyj el ily sietve,

Megátkozom különben a nevet,

Melyet bucsúzva mondottál először.

1733. Isaura Tankred nevét
kérdi, hogy imádkozhassék érte.

1737. A saját maga nevét
érti.

- 1740 Rövid volt e perc, még álomnak is ;
Hogy folytatom, ha ily rejtély maradsz
S nem bírom sorsod drága fonálával
Kihímzeni ?

Éva. Halljad hát sorsomat.

- 1745 Atyám is a szent sír vitéze volt,
Midőn egy éjt meglepte a vad ellen,
Üvöltve, tüzzel-vassal táborát ;
Menekvéséhez már nem volt remény,
És szent fogadást tőn szűz Máriának,
Hogy engemet, ki még gyermek valék,
Ha visszatérhet, néki felajánl.
1750 Ó visszatért, én szent ostyát vevék
Ez ígéretre.

Ádám. Oh te szent anya !

- Te testesített tiszta szeretet,
Nem fordulál-e el megbántva ily
Szentségtelen ígértől, minő
1755 Erényeidre nyom bűnbélyeget,
Átokká téve az égnek malasztját ? ...

Helene. S te nem kívánod tudni sorsomat ?

Lucifer. Azt már tudom : szerettél, megcsalódtál,
Szerettél újra, s akkor már te csaltál.

- 1760 Ismét szerettél, — hőödöt megúntad ;
S üres szived most új lakóra vár.

Helene. Ez különös ! Az ördög van veled tán ?

De oly szerénynek még se hittelek,
Hogy szivemet üresnek hidd jelenleg.

- 1765 **Lucifer** (*Ádámhoz*). Uram, siess ! Te nem bírsz elbucsúzni,
S én nem bírom gátolni győzedelmem.

Ádám. Izóra ! Minden szód fulánk szívémben.

Egy csókkal mérgét, oh hölgy, édesítsd meg.

Éva. Lovag, mit kívánsz ? hallád eskümet.

- 1770 **Ádám.** De az nincs tiltva tán, hogy *én* szeresselek ?

Éva. Te boldog vagy, de hogy feledlek én ?

Tankréd, megyek már, vagy kifogy erőm.

Isten veled ! meglátlak ott az égben.

Ádám. Isten veled ! E nap emléke vélem.

(*Éva a zárdába lép.*)

1742. Kihímzeni, t. i. álmomat.

1766. Faustban Mefisztó Mártára vonatkozólag :

De már most jó lesz odébb állni.
Szaván fogná ez még az ördögöt,

Helene (*jélre*).

- 1775 Ah gyáva te! hát mindent én tegyek?
(*Fent.*) Ablakba' lesz majd, nem tengerben a kulcs.

(*Évát követi.*)

Adám (*feleszmélve*). Most hát jerünk!

Lucifer. Már késő, vége van!

- Ládd, ilyen örült fajzat a tiéd,
Majd állati vágyának eszközéül
1780 Tekinti a nőt, és durvult kezekkel
Letörli a költészet himporát
Arcáról, önmagát rabolva meg
Szerelme legkecsesb virágitól;
Majd istenül oltárra helyezi,
1785 És vérzik érte és küzd hasztalan,
Mig terméketlen hervad csókja el.
Mért nem tekintí és becsúli nőül,
Nőhivatása megjelölt körében?

(*Ez alatt egészen besötétült, a hold felkél. Isaura és Helene az ablakon.*)

Éva. Mi vágyva néze rám, mint reszketett,

- 1790 Ah, e hős férfi reszketett előttem,
De nőerényem és a hit parancsol.
Itt szenvedek ki, mint szent áldozat.

Helene. Csodálatos, minő örült nemünk!

- Ha az előítélettel szakít,
1795 Vadállatúl rohan a kék után,
A méltóságot arcáról letépi
És megvetetten sárban ténfereg.
Ha nem szakít, önárnyától remeg,
Fonnyadni hagyja meddő bájait,
1800 Mástól s magától elrabolva a kéjt.
Miért nem jár középen? Vagy mit árt
Egy kis kaland, egy kis gyöngéd viszony
Illemmel olykor, meg nem foghatom.
Hiszen a nő se' szellem csak merőben.

- 1805 **Éva.** Helene, nézz ki, itten áll-e még?

Hogyan ment volna olyan könnyen el?
Csak egyszer halljam még meg szózatát.

1777. és 1793. Lucifer is a gondolat képviselője, Helene a
nő igaz hivatásáról szól, He- könnyelmű életé.
lene is; de Lucifer itt a bölcs

Adám (*Luciferhez*). Tekints körül, nem áll-e ablakánál,
Nem küldne-é egy pillantást utánam?

1810 Csak egyszer lássam még sugár alakját, —
Izóra! Óh ne bánd, hogy itt vagyok még.

Éva. Mindkettőnkért jobb lenne itt nem állnod.

Az elszakadt szív könnyen összeforr

S megint csak fáj, ha újra elszakasztjuk,

1815 **Adám**. Nem félsz-e így a csendes éjbe nézni,

Mely, mint nagy szív, szerelemtől dobog,

Szeretni hol csak nekünk nem szabad?

Nem félsz-e, hogy varázsa elragad? . . .

Éva. Él bennem is mind ez, mint tünde álom,

1820 Mely tán az égből kísért e világra;

A lég hullámin szép dal áradoz,

Mosolygni látok nemtők ezreit

Testvéri csókkal minden lomb mögül,

De hozzánk többé, Tankréd, nem beszélnek.

1825 **Adám**. S miért, miért? e rosz fal gátol-é?

Ki annyi sarcot vívtam a pogánytól,

Nem bírom-é áthágni ezt a sáncot?

Lucifer. Nem ám, mert védi a kor szelleme,

Erősebb, mint te.

Adám.

Hah, ki mondja azt?

(*A háttérben egy máglya világa gyúl ki.*)

Az eretnekek (*karban távolról*).

1830 21. Mentsd meg az én lelkemet a fegyvertől és
az én egyetlen egyemet az ebnek kezéből.

22. Szabadíts meg engemet az oroszlánnak szájából és az unicornisoknak szarvaik ellen hallgass meg engemet.

1835 23. Hirdetem a te nevedet az én atyámfiainak;
a gyülekezetek közepette dicsérlek tégedet.

Éva. Irgalmazz, Isten, bűnös lelkeiknek!

Adám (*visszaborzadva*). Mi rettentő dal!

Lucifer.

Nászénektek az.

Adám. Mindegy, legyen, én meg nem rettenek,

1840 Dacolni érted mindennel fogok.

A barátok (*karban távolról*).

26. — — öltöztessenek fel gyalázatossággal és szidalommal, kik felfuvalkodnak ellenem.

1819. Éva a nimfák jelenetére céloz a III. színben. Most a keresztény világban nimfák nem léteznek többé.

27. Vigadjanak és örüljenek, kik akarják az én igazságomat; és mondják ezt mindenkor: Magasz-
1845 taltassék az Úr, ki akar békességet az ő szolgájának.

(A fentebbi karének kezdetével Ádám, ki a zárda ajtajához lépett volt, ismét megállt, a tornyon egy kúvik kiált, a légben boszorkányok szállanak s az ajtó előtt egy csontváz kél a földből s fenyegetve áll Ádám előtt.)

Éva (az ablakot becsapva). Isten segíts!

A csontváz.

El e szentelt küszöbről.

Ádám. Ki vagy te, rém?

A csontváz.

Én az vagyok, ki ott lesz

Minden csókodban, minden ölelésben.

Boszorkányok (kaczagva).

Édes vetés, fanyar gyümölcs,

1850 Galambfival kígyókat költs.

Izóra, hívunk!

Ádám.

Milyen alakok!

Ti változatok-é el, vagy magam?

Ismertelek, midőn mosolygtatok.

Mi itt valóság és mi itten álom?

1855 Varázsotokra ellankad karom.

Lucifer. Véletlenül mi kedves társaságba

Juték. Mi régtől várom e szerencsét,

Ez illedelmes szép boszorkahad,

Mely a mezetlen nymphát mindazáltal

1860 Orcátlanságban messze túlhaladja,

Ez a vén bajtárs, a rémes halál,

Mely torzképezve a rideg erényt,

Megútáltatja azt a föld fiával.

Mind üdvözöllek! Kár, hogy rá nem érek

1865 Közöttetek az éjet elfecsegni. —

(A jelenések eltűnnek.)

Tankréd, fel Tankréd! kedvesed becsapta

Az ablakot; mit állunk itt az éjben?

A szél hideg, köszvény lesz a jutalmad.

1846. Csontváz megjelenése. Stilszerű középkori jelenet, csontvázszal, boszorkányokkal. Az ókor nimfái boszorkányokká változtak.

1856. Lucifer itt ismét

Mefisztó módjára beszél. L. Faust II. rész. Klasszikus Walpurgis éj. Mefisztó a középkori világból jó a klasszikusba, Lucifer megfordítva.

- Helene meg mindjárt jó s mit teszek?
 1870 Szerelmeskedni nem fog tán az ördög!
 Nevetségessé lenne mindörökre,
 S akkor hatalmát elvinné maga.
 Csodálatos, az ember hő kebellet
 Eseng epedve szerelem után
 1875 S csak kint arat. Az ördög jégkebellet
 Alig bir tőle szabadúlni jókor.
Ádám. Vezess, vezess új létre, Lucifer!
 Csatára szálltam szent eszmék után
 S találtam átkot hitvány felfogásban;
 1880 Isten dicsére embert áldozának
 S az ember korcs volt, eszmémet betöltni.
 Nemesbbé vágytam tenni élveink
 S bűn bélyegét süték az élvezetre,
 Lovag-erényt állíték s ez döfött
 1885 Szivembe tört. El innét, új világba!
 Eléggé megmutattam, hogy mit érek,
 Ki vívni tudtam és lemondni tudtam,
 Szégyen ne'kül elhagyhatom helyem.
 Ne lelkesítsen többé semmi is,
 1890 Mozogjon a világ, a mint akar,
 Kerekeit többé nem igazítom,
 Egykedvűen nézvén botlásait.
 Kifáradtam, pihenni akarok!
Lucifer. Pihenj tehát! De én alig hiszem,
 1895 Hogy szellemed, e nyugtalan erő,
 Pihenni hagyjon. Ádám, jőj utánam!

Magyarázat.

A szín tartalma. Ádám mint Tankred a szent földön vívott háborúból hadai élén Konstantinápolyba érkezik, ahol meg akar pihenni. De gyanúval, félelemmel, ellenséges indulattal fogadják, a nép fut előle, mert elégszer elszenvedte a rakoncátlan, gyűlevész keresztes hadak garázdálkodását.

Ez bántja Tankredet, de még fájdalmasabban érinti, hogy a keresztények megszakadtak egymás közt és míg ő és emberei életüket kockáztatták a szent hit védelmében, itt a keresztények szókon, betükön összeveszve egymást üldözik és ölik. A homousion és homoiusion miatt az igazhitűek gyűlölettel üldözik az arianusokat, akik

viszont lelkesedve szenvedik el a vértanúhalált — az i betűért.

Végre egy utolsó csapás éri szívén. Meglátja Izórát — Évát és megszereti. De Izórát apja szent fogadással a kolostornak szánta és a leány elbucsúzik attól, kit ő is megszeretett. A középkor rémei, a halál, a boszorkányok, azaz az előítélet, a természeti és vallási érzés elferdítése, örökre elválasztják őket egymástól. Belefárad a meddő küzdelembe és fölébred.

*

A szín jelentése. A keresztény eszmében is csalódott tehát Ádám. Ez az eszme sem javította meg a világot. Igért testvériséget és az emberek üldözik egymást, igért szeretetet és a gyűlölet uralkodik, igért testvériséget és a köznép hitvány maradt. Az eszme fenséges, de az emberek meg nem értik, félreértik, elferdítik. A lovagideál is megromlott. Javítani akarta az embereket, magasra emelni, nem sikerült; a nőt fölmagasztosította és a vallás ferde fölfogása bűnné bélyegzi a szerelmet. Ime az ókor után a középkor a maga nagy csalódásával, a keresztény gondolat elferdítésével, a lovagideál megromlásával.

Ádám úgy érzi magát, mint a görög szín végén, nem akar többé semmiért se lelkesedni. De a kéjt se keresi többé, mint akkor, csak pihenni akar.

Lucifer sejteti velünk az új eszmét. Tud-e ez a nyugtalan *szellem* pihenni? A szellemi munkához, a tudományhoz fog menekülni. A hit világa után következik a tudományé.

*

Történeti és drámai mozzanatok. A keresztény világot is oly módon jeleníti meg a költő, mint a történetnek eddigi korszakait. Történeti esemény e színben épen-séggel nincs; a történet csak a színhelyet és a kort szolgáltatja, mely az eszme föltüntetésére alkalmas, azonfölül egy-két nevet, melyhez a korrajzot kapcsolni lehet. A kronológiával itt sem sokat törődik a költő; egész hosszú korszakot egy jelenetbe sűrít össze, tehát mindazt, ami a korszakra nézve jellemzőnek tetszett előtte, ebben a jelenetben helyezi el. Az előadás szelleme is ugyanaz. Minden igaz, a mit a költő mond, de megmondja-e az egész igazságot?

Tankred a cselekvény hordozója, de nem a történeti Tankred, a középkori lovag tökéletes mintaképe, a kereszties hadak legnagyobb vitéze, a Tasso halhatatlan hőse, hanem egy elvont, okoskodó ember, ki annak a hősnak csak a nevét viseli. A kereszties háború ideje is majdnem egészen mellékes a színre nézve. Csak annak az ellentétnek a föltüntetésére szolgál, hogy míg a lovagok a keleten hitetlenek ellen vérüket ontják, itt szókon vesznek össze a keresztények és hallatlan fanatizmussal egymást üldözik. Ez a teológiai viszály a szín egyik főrésze, pedig históriailag ugyancsak távol esik a kereszties háborúktól.

A homousion és homoiusion harc azonban legelevenebb része a színnek. A patriarcha beszédei, a barátok és eretnekek szóharca, a zsoltárok eléneklése igaz és hatalmas képnek erős kézzel megrajzolt vonásai. Képzeletbeli, vázlatos a kép, de erő és igazság van benne.

A szín második része, a Tankred-Izóra jelenet, egészen képzeletbeli. Tankred megszereti Izórát, kit apja fogadalma örökre elválaszt tőle. A színnek ezt a részét, mely kissé egyhangú és halovány volna, csak a Helene-Lucifer jelenet teszi változatosabbá, színesebbé. Tankred-Izóra fennkölt ideális szerelme mellett látjuk a köznapi kacér Helene alantas természetét, a két szélsőséget, mely az emberi érzést egyaránt meghamisítja. A jelenet ezzel a párhuzamossággal hasonlít Faust kerti jelenetéhez, melyben Margit Faust karján és Márta Mefisztóval sétálnak és Lucifer itt tényleg néha oly módon beszél mint ott Mefisztó, cinikusan, ördögiesen. De a hasonlóság mégis csak külső; csak a motivumot vette át Madách, de másképp használja föl. Faustnál a tapasztalatlan Margit igaz szerelme van ellentétben a vén Márta komikus célzásaival, az ellentét humoros; Madáchnál a középkori romantikus lovagszerelem szélsőségét mutatja Helene közönséges kalandvágya.

Ezt a színt is fantasztikus, szimbolikus jelenés fejezi be, mint az egyiptomi színt a mumia föltünése, a görög színt a halál nemtőjének megjelenése, a rómaid az égen ragyogó glória és a népvándorlás víziója. A középkor szimbolumai: a halál és boszorkányok serege, az élettől való elfordulás és a babonahit.

*

A keresztény szín nem tünteti föl a keresztény eszme történeti jelentőségét és értékét, melyet sem az eretnekek üldözéséből, sem a klastromi élet természetellenességéből

nem ítélni meg. A vallási élet egyes elfajulásaiért nem lehet a vallás eszméjét okolni és ilyenek miatt nem szabad elfelejteni, mily óriási munkát vitt véghez a kereszténység, midőn az ókori műveltség kincseit megőrizte, a maga módja szerint feldolgozta és terjesztette és ezzel a germán, szláv, magyar barbárok szívét, elméjét meghódította és szelidebbé, emberiebbé tette. De a költő ezt nem is tagadja. A XIII. színben mondja Ádám Lucifernek az eszméről, melyekért harcolt :

Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e,
Előre vitte az embernemet.

Az utolsó színben pedig Éva azt feleli Lucifernek e szavára : Fiaid Édenben is bűnben fogamzott :

Ha úgy akarja Isten, *majd fogamzik*
Más a nyomorban, aki eltörül,
Testvériséget hozván a világra.

De itt más szempontból nézi a költő a történetet. A VII. színben is azt mutatja, hogy a tömeg mikép ferdíti el az eszméket és hogyan bánik nagy embereivel, kik érte küzdenek. Miltiadest halálra ítéli és a szabadságot anarchiává változtatja, Tankredtől megtagadja a pihenő helyet és a szeretetet gyűlöletre magyarázza. A történeti életnek ezt az oldalát világítja meg, a többit mellőzi. Hogy miért, később fogjuk látni. Ebből a szempontból kell a következő színeket is néznünk.

NYOLCADIK SZIN.

(Prágában. A császári palota kertje. Jobbra lugos, balra csillagász-torony, előtte tágas erkély Kepler íróasztalával, székekkel, csillagász-eszközökkel. Lucifer mint Kepler famulusa az erkélyen. A kertben udvaroncok s hölgyek csoportokban sétálnak, közöttük Éva is, mint Borbála, Kepler neje. — Rudolf császár Ádámmal, mint Keplerrel beszédbe mélyedve áll. A háttérben egy eretnek máglyája ég. Estve, később éj.)

Két udvaronc az előtérben elmenve.)

Első udvaronc. Ki az megint, ki ottan fütözik,
Eretnek vagy boszorkány?

Második udvaronc. Nem tudom.

Nincs már divatban, hogy még érdekeljen,
1900 Csak söpredék gyűl a máglyák köré,
S nem őrvöng az sem már öröm miatt,
Csak hallgatag néz és morog magában.

Első udvaronc.

Az én időmben ünnep volt az ilyes,
Ott volt az udvar, a nemes világ.
1905 Ah, így fajúlnak el a jó idők. — *(Elhaladnak.)*

Lucifer. Ily hüvös estve e tűz jól esik,
Bizony, bizony már jó régen melenget.

De félek, hogy kialszik nem sokára,
Nem férfias határozattól eloltva,
1910 Nem új nézetnek engedvén helyet,
De e közömbös korban nem leend,
Ki új hasábot vetne a parázusra,
S én fázhatom. — Minden nagy gondolatnak,
Hiába, ily kicsinyes a bukása. *(El a toronyba.)*

(Rudolf és Ádám az előtérre lépve.)

Foglalat. Kepler udvari és családi élete. — Kiábrándu-
lása. — Alma.

1913. Lucifer persze gúnyosan mondja a fanatizmust, a türelmetlenséget, az eret-
nekek üldözését nagy gondolatnak.

1915 Rudolf. Állítsd fel, Kepler, horoszkópmat,
 Rosz ál mam volt az éjjel, rettegek,
 Mi conjuncturákban van csillagom.
 Baljóslatú jel tűnt fel udvarában
 Már múltkor is, ott a kigyó fejénél.

1920 Adám. Meglesz, uram, amint parancsolod.
 Rudolf. Ha majd e climactericus napok
 Elmúltak, a nagy műt is újra kezdjük,
 Mely a minap sikertelen maradt.
 Átnéztem újra Hermes Tresmagistust,

1915. *Horoszkóp* felállítási asztrológiai kifejezés. Az asztrológiai általában igen bonyodalmas, mesterkelt áltudománya annak, miként lehet a csillagokból az ember sorsát megjövendőlni. E rendszernek egy része a horoszkóp állítása. A horoszkóp az a pontja az ekliptikának, mely egy ember születése alkalmával a látóhatáron fölkel. Az ég azután bizonyos vonalak segítségével »házakra«, »udvarokra« osztatik, melyeknek mindegyike egy bolygó uralkodása alatt áll. E házak helyzete az ember születése alkalmával módot ad ez ember jellemének, élete sorsának megjövendölésére, ez az ő »nativitása«. L. Wallenstein kiadásomat 209—213.

1917. A *conjunctura* is asztrol. kifejezés, valamely ember csillagának egy bizonyos időpontban más csillagokhoz való helyzete; vannak kedvező és kedvezőtlen »conjuncturák« vagy conjunctiók.

1921. Innét kezdve Rudolf alkimiai foglalkozásába nyeriünk bepillantást. Az alkimia, mely a 18. század végeig talált híveket, sőt ma sem halt ki egészen, a bölcsek követ keresi (az *elixirt*), mely nemtelen

érecből nemeset (aranyt, ezüstöt) tud csinálni, egyszersmind *panacea*, minden betegség gyógyítója. Rudolf császár szívesen fogadott alkimistákat udvarán, sok időt töltött laboratóriumában, ahol halála után állítólag tömérdek aranyat és ezüstöt találtak. (I. H. Kopp. Die Alchemie I. 106. Heidelberg 1886.) Itt azt mondja K-nek, hogy a minap nem sikerülván a nagy mű, a bölcsek követének csinálása, a klimakterikus (asztrológiai, alkimiai működésre vészes, alkalmatlan) napok elmúltával ujon kezdik. A sok név és műszó magyarázatára szolgáljon a következő:

1924 és tovább. *Hermes Trismegistus* eredetileg az egyiptomi holdisten görög neve, mert a görögök az egyiptomi Thoth istent Hermessel azonosították és háromszor nagynak Tris megistos-nak nevezték. A mítosz neki tulajdonítja a nemes ércek készítésének mesterségét, innét »hermesi«, »hermetikus« mesterség. Később mindenféle mágiai s ilyféle könyveket tulajdonítottak neki, ezeknek egy része fennmaradt. *Synesi*us újplatonikus bölcselelő, híres alkimiai munkát tulajdonítanak neki; *Albertus* nagy

- 1925 Synesiust, Albertust, Paracelsust,
Salamon kulcsát és más műveket,
Míg rátaláltam az ejtett hibára.
A mint izzasztók a vénhedt királyt,
Feltűnt a holló s a veres oroszlánny,
- 1930 Utánuk a kettes mercur kifejlett
A két planéta egyesült hatásán,
S leszállt az ércek bölcseletsava.
De elhibáztuk a nedves tüzet,
Szár az vizet, s azért nem létesült
- 1935 A szent menyegző, a dicső eredmény,
Mely ifjúságot önt az agg érbe,
Nemességet visz át a szürke érbe.
Ádám. Értem, felséges úr.
Rudolf. Egy szóra még !
Rosz hír kering az udvarban felőled,
- 1940 Hogy új tanoknak híveül szegődtél.
Rostálod a szentegyház téteit ;

skolasztikus bölcselő, kit kortársai széles ismeretei miatt mágnusnak tekintettek ; *Paracelsus* a XVI. század híres orvosa, asztrologus és alkimista ; *Salamon* kulcsa : Salamon királyt a középkorban a varázslat mestérének tekintették és azért a varázskönyveket Salamon kulcsának (*Clavicula Salomonis*) nevezték. A következő kifejezések (1928) alkimiaiak, az életital és a bölcsék kövének készítése módjára vonatkoznak. *Király*, az alkimisták nyelvén az arany, a legnemesebb érc ; *holló*, a különböző keverések és hevítések folytán származó fekete színű anyag ; *veres oroszlánny* bizonyos anyagok, melyek a bölcsék kövének előállításához szükségesek. (zöld oroszlánny is van) ; *mercurius* kéneső, az alkimisták szerint egyik alkotó része minden érceknek, amin épen az ércek átváltoztathatóságába vetett hitük alapúl, de ez nem a közön-

séges kéneső, azért mondhatja M. a *kettes mercur*, a közönséges és az alkimiai ; az *ércek bölcseletsava* — a só előfordul ugyan az alkimiaiban, mint az ércek egyik őanyag (sulphur, mercurius, só), de itt úgy látszik, bölcsélet *köve* helyett áll, bölcseletsava ismeretlen. A *szent menyegző* a végleges eredmény, a bölcsék kövének előállása. Faust és Wagner beszélgetésében is előfordul a veres oroszlánny.

1940—41. Kepler protestáns volt (hiszen eleinte protestáns papnak készült) és ezt természetesen mindenki tudta, a császár is. Madách a császárt mégis úgy beszélteti, mint ha Kepler katolikus volna, aki »új tanoknak híveül szegődik« és a *szentegyház* téteit (dogmáit) rostálja ; M. vagy nem gondolt K. protestáns voltára, vagy a nagyobb hatás kedvéért szándékosan mellőzi e körülményt.

- Sőt most, midőn anyád mint rút boszorkány
Legsúlyosb vád alatt börtönben ül,
Méltó gyanúba jössz te is, midőn
- 1945 Olyan nyakasan s ernyedetlenül
Igyekszel őt kiszabadítani.
Ádám. Felséges úr! hiszen fia vagyok.
Rudolf. A szentegyház, fiam, igazb anyád.
Hagyd a világot, jól van az, miként van,
- 1950 Ne kívánd kontárul javítani.
Nem halmozalak-é kegyekkel el?
Atyád, tudod jól, korcsmáros vala
S nemességed kétség-fölül helyeztem,
Pedig bizony elég bajomba telt.
- 1955 Fölemelélek trónomhoz s csak így
Jutál Müller Borbála szép kezéhez;
Azért, ismétlem, légy, fiam, vigyázó. (El.)

(Ádám gondolatokba merülve, erkélyének lépcsőinél megáll.
Két udvaronc az előtérbe érve.)

Harmadik udvaronc.

Nézd, mint mereng ismét a csillagász.

Negyedik udvaronc.

- A féltés bántja szüntelen szegényt,
- 1960 Hiába, nem tud új körébe szokni,
Kirá belőle mindig a paraszt.

Harmadik udvaronc.

Nem fogja fel, hogy az igaz lovag,
Bár istenség gyanánt imádja a nőt,
Vérét odadni volna érte kész,

1942. Tény, hogy K. anyját boszorkánysággal vádolták, melyből K. mentette ki.

1952. Kepler atyja, bár nemesi családból származott, tényleg kocsmáros is volt, miután mint katona próbált volt szerencsét, utóbb ismét katonának ment és osztrák szolgálatban a törökök ellen viselt háborúban elesett. K. 1597-ben nőül vette Müller Borbálát, 23 éves gazdag özvegyet (Rudolf minden hozzájárulása nélkül)

és akkor valóban utána kellett járnia, hogy nemesi származását igazolja, de ebben sem szorult Rudolf segítségére.

1958. és tov. Kepler féltékenységéről, neje hűtlenségéről semmit sem tud a történet. Müller Borbála már 1611-ben meghalt, miután a protestánsok üldözése folytán egész vagyonát elvesztette. Kepler 1613-ban elvette gyermekei nevelőnőjét, Reutlinger Zsuzsánnát.

- 1965 Ha rágalom érintené erényét;
Ő hódolásban mellékcélt gyanít.

Éva *(más csoporttal a két udvaronchoz csatlakozik s nevetve legyezőjével a második udvaronc vállára ver).*

- Ah menj, lovag, — az Istenért! kegyelmezz,
Tréfáidon halálra kell nevetnem.
Nézd, itt e két úr mily szörnyű komoly,
1970 Talán megszállott már titeket is
Az újításnak átkos szelleme?
Úgy el szememből! Nem szenvedhetem
E fajt, mely oly epés, bús felfogással
Megírigyelte ezt a csillogó
1975 Nyugodt világot tőlünk s újat eszmél.

Harmadik udvaronc.

Minket nem illet e vád, drága hölgy,
Ki vágyna ilyen körben változásra?

Első udvaronc.

- De, hogyha nem csalódom, ottan áll
1980 Egy férfi, arcán e sötét jelek.

Éva. Férjem, szegény? — Az Istenért, urak,
Kiméjétek meg őt az ily gyanútól
Előttem, kit hozzá szent kötelék
Csatol. — Hisz ő beteg, — nagyon beteg.

Második udvaronc.

Betegje tán e sugárzó szemeknek?

Harmadik udvaronc.

- 1985 Valóban, a mit senki nem merészel
Ő sértne-e meg féltékeny gyanúval?
Oh, bár lehetne lovagod gyanánt
Szemébe keztyüt dobnom a merésznek.

(Ezalatt Ádámhoz érnek.)

- Ah, mester! ép' jó, hogy találkozunk,
1990 Jóságaimra kívánnék utazni,
Időjóslást szeretnék.

Első udvaronc. Én pedig
Fiamnak vágynám csillagát kitudni.
Éjfél után, múlt éjjel, jött világra.

1971. Az újításnak átkos szelleme nyilván a protestantizmus, de a protestantizmus már akkor nem volt új és Borbála is protestáns volt!
1989—1994. Az udvaron-

Ádám. Reggel mindkettő készen vár, urak.

Negyedik udvaronc.

1995 A társaság oszol, menjünk mi is!

Harmadik udvaronc.

Lépcsője itt van — jó éjt, asszonyom. *(Súgva.)*

Egy óra múlva.

Éva *(súgva)*. Jobbra a lugosban.

(Fent.) Jó éjt, urak! Jőj, kedves Jánosom!

(Mind elmennek. Ádám és Éva az erkélyre. Ádám zsölyeszékbe dül. Éva előtte áll. Mindinkább besötétedik.)

Éva. János, nekem szükségem volna pénzre.

2000 **Ádám.** Egy fillérem sincs, mind elhordtad immár.

Éva. Örök szükséget tűrjek-e tehát?

Az udvarhölgyek pávaként ragyognak,
Szintúgy szégyellek köztük megjeleni.

2005 Valóban, hogyha egy-egy udvaronc
Felém hajolva, mosolyogva mond,
Hogy a királyné köztük én vagyok,
Szégyenkezem miattad, a ki a
Királynét így állítod udvarába.

Ádám. Nem fáradok-e éjet és napot?

2010 Elárulom tudásomat miattad,
Mégfertőzőm, midőn haszontalan
Időjóslást, horoskópot csinálók,
Eltitkolom, mit lelkem felfogott
És hirdetem, mit jól tudok, hamis.

2015 Pirúlnom kell, mert rosszabbá levék,
Mint a sibyllák, kik hívének abban,
A mit jósoltak, míg én nem hiszek,
De megteszem, hogy leljem kedvedet.
Hová teszem, mit bündijül kapok?

2020 Hisz nékem nem kell semmi a világon,
Csak az éj és tündöklő csillaga,
Csak a szférák titkos harmóniája,

cok asztrológiai rendeléseket adván K.-nek, megalázzák neje előtt. Kepler megjegyzés nélkül fogadja a rendeltést. Mit érez, alább (2010 s tov.) látjuk.

2016. Szibillák, ókori jósnők, kiket a keresztény monda is befogadott; a renaissance

nagy festői gyakran ábrázolták őket, a leghíresebbek Michel Angelótól valók a Sixtinában és Rafaeltől a Santa Maria della Pace nevű templomban Rómában.

2022. Szférák titkos harmóniája. Pythagorus rendsze-

- Tiéd a többi. — Ámde ládd, ha a
Császár pénztára többnyire üres,
2025 Sok kérelemre rendetlen fizetnek.
Tiéd lesz most is, mit reggel kapok,
S te hálátlan vagy, ládd, ez fáj nekem.

Éva (sírva).

- Szememre hányod, hogy mit áldozasz,
S nem áldozék-e én is eleget
2030 Miattad? én nemes háznak leánya,
Midőn kétséges rangodhoz csatoltam
Jövőmet, és nem általam jutál-e
Jobb társaságba? Hálátlan, tagadd el!
Adám. Kétséges rang-e hát szellem, tudás?
2035 Homályos származás-e a sugár,
A mely az égből homlokomra szállt?
Hol van nemesség más ezen kívül?
A mit ti úgy neveztek, porlatag
Hanyatló báb, mit lelke elhagyott,
2040 De az enyém örök-ifjú, erős. —
Oh nő, ha te meg bírnál érteni,
Ha volna lelked oly rokon velem,
Minőnek első csókoknál hívém,
Te büszke lennél bennem s nem keresnéd
2045 Kívül a boldogságot körömöm;
Nem hordanál mindent, mi benned édes,
Világ elé s mindent, mi keserű,
Nem tartanál fel házi tűzhelyednek.
Oh nő, mi végtelen szerettelek!
2050 Szeretlek most is, ah de keserűen
Fulánkös a méz, mely szivembe szállt.
Fáj látnom, mily nemessé lenne szűd,
Ha nő lehetnél; a sors semmivé tett,
Mely a nőt báb-istenként tartja még,
2055 Mint istenül tartotta a lovag-kor,
De akkor hittek benne, nagy idő volt,

rében fordul elő; a hét bolygó
oly távolságban van egymástól,
amely a húrok hosszúságának
harmónikus hangoknál felel
meg. A hét csillag forgása
együtt egy oktáva, egy har-
mónia, melyet azért nem ve-
szünk észre, mert mindig
halljuk.

2024. K. valóban soha sem
kapta ki rendesen fizetését;
nyomorognia kellett és Regens-
burgba is, hol 1630-ban meg-
halt, azért ment, hogy elma-
radt fizetését, persze hiába,
sürgesse.

2034—2051. A költemény
legszebb részletei közül való.

- Most senki sem hisz, törpe az idő,
 S a báb-istenség csak vétket takar. —
 Elválnék tőled, szívemet kitépném,
 2060 Ha fájna is, tán nyúgodtabb lehetnék
 S te is nélkülem boldogabb lehetnél;
 De ott van újra a már meglevő rend:
 Az a tekintély, egyházunk szava;
 S együtt kell tűrnünk, míg a sír felold.

(Fejét kezébe hajtja, Éva meghatva simogatja.)

- 2065 **Éva.** No Jánosom, oly gyászosan ne vedd,
 Ha mondok is egyet-mást néha-néha,
 Nem akaralak buba ejteni.
 De ládd, az udvar oly csodálatos,
 És hölgyei oly büszkék, gúnyosak,
 2070 Mit kezdjek én dacolni ellenök?
 Nincs már közöttünk, úgy-e bár, harag?
 Jó éjt! reggelre ne feledd a pénzt.

(Lemegy a lépcsőn a kertbe.)

- Adám.** Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
 A nő, méregből s mézből összeszűrve.
 2075 Mégis miért vonz? mert a jó sajátja,
 Míg bűne a koré, mely szülte őt.
 Hej, famulus!

(Lucifer jő a lámpával s az asztalra teszi.)

Lucifer. Parancsolsz, mesterem?

Adám. Időjóslatra és nativitásra
 Vagyon szükségem, készíts íziben.

- 2080 **Lucifer.** Természetes, csillámlót, fényeset;
 Ki venne pénzeért rideg valót?

Adám. De ne olyant, mely szinte képtelen.

- Lucifer.** Olyat nem is birnék tán feltalálni,
 Min megbotránkoznának a szülők;
 2085 Nem Messiás-é minden új szülött?
 Fénylő csillag, mely feltűnt a családnak,
 S csak későbbben fejklik szokott pimaszszá! *(Ir.)*

(Éva ez alatt a lugoshoz ért, a harmadik udvaronc elébe lép.)

2064. Vonatkozás Kepler végett teszi a költő K-t katho-
 kath. voltára. Talán a válás likusnak. Madách is róm. kath.
 lehetetlenségének föltűntetése volt.

A harmadik udvaronc.

Mi rég epesztesz itten, oh kegyetlen.

Éva. Talán neked nagy már az áldozat

- 2090 Az éj hűvös szelét kiállani,
Míg én egy jó, nemes férjet csalog meg;
Az ég átkát, világ ítéletét
Vonom magamra éretted, lovag!

Udvaronc. Ah, az ég átka, a világitélet

- 2095 Nem hat titkába e sötét lugosnak.

Ádám (*merengve*).

Kivántam kort, mely nem küzd semmiért,
Hol a társas rend megszokott nyomát,
E megszentelt előítéletet

- 2100 Nem bántja senki, hol nyugodhatom
És egykedvű mosolylyal hagyhatom
Hegedni hosszú harcaim sebét. —

Megjött a kor s mit ér, ha e kebelben
A lélek él, e kínos szent örökség,
Mit az egekből nyert a dőre ember,

- 2105 Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni
S csatára kél a renyhe élvezettel. —

Hej, famulus! hozz bort, úgy reszketek;
Fagyos világ ez, kell, hogy feltüzeljem.

- 2110 E törpe korban így kell lelkesülni
És elszakadni mocskoló porától. —

(*Lucifer bort hoz, Ádám a szín végeig iddógál.*)

Oh! tárd ki, tárd ki, végtelen nagy ég,
Rejtélyes és szent könyvedet előttem;
Törvényidet ha már-már ellesém,
Felejtem a kort és mindent körülem.

- 2115 Te örökös vagy, míg az mind mulandó,
Te felmagasztalsz, míg amaz lesújt.

Udvaronc Borbála, oh, ha az enyém lehetnél!

Ha Isten elszólítná férjedet,
Hogy az eget jobban fel bírja fogni,

- 2120 Miért éltében mindig fáradott.

Éva. Hallgass, lovag, úgy sajnálnám szegényt,
Hogy könnyeim közt csók nem jutna néked.

Udvaronc. Te tréfát űzesz.

Éva.

Sőt valót beszélek.

Udvaronc. Ki érti ezt a rejtélyes kedélyt?

- 2125 Borbála! hisz te így nem is szeretsz.
Vagy mondd, ha volnék száműzött, szegény,
Mit volnál képes tenni hívedért?

Éva. Valóban, azt mostan nem tudhatom.

Ádám. Oh, jó-e kor, mely e rideg közönyt

- 2130 Leolvasztandja, s mely új tetterővel
Szemébe néz ez elavúlt lomoknak,
Biróul lép fel, büntet és emel.

(*Felkél s tántorogva az erkély szélére lép.*)

Nem retten vissza a nagy eszközöktől,

Nem fél a rejtett szót kimondani,

- 2135 Mely majd hatalmas görgeteg gyanánt
Haladni fog a végzetes uton,
S lezúzza tán azt is, ki őt kimondta.

(*A Marseillaise dallama hallik.*)

Oh, hallom, hallom a jövő dalát,

Megleltem a szót, azt a nagy talizmánt,

- 2140 Mely a vén földet ifjuvá teszi.

Magyarázat.

A szín tartalma. Ádám mint Kepler, a nagy csillagász, Rudolf császár udvarán Prágában él. Nyugalmat keresett, a tudománynak adta magát, családi életet él, de sem tudománya, sem családi élete nem védi meg a mélyen megromlott kor ferdesége és gonoszsága ellen. Az asztrologia babonájának kell áldoznia, hogy a jóslások »bűndíjából« megélhessen, felesége pedig, ki nem érti meg lelkét, szellemét, ki hiú és a világ zaját és mulatságait keresi, hűtlenné lesz hozzá. A kor törpeségén, aléltságán elmerengve, és hő vágygyal oly időre gondolva, mely az aléltságból föleszmél és az emberiséget megújítja, Kepler elalszik és megálmodja a francia forradalmat. A kilencedik szín tehát álom az álomban lesz, melyből a tizedik színben újra fölébred Ádám-Kepler.

*

A szín jelentése. A hit eszméje nem bírta megváltani az emberiséget, mely az eszme megvalósítására korcsnak bizonyult. Tán a tudomány és a családi élet fogja az elfáradt és elkínzott hősnek legalább a nyugalom boldogságát meg-

adni? De a tudomány nem hatja át a kort; az tele van előítéllettel, babonával, ferdeséggel, mely megmérgezi a hős tudományos és családi életét. A tudomány igazságainak testet kell öltetniök, a kort áthatniök, a gondolatnak újjá kell teremteni a kort; ennek látványa tárul föl előttünk a következő színben.

*

Történeti és drámai mozzanatok. A középkor a hit korszaka volt, az újkor a tudományé; a tudományok közül először fejlődnek a matematikaiak, mindenekelőtt a csillagászat, ezek nyomnak bélyeget a kor egész szellemi életére. A csillagvizsgálók közt pedig egyike a legérdekesebbeknek a hatalmas Kepler, kibén óriási, türelmes, részletekbe hatoló munkásság költői és filozófiai szárnyalással szövetkezik; nagy tudós ő és nagy ember, kitartó, hajthatatlan, lelkes. Merész spekulációkból indul és a költői meg filozófiai sejtés mutatja neki az utat, melyen lépésről-lépésre türelmesen haladva, az égi testek mozgási törvényeinek nagy fölfedezéséhez ér. Nincs szimpátikusabb hőse az újkor tudományának, mint Kepler, és Madách mélységes divinációval tette e fontos korszak eszméinek hordozójává. Legerősebben vonzódik is hozzá a költő; senkinek az alakját oly szeretettel nem rajzolta; az ő szájába adja azokat az eszméket, melyek a költő lelkét talán legmélyebben izgatják.

Más tekintetben is bámulatosan eltalálta a költő a kor jellemző vonásait. A tudomány e korban olyan, mint idegen jövevény, a nagy többség meg nem érti, az áltudományok, az asztrologia és alkimia, javában virágoznak és buja tenyészetükkel eltakarják az igazi tudományt. Élet és tudomány közt mérhetetlen űr tátong. A tudós magába vonúl, belsejében építi föl azt a világot, hová a külvilágból visszavonulhat; az állami és társadalmi élet még egészen a mult hagyományinak nyügét hordozza, a tudomány nem törődik az élettel, az élet nem a tudománnyal. A tudomány tisztán elméleti, nincs hatalma az élet fölött, előbb nagyon meg kell erősödnie, hogy az életet átalakíthassa. Ép ezt az eszmét akarta Madách kifejezni. Ádám a kalandos lovagkorszak után a béke után áhítozik, nem akar a világ folyásával törődni, a szemlélődésnek akar élni. Mely történettudós vetekedhetik itt Madáchcsal a kor velejének fölfogásában?

A további haladás útja is meg van szabva. A tudo-

mány nem mondhat le örökre az életről, az érvényesülésről. Mihelyt megerősödött, ki kell törnie és jogait követelnie. A 17. és 18. század nagy tudományos munkájának logikai következménye a francia forradalom. A tudomány csak a szabadság uralkodása alatt fejlődhetik ki igazán, a tudomány igazsága nem tűri meg az élet hazugságát. A francia forradalom nem új korszak az emberiség történetében, csak azoknak az akadályoknak az elhárítása, melyeket az új korszak szelleme, a tudomány, maga előtt talál. Úgy látszik, ezért választotta a költő azt a sajátos formát, hogy Kepler *megálmodván* a francia forradalmat, még egyszer szerepelhessen és a tudás értékéről ítéletet mondhasson. Kepler a 8., 9., 10. szín központja. A 9. szín csak mintegy epizód, csak annak a gátnak a letörése, mely az újkor eszméit föltartóztatta haladásában. A 8—10. szín voltaképp *egy* szín, melyre azután a modern élet rajza a 11. színben következhetik. E három szín a költemény fény- és tetőpontja. Onnét kezdve gyorsan alászáll a katasztrófa felé, egyszersmind, mint látni fogjuk, erőben is hanyatlík.

A történetből kevés anyag kellett a költőnek e színhez, és ezzel a kevéssel is szokása szerint egész szabadon bánik. Kepler (szül. 1571. meghalt 1630.) valóban Rudolfs császári matematikusa és udvari asztromomusa volt (1601—1612.) és mint ilyen, kénytelen volt a császár asztrológiai megrendeléseit teljesíteni. Nem tette szívesen, mert korán meggyőződött ez áltudomány hiábavalóságáról, melyhez talán eleinte maga is vonzódott. Fantáziáját mélyen megragadta a világegyetem sejtett harmóniája, melynek matematikai törvényeit és kifejezését egész életén átkutatta, és ez a sejtése ösztönözte azokra a bámulatos türelemmel folytatott számításokra és elmélkedésekre, melyeknek híres három törvényének fölfedezését köszönjük. Csodálatos-e, hogy ily körülmények közt az asztrológiának is igyekezett a végére járni? De csakhamar átlátta, hogy az asztrológiai rendszernek nincsen tudományos alapja, és noha horoszkopjaival, időjóslásával gyakran eltalálta az igazat, mégis bevallja, hogy valójában mindebből semmi bizonyosat nem tud. »Wahrlich in aller meiner Wissenschaft der Astrologie weiss ich nicht so viel Gewissheit, dass ich eine einzige Spezielsach mit Sicherheit dürfte vorsagen«. Mindazonáltal valósággal ostromolták asztrológiai jövendölésekért és ő kénytelen volt jóslásokkal foglalkozni, már azért is, hogy megélhessen. Fizetését ugyanis oly rendetlenül utalványozták, hogy halálakor a császári pénztár

12.000 forintjával tartozott és halála is Regensburgban érte, a hol hiába sürgette hátralékos fizetésének kiutalványozását. De nem volt katolikus, mint Madách feltünteteti, ellenkezőleg ép hitéhez való ragaszkodása volt egyik oka annak, hogy hányatott életet élt, és hazájához való hűségéből nem fogadott el fényes ajánlatokat, melyekkel élete sorát nagyon megjavíthatta volna. Erős szívű ember volt, jó kedvű, egyenes lelkű, becsületes, csakis így dacolhatott a sorssal, mely folyton bajjal, viszontagsággal kinozta, de mindvégig meg nem törhette, se kutatásaiban el nem lankaszthatta. (L. Rudolf Wolf, *Geschichte der Astronomie*. 1877. *Reuschle*, *Kepler und die Astronomie*. 1871.). *Mikola* Sándor a Beöthy Zsolt Emlékkönyvben A történeti Kepler vonatkozással az Ember Tragédiájára c. a. (375—390. l.) vonzó rajzát adja Kepler életének és tudományos valamint emberi jellemének.

Családi élete a valóságban nem volt oly szerencsétlen, mint a költő leírja. Müller Borbálát nem a császár kegyelméből kapta nőül, neje hűtlenségéről mit sem tud a történet. 1611-ben halt meg neje tifuszban, valamivel előbb halt meg fia himlőben. 1613-ban Kepler másodszor nősült, elvette Reutlinger Zsuzsánnát. Mi okból költötte Madách e családi tragédiát?

A szín eszméjével ez a részlet csak lazán függ össze. Eddigélé a nő az egyes színekben a kor romlottságával ellentétben, melytől egészen ment nem maradhat, mégis a gyógyító, fölemelő erőnek a képviselője. Az egyiptomi színben Éva tanítja Fáraót emberies érzésre, a görög színben Éva a hazaszeretet és tiszta erkölcs géniusza, a római színben Évában ébred a nemesebb érzés, a konstantinápolyi színben Éva áldozata a kor elfajultságának. Itt hiú, kacér, csalfa, nem végkép romlott, de mélyen megrontva. Miért? Hogyan függ ez össze a kor uralkodó eszméjével, a tudományos gondolkodás szellemével?

A színnek se történeti, se eszmei tartalma nem tette szükségessé e részletet. Hogyan került mégis ide? Itt a kérdést csak fölvetjük, a feleletet a költő élete adja meg.

KILENCEDIK SZÍN.

(A nézőhely hirtelen Páris Grève-piacává változik. Az erkély egy guillottin emelvényévé, az íróasztal nyaktilóvá, mely mellett Lucifer mint bakó áll. Ádám mint Danton az emelvény széléről zajló néptömegnek szónokol. — Dobszó mellett igen rongyos ujonchad jelenik meg, és az állványnál sorakozik. Fényes nap.)

Ádám *(folytatva)*. Egyenlőség, testvériség, szabadság!
Néptömeg. Halál reá, ki el nem ismeri!

Ádám. Azt mondom én is. — Két szó menti meg
 A mindenünnen megtámadt nagy eszmét,

2145 A jók számára mondjuk egyikét:

»Veszélyben a hon« és ők ébredeznek.

A másikat a bűnre mennydörögjük,

E szó: »reszkessetek!« — s megsemmisülnek.

Felkeltek a királyok ellenünk,

2150 S eléjük dobtuk fejdelmünk fejét,

Felkeltek a papok, s villámukat

Kicsavarók kezökből, visszatéve

Trónjára az észt, e rég üldözöttet.

De a másik szózat sem hangzik el,

2155 Mit a jobbakhoz intézett honunk.

Tizenegy hadsereg küzd a határon,

S mi hős ifjúság tódul szüntelen

Az elhullott hősök helyét kitöltni.

Ki mondja, hogy vérengző örület

2160 A nemzetet meg fogja tizedelni?

Ha forr az érc, a rossz salak kihull,

De a nemesb réz tisztán megmarad.

És hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is,

Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt,

2165 Csak a haza legyen nagy és szabad.

Ujoncok.

Fegyvert nekünk, csak fegyvert és vezért!

Ádám. Helyes, helyes! Ti csak fegyvert kívántok,

Mig annyi tárgyban szenvedtek hiányt;

- Ruhátok foszlik, lábatok mezetlen,
 2170 Hanem szuronynyal mind kiserzitek,
 Mert győzni fogtok. A nép győzhetetlen.
 Most hulla vére egy tábornokunknak,
 Ki katonáink élén meg hagyá
 Magát veretni.
- 2175 **Néptömeg.** Oh, az áruló!
Ádám. Helyesen mondd! Nincs más kincse a
 Népnek, mint a vér, melyet oly pazar
 Nagylelkűséggel áldoz a hazának.
 S ki egy népnek szent kincsével parancsol,
 Nem bírván meghódítani a világot,
 Az áruló. *(Az ujoncok közül egy tiszt kilép.)*
- 2180 **A tiszt.** Tégy engemet helyébe,
 Polgár, s letörlöm a gyalázatot.
Ádám. Dicséretes, barátom, önbizalmad.
 De biztosítást, hogy szavadnak állsz,
 Előbb a harcok színhelyén szerezz.
- 2185 **A tiszt.** A biztosíték lelkemben lakik,
 Aztán imé! van nékem is fejem,
 Mely többet ér tán, mint az a lehullott.
Ádám. S ki a kezes, hogy elhozod, ha kérem.
A tiszt. S kell-e kezes jobb, mint magam vagyok,
- 2190 Ki életem nem nézem semmibe?
Ádám. Az ifjuság nem úgy gondolkodik.
A tiszt. Polgár, még egyszer felszólítalak.
Ádám. Türelem még, a cél el nem marad.
A tiszt. Nem bízol bennem, látom, hát tanulj
- 2195 Felőlem jobban vélekedni, polgár.

(Főbe lövi magát.)

Ádám. Kár érte, egy ellenséges golyót
 Megérdemelt. Vigyétek el, barátim.
 Viszontlátásig, győzelem után!

(Az ujonchad elléptet.)

Foglalat. *Danton a nép közt. Danton és a két Éva. Danton elítélése.*

2170. *Kiserzitek* = kipótoljások.

2195. A kor rajongó, egzaltált érzését kitűnően festő jelenet. A tiszt főbe lövi magát, mert Danton meg nem

bízik benne. Danton azzal a rövid mondással siratja, hogy megérdemelte volna, hogy a határon meghaljon. Hatalmas ecset vonásai. Hasonló az arisztokrata rajongása alább.

- Oh, bár oszthatnám én is sorsotok !
 2200 De nékem harc jutott csak, nem dicsőség.
 Nem ellenség, mely által esni is dísz,
 De mely rejtekből orvul leskedik
 Fondorlatával rám s a szent hazára.
 Néptömeg. Mutasd meg újjal, és halál reá !
 2205 Ádám. A kit mutatni bírok, az meg is halt.
 Néptömeg. Hát a gyanúsak? — Hisz a ki gyanús,
 Már bűnös is, megbélyegezte a
 Népérzület, ez a nem tévedő jós.
 Halál, halál az aristocratákra !
 2210 Jerünk, jerünk a börtönüregbe,
 Tegyük törvényt, a nép törvénye szent.

(A néptömeg indul a börtönökbe.)

- Ádám. Nem ott van a vész, a retesz erős
 A bűzhödt lég, mely elmét, izmot öl,
 Szövetségestek úgy is, hagyjuk őket.
 2215 Az árulás emelt fővel kacag,
 S tört élesít a Convent padjain.
 Néptömeg. Fel a Conventre hát, nincs még eléggé
 Átválogatva. — A Conventre később,
 Gyakorlatul előbb a börtönökbe.
 2220 Addig szedd össze minden áruló
 Nevét, Danton !

(A néptömeg fenyegetve el. Ezalatt néhány sans-culotte egy ifjú marquist és Évát mint ennek testvérét hurcolja az állvány elé.)

- Egy sans-culotte. Imé, itten hozunk
 Ismét két ifjú aristocratát !
 E büszke arc, finom fehér ruha
 Világosan mutatja bűnöket !
 2225 Ádám. Milyen nemes pár. Jöjtek fel, ifjak !
 A sans-culotte. Mi meg jerünk bajtársaink után,
 Hol munka vár ránk s vész az árulókra.

(A sans-culotteok elmennek a többi néppel, az ifjak az állványra lépnek. Az állvány körül csak néhány őr marad.)

- Ádám. Nem értem, mily rokonszenv vonz felétek,
 De önveszélyemmel megmentelek.
 A marquis.
 2230 Nem, Danton, hogyha bűnösök vagyunk,

Elárulod a hont, ha el nem ítélsz ;

Ha nem vagyunk, nem kell hiú kegyelmed

Adám. Ki vagy te, hogy Dantonnal így beszélsz ?

A marquis. Marquis vagyok.

2235 **Adám.** Megállj — vagy nem tudod,

Hogy »polgáron« kívül nincs cím egyéb ?

A marquis. Nem hallottam, hogy eltörlé királyom
A címeket.

Adám. Szerencsétlen, ne folytasd !

Lépj sergeinkbe, s pályád nyitva áll.

A marquis. Nincs engedélyem, polgár, a királytól,

2240 Hogy idegen seregbe léphetek.

Adám. Ugy meg fogsz halni.

A marquis. Egygyel több leend

Családomból, ki meghalt a királyért.

Adám. Miért rohansz ily vakmerőn halálba ?

A marquis. S azt véled-é, hogy e nemes előjog

2245 Csak titeket illet, népemberek ?

Adám. Dacolsz velem ? jó, hát én is fogok !

Ki lesz erősb ? megmentlek ellenedre,

S e jellemért egy higgadtabb jövő,

Melyben kihamvadt a pártszenvedély,

2250 Hálát fog adni nékem. — Nemzetőrök !

Lakomra véle. Ti felelték érte.

(Néhány fegyveres nemzetőr a marquist elkíséri.)

Éva. Bátyám, erős légy !

A marquis Húgom ! óvjon Isten. *(El.)*

Éva. Itt is van egy fő, nem rosszabb Rolandnál.

Adám. Ne ily kemény szót e gyöngéd ajakról.

2255 **Éva.** A vérpadon gyöngédebb szó nem illik.

Adám. Az én világom e szörnyű emelvény.

Midőn ráléptél, véled egy darab

Mennysorság szállt le, s szentélyébe zár.

Éva. Az áldozatra szentelt állatot

2260 Sem gúnyolák útjában a papok.

Adám. Az áldozat, hidd el, magam vagyok.

S ha írgyelve nézik is hatalmam,

Örömtelen, megvetve életet,

2261. Némileg hasonlít az egiptomi, később a Tancred-szín szerelmi jelenetéhez. Dantont a vér közt gyötri az egye-

düllét, mint Fáraót a trónon és Évától elavult eszmény ép úgy elválasztja mint Tancredet Isaurától.

- 2265 Meg a halált, nézem királyi székem,
 Melyről mellőlem hullnak el naponkint,
 S várom, mikor jó már reám a sor ;
 E vér közt úgy gyötör az egyedüllét,
 A sejtelen, mi jó lehet szeretni.
 2270 Oh nő, csak egy napig tanítanál
 Ez égi tudományra, második nap
 Nyugodtan hajtnám bárd alá fejem.
Éva. S e rémvilágban még szeretni vágyol,
 Nem rettent-é a lelkiösmeret ?
Adám. A lelkiösmeret a közvilág
 2275 Előjoga ; kit a végzés vezet,
 Az rá nem ér körültekinteni.
 Hol hallád a viharról, hogy megállt,
 Ha gyöngé rózsza hajlong útain ?
 S aztán ki lenne vakmerő eléggé,
 2280 Itélni a közélet emberéről ?
 Ki látja a szálát, mely szinpadán
 Egy Catilinát, egy Brutust vezet ?
 Vagy azt hiszik, kiról a hír beszél,
 Megszűnt egyúttal ember lenni, és
 2285 Oly földfeletti lénynyé változott,
 Kit a lenézett apró száz viszony,
 Mindennapos gond mit sem érdekel ?
 Oh jaj, ne hidd — a trónon is ver a szív,
 S Caesárnak, hogyha volt szerelmese,
 2290 Ez őt talán csupán úgy ismeré
 Mint jó fiút, s nem volt sejtelve sem,
 Hogy retteg tőle s megrendül a föld.
 S ha így van ez, mondd, mondd, mért nem szeretnél ?
 Nem nő vagy-é s én, nemde, férfiú ?
 2295 Mondják, hogy a szív gyűlöl vagy szerét,
 A mint magával hozza e világra :
 Én érzem, e szív hogy rokon tiédde,
 S te ezt a szót, hölgy, meg nem értenéd ?
Éva. S ha meg, mi haszna ? Más Isten vezet,
 2300 Mint a kit én szivemben hordozok.
 Nem érthetjük meg így egymást soha.
Adám. Hagyd el tehát avúlt eszményidet !

2274—2298. Éva kettős kérdésére megfelel Danton. A második kérdésre, 2274—2280 : A végzet emberének nem pa-

rancsol a lelkiismeret ; az elsőre, 2281—2298 : Neki is van szíve, ő is tud szeretni.

Mit áldozol száműzött isteneknek?

A nőt ugyanis oly oltár illeti

2305 Csupán, mely mindig ifjú — és ez a szív.

Éva. Az elhagyott oltárnak is lehet
Mártirja. Oh Danton, magasztosabb,
Kegyelettel megóvni a romot,
Mint üdvözölni a felkelt hatalmat;

2310 S e hivatás nőt legjobban megillet.

Adám. Nem látott ember még érzelgeni,
S ha látna most, ellenség, jóbarát,
Hogy az, kit a sors korbácsolt tova,
Vihar gyanánt tisztítani a világot,

2315 Mostan megáll, a vérpadon, szeretni,
Egy kis leánynál, és köny ég szemében:
Megjóslaná, hogy Danton elbukik,
Kacagna, és nem félne senki többé.
S mégis könyörgök egy reménysugárt.

2320 **Éva.** Ha síron túl kibékélt szellemed
Levetkezi a kor véres porát,
Talán...

Adám. Ne mondd, ne mondd, leány, tovább!
Én azt a túlvilágot nem hiszem,
Reménytelen csatázok végzetemmel.

(A néptömeg véres fegyverekkel, lándzsákon néhány véres főt hurcolva, vadul visszatér. Néhánya az állványra hat.)

2325 **Néptömeg.** Igazságot tevénk. — Mi büszke faj volt!

Egy sans-culotte *(gyűrűt adva Dantonnak).*

Imé e gyűrű a hon zsámolyára.
Kezembe nyomta az egyik cudar,
Midőn nyakának tartám késemet.

Azt tartja e faj, hogy rablók vagyunk.

2330 Hát még te élsz? — kövesd testvéridet.

(Évát leszúrja, ki az állvány hátrészén lebukik.)

Adám *(szemét elfödve).*

Jaj, vége hát. — Oh sors, ki bír veled?

Néptömeg.

Most a Conventbe. Polgártárs, vezess!

Kiszedted-é az árulók nevét? —

(A nép letakarodik az állványról. Éva mint rongyos, felgerjedt pór nő kibontakozik a sokaságból és egyik kezében törrel, másikkban egy véres fejjel Dantonhoz rohan.)

Éva. Danton! tekints ez összeesküvőre,
2335 Téged kívánt megölni, én ölém meg.

Ádám. Ha e helyet jobban megállta volna,
Rosszúl tevél; ha nem, tetted helyes.

Éva. Tettem helyes, s jutalmamat kívánom:
Tölts vélem egy éjet, nagy férfiú!

2340 **Ádám.** Minő rokonszenv kelhet ily kebelben?
Mi gyöngéd érzés a nőtigrisé?

Éva. Valóban, polgár, úgy látszik te is,
Kék-vér aristocrataúl szegődtél,

2345 Vagy hagymázban szólsz ily regényesen.
Te férfi vagy, én ifjú s nő vagyok,
Bámúlatom hozzád vezet, nagy ember,

Ádám (*félre*). Végig borzongat; elfordúl szemem.
Nem bírom e szörnyű káprázatot.

2350 Minő csodás hasonlat! — A ki az
Angyalt ismérte, s látta azután
Hogy elbukott, az látott tán hasonlót.

Azon vonások, termet és beszéd,
Minden, csak egy kicsinyke semmiség,

2355 A mit leírni sem lehet, hiányzik,
S minő egészen más lőn az egész!
Azt nem birhattam, védte glóriája,
Ettől pokolnak gőze undorít el.

Éva. Mit is beszélsz magadban?

Ádám. Számolom,

2360 Asszony, hogy nincsen annyi éjszakám,
A hány áruló van még a hazában.

Néptömeg.

Fel a Conventre, csak nevezd meg őket.

(*Ezalatt Robespierre, Saint-Just s más Convent-tagok új néptömeggel jönnek s egy rögtönzött emelvényre állnak.*)

Saint-Just. Hogyan nevezné? ő főcinkosuk.

(*A nép zúg.*)

Ádám. Vádolni mersz, Saint-Just, nem ismered,
Minő erős vagyok?

2365 **Saint-Just.** Voltál előbb
A népben. Ámde a nép bölcs, megismert
S a Convent végzését megszentesíti.

2352. Azon = Ugyanazok a.

Ádám. Nem ismerek birót magam felett
Mást, mint a nép, s a nép, tudom, barátom.

(Ismét zúgás a nép között.)

Saint-Just. Barátod az, ki a hon ellene.

2370 **A** felséges nép majd itél fölötted,
Előtte vádollar, honáruló:
Csempészetért az állami javakban,
Rokonszenvért az aristocratákkal,
Vágyódásért a zsarnok uralomra.

2375 **Ádám.** Saint-Just, vigyázz, lemennydörög szavam.
Vádad hamis!

Robespierre. Ne hagyjátok beszélni,
Tudjátok, nyelve síma, mint kigyó.
Fogjátok el, szabadságunk nevében.

Néptömeg. Ne halljuk őt, ne halljuk, veszssen el!

(Körülveszik és elfogják.)

2380 **Ádám.** Ne halljátok hát, ámde én se halljam
A hitvány vádat. Nem győzzük meg egymást
Beszéddel. Sőt tettel sem győztetek le.
Robespierre, megelőztél csupán,
Ez az egész, ne kérkedjél vele!

2385 **Magam** teszem le a fegyvert, — elég volt.
De ím ezennel felszólítalak,
Hogy három hó alatt kövess ez úton.
Bakó ügyes légy — órást vesztesz el.

(Fejét a nyaktiló alá hajtja.)

Magyarázat.

A szín tartalma. A francia forradalom néhány hatalmas jelenetét látjuk. Danton gyújtó beszédet mond a nép előtt; egy tiszt agyonlövi magát előtte, mert Danton nem

2387. Danton, midőn a vérpadra vitték, útközben állítólag ezt a dalt énekelte, melyet akkor csinált:

Nous sommes menés au trépas
Par quantité de scélérats
C'est ce qui nous désole.
Mais bientôt le moment viendra,
Où chacun d'eux y passera
C'est ce qui nous console.

(Taine. A jelenkori Franciaország alakulása. IV. 202.)

2388. A bakónak, midőn fejét a nyaktiló alá hajtotta, azt mondotta a vérpadon: Tu montreras ma tête au peuple, elle en vaut la peine. Mutasd meg a fejemet a népnek, megéri a fáradságot.

bízza meg a hadvezéri tisztséggel; egy arisztokrata ifjú és annak huga ugyanoly rajongással ragaszkodnak az ő ideáljukhoz, mint a forradalom emberei az övékhez; Ádám-Danton két alakban látja Évát, egy arisztokrata nőben, kit megszeret, de a ki visszautasítja és egy vérengző pór-nőben, ki följánlja magát, de a kit ő utasít vissza undorral: a forradalmi láz paroxizmusának e kitöréseit betetőzi Danton elfogása.

*

A szín jelentése. Az új korszak gondolata véres erőszakkal dönti le azokat az akadályokat, melyeket a mult ellene támaszt: a hosszú elnyomásra következik a vérengző forradalom. A forradalom őrvongása saját intézői ellen fordul, Danton is elbukik és nem sokára elbukik, aki őt ledönti, Robespierre. A nép mindig ugyanaz marad, vak, igazságtalan, főleg azokkal szemben, kik érte élnek.

*

Drámai és történeti mozzanatok. Az egyes jelenetek mind költöttek és az egész mégis igaz, belső igazsággal teli. A forradalmi láz leheletét érezzük e rövid színben. Főleg Danton jellemzése sikerült. Hatalmas ékesszólása, közvetetlensége, emberies érzése oly vonások benne, melyeket az új történetírás teljes mértékben igazolt. Taineben olvassuk: »Danton természeténél fogva nem bosszúálló és vérengző, sőt épen ellenkezőleg: a mérszáros vérmérsékletével emberi szív jár nála együtt«. (A jelenkori Franciaország alakulása III. 167.) »Neki van a legjózanabb szelleme... politikai képességgel is bír, még pedig kitűnő mértékben, oly mértékben, hogy ez oldalról munkatársai vagy ellenfelei közül senki sem közelíti meg... Eredeti önkéntes szellem... szabad ítéletét nem békózzák le az olvont előítéletek... szemmértéke az emberekre és dolgokra nézve gyors, tiszta, részrehajlatlan és igaz volt... szabatosan maga elé képzelni a különböző pártok és huszonhat millió lélek szétágazó vagy megegyező, felületes vagy mély, tényleges vagy lehetséges akaratát, pontosan megbecsülni a valószínű ellenállások és a rendelkezés alá eshető erők nagyságát, észrevenni és megragadni a döntő pillanatot, mely egyetlen, összeállítani a végrehajtás eszközeit, megtalálni a cselekvés embereit, mérlegelni az eredményt, előre látni a közeli és távoli ellenhatásokat, nem bánni

meg és nem makacskodni, elfogadni a bűnöket politikai hatásosságuk arányában, szünetelni a nagyon erős akadályok előtt, megállni vagy mellékötra lépni még a hangoztatott elvek megvetésével is, a dolgokat és embereket csak úgy tekinteni, mint a gépész, ki az erőket kiszámítja és a gépezetet összeállítja : ezek voltak azok a tehetségek, melyekről bizonyosságot tett«... (U. o. IV. 195. és tovább.) Mily érdekes, hogy Taine azt mondja róla : *Nincsenek lelkiismereti aggályai*. IV. 203. Mikor a girondistákat ölik : Nem ment-hetem meg őket, kiáltott, és vastag könnycseppek futottak végig arcán. Halála előtt mondotta : A forradalmakban a hatalom a leggonoszabbaknál marad. Az egész jelenet mintája a stilizált, belsőleg igaz, nagyszabású történeti jelenetnek.

TIZEDIK SZIN.

(Az egész hirtelen olyanná változik vissza, mint a nyolcadik színben volt. Ádám ismét mint Kepler, íróasztalára hajtott fővel látszik, Lucifer mint famulus mellette áll s vállára üt. A regg szürkül.)

Lucifer. Ezúttal a nyakazás elmarad.

2390 **Ádám** *(fölemelkedve).*

Oh, hol vagyok, hol vannak álmaim?

Lucifer. Elszálltak a mámorral, mesterem.

Ádám. E hitvány korban megvénült kebelnek

Csak a mámor teremte hát nagyot?

2395 **Mi** nagyszerű kép tárult fel szememnek!

Vak, a ki Isten szikráját nem érti.

Ha vérrel és sárral volt is befenve.

Mi óriás volt bűne és erénye,

És mind a kettő mily bámulatos.

Mert az erő nyomá rá bélyegét.

2400 **Oh,** mért ébredtem? hogy körültekintve,

Jobban megértsem e kor törpeségét,

Mosolygó arc alá rejtett bűnével,

S a megszokás hazug erényivel.

Lucifer. Ismérem én az ily lehangolást,

2405 **Mely** a mámornak reggelén köszön be.

Éva *(a lugosból kilépve).*

El tőlem, el! nem csalt tehát gyanúm,

Fel mersz szólítani férjem gyilkosául.

Ily ocsmány tette képesnek hiszed,

Kit szíved ideáljául hazudsz.

Az udvaronc.

2410 **Az** istenért, nyugodtan kedvesem,

Ha észrevesznek, még botrányt okozsz.

Ádám. S az a két nő is álom volt-e csak?

De mit beszélek? egy nő, két alakban,

Változva sorsom zajgó végzetével,

2415 **Mint** a hab, mely most fénylik, most sötét.

Éva. Ah úgy, a botrány nálad fő dolog!

Mit érdekelne a bűn, rejtekében,
Te megrovást nem szenvedő lovag!

Oh jaj, ti addig gúnyoljátok a nőt,

2420 Míg szűz erénye ősi hagyományát

Előítéletként ledobja, s akkor

Kicsínyelő mosolylyal nézitek

Önbűnötöknek aljas eszközéül.

El tölem, el, ne lássalak ezentúl!

Az udvarone.

2425 Ez ismét túlzás. Gúnytárgyúl lesziünk

Ily ünnepélyes színben nézve e

Hétköznapi ügyet. — Mi látjuk egymást

Ezentul is, mosolygva és enyelgve

S arról, mi történt, szót sem ejtve, többé.

2430 Jó reggelt, asszonyom. *(El.)*

Éva. A nyomorúlt!

Im itt vagyok, bűnömmel s könnyeimmal. *(El.)*

Adám. Tehát csak álom volt, és vége van.

De nem mindennek. Az eszmék erősbek

A rossz anyagnál. Ezt ledöntheti

2435 Erőszak, az örökre élni fog.

S fejlődni látom szent eszméimet,

Tisztúlva mindig, méltóságosan.

Mig, lassan bár, betöltik a világot.

Lucifer. A nap halad, mester, vár a tanóra,

2440 Az ifjúság már nyugtalan gyülekszik

Bölcsességedből elleshetni egy szót.

(A csillagász-toronyra alkalmazott csengetőn csenget.)

Adám. Ne gúnyolj, oh ne gúnyolj a tudással,

Pirúlnom kell, ha dicsérnek ezért.

Lucifer. Nem oktatsz-é oly sok jeles fiút?

2445 **Adám.** Nem oktatom, csak idomítom őket,

Szavak szerint, miket nem értenek,

De értelmök sincs, ezt vagy azt csinálni.

Az oktan bámúl és azt hiszi:

Foglalat. *Éva tragédiája. A tudós tragédiája.*

2445. Fausta emlékeztet: Hiába, tanítványimat, S látva,
»Magister, doktor a nevem, hogy tudunk semmit sem
S tiz éve orron cepelem, Föl lehet.« Még erősebben alább
és alá, homlok s hanyatt, 2486.

- E szép szavakkal szellemet idézünk ;
 2450 Pedig fogás csak az egész, takarni
 A szemfényvesztés mesterségeit.

(Egy tanítvány gyors léptekkel jó s az erkélyre megy.)

Tanítvány.

- Kegyes voltál magadhoz hívni, mester,
 Igérvén, hogy tudvágyamat betöltöd,
 S mélyebben engedsz a dolgokba nézmem,
 2455 Mint másra célszerűnek tartod azt.

Adám. Igaz, igaz, szorgalmad oly kitűnő,
 Hogy ez előnyre méltán tart jogot.

Tanítvány.

- Im itt vagyok, lelkem vágytól remeg
 Belátni a természet műhelyébe.
 2460 Felfogni mindent és élvezni jobban,
 Uralkodván felsőbbtség érzetével
 Anyag- s szellemvilágban egyaránt.

- Adám.** Sokat kívánsz. Paránya a világnak,
 Hogy lássad át a nagyszerű egészet?
 2465 Uralmat kérsz, élvét kérsz és tudást.
 Ha súlyától nem dűlne össze kebled
 S mind ezt elérnéd, istenné leendnél.
 Kevesbet óhajts, s tán elérheted.

Tanítvány.

- Bármely titkát fejtsd hát meg a tudásnak,
 2470 Nagy férfiú, én csak nyerek vele,
 Mert érzem, semmit fel nem fogok.

- Adám.** Jól van tehát, látom, te érdemes vagy,
 S a legrejtettebb szentélyig beviszlek,
 Lásd a valót, mint én látom magam.
 2475 De nem les-é avatlan hallgató, mert
 Az az igazság rettentő, halálos,
 Ha nép közé megy a mai világban.
 Majd jó idő, oh bár itt lenne már,
 Midőn utcákon fogják azt beszélni,
 2480 De akkor a nép sem lesz kiskorú.
 Most adj kezet, hogy el nem árulod,
 A mit megértesz. Így! halljad tehát.

Tanítvány.

Mint reszketek vágytól és félelemtől...

Adám. Mit is mondál előbb, fiam, nekem?

Tanítvány.

- 2485 Hogy lényegében semmit nem fogok fel.

Ádám (*vigyázattal*).

No látod, én sem, — s hidd el, senki más.

A bölcsélet csupán költészete

Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk.

S egyéb tanok közt ez legjámborabb még,

2490 Mert csak magában mulat csendesen,

Agyrémekkel hímzett világa közt.

De számtalan egyéb oly társa van,

Mely fontos arccal rajzol a porondban.

Egyik vonalt örvénynek mondogatja,

2495 Szentélynek a kört, hogy már-már kacagsz

A vígjátékon, a midőn belátod,

Mi rettentő komoly csín az egész.

Mert míg szorúlt kebellem és remegve

Kerüli minden a por-rajzokat,

2500 Itt-ott kelepce áll s a vakmerőt,

Ki általlépi, véresen megejtí.

Ily dőreség áll, látod, szüntelen

Utunkba, szentséges kegyeletül

Védő a már megalakúlt hatalmat.

2505 **Tanítvány.** Ah értlek, értlek, s így lesz-e örökre?

Ádám. Egykor nevetni fognak az egészen.

Az államférfit, kit nagynak neveztünk,

Az orthodoxot, a kit bámulánk,

Komédiásnak nézi az utókor,

2510 Ha a valódi nagyság lép helyébe,

Az egyszerű és a természetes,

Mely ott ugrat csupán, a hol gödör van,

Ottan hagy utat, a hol nyílt a tér.

S a tant, mely most örülséghez vezet

2515 Szövevényes voltával, akkoron,

Bár nem tanulja senki, minden érti.

Tanítvány. Ez a nyelv hát az a megérthető,

Melyen beszéltek az apostolok?

De hogya minden más merő lom is,

2487. A filozófia, mondja Kepler, csak a fantázia játéka, művészet, nem tudomány. Sokkal később nagy föltűnést keltett Németországban egy filozófusnak, Albert Lange-nak (*Geschichte des Materialismus*) hasonló kijelentése.

2488. és tovább. A filozófia nem a legnagyobb baj, vannak veszedelmesebb áltanok, melyek a haladásnak útját állják. A következőkben 2491—2. talán a renaissance-korban új életre ébredt számmissztikára (újpythagoreizmus) gondol M.

- 2520 Ne vedd el a művészetben hitem.
S azt betanúlani mégis csak szabály kell.
Ádám. A művészetnek is legtöbb tökélye,
Ha úgy elbú, hogy észre nem veszik.
Tanítvány. Hát a rideg valónál álljak-é meg?
2525 Eszményesítés ad művünkbe lelket.
Ádám. Igaz, igaz, az önt rá szellemet,
A természettel mely egyenjogúvá
Teszi s teremtetett lénynyé érleli,
Mi a nélkül csupán halott csinálmány.
2530 Attól ne tarts, hogy míg eszményesítsz,
Kifogsz az élő nagy természeten.
De a szabályt, a mintát hagyd pihenni.
Kiben erő van és Isten lakik,
Az szónokolni fog, vés, vagy dalol,
2535 Ha lelke fáj, szivrázóan zokog,
Mosolyg, ha a kék mámorát aluszsza.
S bár új utat tör, bizton célra ér.
Művéből fog készíteni új szabályt,
Nyügűl talán, de szárnyakúl soha
2540 Egy törpe fajnak az abstractió.
Tanítvány.
Oh, mit tegyek hát, mester, mondd nekem.
Ki annyi éjt szenteltem a tudásnak,
Csak a butával lettem-é egyenlő,
És mind e munka elveszett hiába?
2545 **Ádám.** El nem veszett, mert ép ez ad jogot
Most már megvetni minden csábjait.
Ki még nem nézett a vésznek szemébe,
Ha hátrál, gyáva! A próbált vitéz
Bátran mellőzi a kötekedőt,
2550 Bátorságához nem férhet gyanú.
Fogd hát e sárgult pergamenteket,
E fóliánsokat, miken penész ül,
Dobd tüzre mind. Ezek feledtetik
Saját lábunkon a járást velünk,
2555 És megkimélnek a gondolkodástól.

2527. Inversio : mely egyen-
jogúvá teszi a természettel.

2532. és tovább. A teremtő
művész nem szorúl betanult
szabályokra. Az ő műveiből le-
vonnak új szabályokat, de ezek
is csak nyügűl szolgálnak,

azokból sem tanul meg senki
alkotni, akiben nincs meg a
teremtő erő.

2555. A fóliánsokra Faust
is haragszik : Közből könyv-
halmaz únt pora, Mit férgek
órló foga rágott, Dédősök nyű-

- Ezek viszik mult századok hibáit
 Előítéletül az új világba.
 A tűzre vélök! és ki a szabadba.
 Miért tanulnád mindig, hogy mi a dal,
 2560 Minő az erdő, míg az élet elfoly,
 Örömtelen, poros szobafalak közt.
 Hosszúnak nézed-e az életet,
 Hogy sírodig theoriát tanúlsz?
 Együtt mondunk bucsút az iskolának,
 2565 Téged vezessen rózsás ifjúságod
 Örömhözó napsúgár- és dalokhoz;
 Engem vezess te, kétes szellemőr,
 Az új világba, mely fejlődni fog,
 Ha egy nagy ember eszméit megérti,
 2570 S szabad szót ad a rejlő gondolatnak,
 Ledült romoknak átkozott porán.

Magyarázat.

A szín tartalma. Kepler kettős tragédiája e színben fejeződik be. Neje hűtlen lett hozzá, de undorodik csábítójától, aki fölszólítja, hogy ölje meg férjét. De erről Ádám mit se tud. Annál mélyebben érzi a tudás tragédiáját. Tanítványainak feltárja szívét, a tudomány gyarlóságát, korlátoltságát, minden fogyatkozását. A szabad élet után vágyódik, mely a mult hagyományainak ledöntése után fejlődni fog.

*

A szín eszméje. Míg a nyolcadik szín a tudós életének mintegy külső tragédiáját, az előítéletekkel, babonával, értelmetlenséggel való küzdelmét mutatja be, addig itt a tudás belső tragédiáját tárja föl. Faust fájdalmas fölkiáltását hangoztatja, »hogy tudnunk — semmit sem lehet«. A tudománynál van becsesebb dolog a világon: maga az élet, mely a szabad eszmét megvalósítja. A filozófia csak költészete azoknak, mikről nincsen fogalmunk, a művészet nem tudás után indul. Dobjuk tűzre a foliansokat, ne tanuljunk sírig theoriát. Ez vezet át az újkori jelenethez, melynek jellemző vonása az egyén korlátlan szabadsága.

*

vös butora, — Ez is világ!
 A te világod!

2563. Emlékeztet Mephisto

mondására Faustban: Hjah,
 szürke minden elmélet, barátom,
 De zöld az élet arany fája.

Történeti és drámai mozzanatok a szó szorosabb értelmében e színben, Éva tragédiáját nem tekintve, nincsenek. Mégis e színben is nagy történeti igazság fejeződik ki és ez is Madách erős intuícióját bizonyítja. A XIX. század gondolkodásának ép az a sajátossága, hogy a tudást nem veti ugyan meg, ezt Madách sem akarja, de nem tekinti többé az élet kizárólagos, legnemesebb céljának. A tudás csak eszköz lehet erkölcsi föladatok szolgálatában, csakhogy nem a holt, foliansokból merített tudás, mely nem az önálló gondolkodásból fakad. Egyes ember keresheti a tudást a tudás miatt; az emberiség előtt a tudás nem lehet végső cél. Az élet igazi tartalma a tett, a cselekvés, a jónak megvalósítása. Madách nem mondja ki e szókkal, de az új korszaknak ezt a legjellemzőbb vonását mégis érezteti velünk.

TIZENEGYEDIK SZIN.

(Londonban. A Tower és a Temze közt vásár. Tarka sokaság hullámszik, zajong. Ádám, mint élemedett férfiú, Luciferrel a Tower egyik bástyáján áll. Estve felé.)

Kar *(a zsibongó sokaság morajából egygyéolvadva, s halk zenétől kísérve).*

- Zúg az élet tengerárja,
Mindenik hab új világ.
Mit szánod, ha elmerül ez,
2575 Mit félsz, az ha feljebb hág?
Majd attól félsz, az egyént hogy
Elnyelendi a tömeg,
Majd hogy a kiváló egyes
A milljót semmíti meg.
2580 Rettegsz a költészetért ma,
Holnap a tudás miatt,
S szűk rendszernek mértékébe
Zárod a hullámokat,
S bár mint küzdesz, bár mint fáradsz,
2585 Nem merítsz mást, mint vizet,
A méltóságos tenger zúg,
Zajg tovább is és nevet.
Hagyd zajongni, majd az élet
Korlátozza önmagát.
2590 Nem vesz el harcában semmi,

Foglalat. *Képek a londoni életből: A bábjátékos. A polgárleányok. A munkások. A koldusok. Éva. A cigányasszony. A tanulók. A gyárosok. A tudós. Éva meghódítása. Lovel gyilkosa. Fantazmagória.*

2572. Az emberiség élete a tengerrel összehasonlítva. Mindenik hab új világ — új történeti korszak. E hatalmas

életet nem lehet szűk rendszerek keretébe zárni, az a maga nagy törvényei szerint mozog.

Mindig új s mindég a régi,
Halld csak ígésző dalát.

Adám. Ez az, ez az, miért mindég epedtem,
Pályám mindeddig tömkeleg vala,

2595 Az élet áll most teljesen előttem,
Mi szép, mi buzdító versenydala.

Lucifer. Szép a magasból, mint a templomének.
Bármily rekedt hang, jajszó és sohaj
Dallamba olvad össze míg fölér.

2600 Így hallja azt az Isten is, azért
Hiszi, hogy jól csinálta e világot.
De odalent másképen hallanók,
Hol közbe szól a szív verése is.

Adám. Te kétkedő gúny, hát nem szebb világ ez,

2605 Mint mind az, a min eddig átgyötörtél?

Ledültek a mohos korlát-falak,
Eltűntek a rémes kisértetek,
Miket a múlt megszentelt glóriával
Hagy a jövőre, kínzó átokúl.

2610 Szabad versenytér nyílt meg a kebelnek,
Rabszolgákkal gulát ma nem emelnek.

Lucifer. Egyiptomban sem hallott volna fel
Ilyen magasra a rabok nyögése,
S mi istenik e nélkül művei!

2615 Vagy Athenében nem cselekszik-é
A felséges nép méltón, nagyszerűen,
Feláldozván nagy s kedves emberét,
Mivel a hon forog máskint veszélyben?

2620 Ha ily magasról nézzük s nem zavarnak
Nő-könyvek és egyéb hitvány fogalmak.

Adám. Hallgass, hallgass, te örökös sophista.

Lucifer. De bárha áll is, a jaj hogy kihalt,
Helyette minden úgy el van lapúlva.
Hol a magas, mi vonz? a mély, mi rettent?

2625 Hol életünknek édes tarkasága?
Többé nem tenger küzdő fényes árja,
Sima mocsár csak, békával tele.

Adám. Kárpótol a közjólét érzete.

Lucifer. Ugy ítélsz, ládd, te is nagy polcodon

2604. A mi korunk jellem-
zése, illetőleg Madách koráé,
fő vonása: a szabad verseny.

2619. Ha ily magasról néz-

zük, t. i. a szemlélődés magas-
latáról.

2622—2627. Az élet most
köznap, prózai. Lucifer itt a

- 2630 Az életről, mely lábadnál mozog,
Mint a multakról a história.
Nem hallja a jajszót, rekedt beszédet;
Mit feljegyez, a múltnak csak dala.
Ádám. Ah, már a sátán is romantizál,
- 2635 Vagy doctinaire lesz; vívmány ez s amaz.
Lucifer (*a Towerre mutatván*).
Az nem csoda, midőn az ős idők
Kisértetén állunk, egy új világ közt.
Ádám. E korhadt álláspont se' kell nekem,
Az új világba elszántan leszálok,
- 2640 S nem félek, a költészetet, nagy eszmét
Hullámi közt hogy újra ne találjam.
Lehet, hogy többé nem nyilatkozik.
Eget megrázó ős titáni harcban,
De annál ígézőbb, áldásosabb
- 2645 Világot alkotand szerény körében.
Lucifer. Haszontalan aggódás is leendne
Azt féltened. Mig létez az anyag,
Mindaddig áll az én hatalmam is,
Tagadásúl mely véle harcban áll.
- 2650 S mig emberszív van, míg eszmél az agy
S fennálló rend a vágnak gátat ír,
Szintén fog élni a szellemvilágban
Tagadásúl költészet és nagy eszme.
De mondd, mi alakot vegyünk magunkra,
- 2655 Midőn leszállunk a zajgó tömegbe,

kor bírálója, jóllehet maga ellen beszél.

2632—2633. Ugyanaz a megkapó gondolat, mint fent 2595—2603.

2634—2635. Ádám felelete nem találó; mert itt Ádám a romantikus és doktrinárius, nem Lucifer, aki a valót helyesen látja. Ugy beszél, mint Ádámnak kellene beszélni — a kiábrándulás után.

2636. *Tower*: híres régi épülecsoport Londonban, valamikor vár, királyi palota, börtön, most történeti emlék, melynek egy része kaszárnya

és fegyvergyár gyanánt szolgál.

2646. Lucifer itt igen különös módon állítja magát párhuzamba a költészettel. Lucifer már az első színben a tagadás ősi szellemének mondogta magát; itt közelebbről meghatározza magát, ő az anyag hatalmának tagadása, a költészet pedig és a nagy eszme a fennálló rendé. Ez homályos is, mesterkélt is. Azonkívül pedig hagyyan lehet Lucifer az anyag ellentéte? Mi akkor Isten?

2654. Ugy látszik, idegen-

Mert így csak e helyen birunk megállni,
Hol múlt idők ábrándja leng körül.

Ádám. Akárminőt! Hisz nincsen már kiváló,

Hála a sorsnak. Hogy tudjuk, mit érez:

2660 Le kell szállnunk a nép nagy rétegéhez.

(Mindketten lemennek a Tower belsejébe s csakhamar munkásokul öltözve, kilépnek annak kapuján, a sokadalomba vegyülvén. — Egy bábjátékos bódéja mellett áll, melyen majom ül vörös kabátban, láncon.)

A bábjátékos. Csak erre, erre, kedves jó urak,

Mindjárt kezdődik az előadás,

Mulatságos komédia nagyon,

Szemlélni, mint szedé rá a kigyó

2665 Az első nőt, ki már kíváncsi volt,

S mint vitte ez csávába akkor is már

A férfiút. — Láthattok fürgé majmot,

Mi méltósággal játszsza emberét,

Láthattok medvét táncmester gyanánt.

2670 Csak erre, erre, kedves jó urak!

(Tolongság a bódé körül.)

Lucifer. Ah Ádám! itten minket emlegetnek.

Csak szép dolog, kinek olyan szerep

Jutott, hogy még hat ezred év után is

Mulat felette a vig ifjúság.

2675 **Ádám.** El ez izetlen tréfától. Tovább.

Lucifer. Izetlen tréfa? nézd csak, mint mulatnak,

Kik még imént szunyadtak a padokban,

Hallgatva Népost, — e piros fiúk.

S ki mondja meg, kinek van igaza:

2680 Azoknak-é, kik az életbe lépnek

Az ébredő erő önérzetével,

Vagy a ki, korhadtt agygyal már, kilép?

Vajon tetszőbb-e egy Shakespeare neked,

Mint nekik e torzképű összevissza?

2685 **Ádám.** A torz az épen, mit nem tűrhetek.

szerűen vannak öltözve, talán
mint Kepler és famulusa.

2658. *Nincsen már kiváló.*

A hősök, nagy emberek kor-
szaka, kik koruk érzését, gon-
dolkodását kifejezik, letűnt, a

modern élet a tömegek hatal-
mának kora.

2661. A bábjátékos a mű-
vészet eltorzulását, elfaju-
lását jelenti. Így mulat a
tömeg.

Lucifer. Rajtad tapadt még a görög világból.

Ládd, én fia, vagy apja hogyha tetszik,

— Mert szellemek közt ez nem nagy különbség —

Az új iránynak, a romantikának,

2690 Én épen a torzban gyönyörködöm.

Az ember arcra egy majomvonás ;

A nagyszerű után egy sárdobás ;

Ficamlott érzés, tisztos szörriha ;

Kéjhölgytől a szemérem szózata ;

2695 Tömjénezése hitványnak, kicsinynek ;

Szerelmi élvre átka egy kiéltnek :

Feledtetik, hogy országom veszett,

Mert új alakban újra éledek.

A bábjátékos (*Ádám vállára ütte*).

2700 Mit foglaljátok ezt a jó helyet ?

Te jó madár, csak az mulattat ingyen,

Ki életúnt s felkötteti magát.

(*Ádám és Lucifer félreállnak. Egy kis leány ibolyát árulva jó.*)

A kis leány. Kis ibolyák, első követei

A jó tavasznak. Vásároljanak !

E kis virág az árvának kenyerét,

2705 És a szegénynek is szép éket ad.

Egy anya (*ibolyát vásárolva*).

Adj, adj nekem, holt gyermekem kezébe.

Egy leány (*szintén vásárolva*).

Sötét hajamnak lesz legszebbik éke.

A kis leány. Kis ibolyák ! Vegyenek uraim ! (*Elhalad.*)

Egy ékszeráros (*bódéjában*).

Hogy e gaz mindig versenyez velünk

2710 S ki nem birjuk szorítani a divatból.

Pedig szép nyakra drága gyöngy való csak,

Melyért az is már, a ki fölhozá,

Kétségbe ejtő elszántsággal a

Tenger mélyének szörnyeit kísérti.

(*Két polgárleány együtt jó.*)

2686. Lucifer beszédében mefisztoi vonások. Szereti a »torzot«, a képtelen ellentéteket, melyeket az új korban oly gyakran tapasztalunk. Alább az ibolyát holt gyermeke díszítésére az anya, hajába ékes-

ségnek vásárolja a lány. De a romantika a gyárak korában már nem volt új irány, A »torzban« bizarrban való gyönyörködés, az ironia, az ellentétek szeretete valóban jellemzi a romantikát.

Első polgárlány.

2715 Mi sok szép kelme, mennyi drága ékszer!

Második polgárlány. Vásárfiát ha volna, a ki venne.

Első polgárlány. A mai férfi ilyesmit csupán

Gyalázatos mellékcélokra tenne.

Második polgárlány.

Még úgy se, nincs többé izlése már,

2720 Elrontá sok ledér hölgy s káviár.

Első polgárlány.

Azért oly elbizott, hogy nem veszen fel.

Második polgárlány.

Vagy oly szerény, hogy többé már nem is mer.

(Elhaladnak.)

(*Leveles szín alatt italt mérnek, az asztal körül dőzsölő munkások. Hátrább zene és tánc. Katonák, polgárok s mindenféle nép mulat és ácsorog.*)

Korcsmáros (*vendégei közt*).

Urak, vigan! a tegnap elveszett,

A holnapot nem érjük el soha,

2725 Isten táplálja a madarakat,
S minden hiúság, mond a biblia.

Lucifer. Tetszik nekem e philosophia.

Üljünk le itt e szép árnyas padon

S nézzük, mi olcsón és mi jól mulat

2730 Savanyu borral s rossz zenével a nép.

Első munkás (*az asztalnál*).

A gépek, mondom, ördög művei:

Szánktól ragadják a kenyeret el.

Második munkás. Csak az ital maradjon, elfeledjük.

Első munkás. A dús meg ördög, vérünk szíja ki.

2735 Most jőne csak; hadd küldeném pokolba.

Több példa kéne, mint a múltkori.

Harmadik munkás.

Mit nyernél vele? Már ma függni fog.

Sorsunk meg, mint előbb, csak úgy forog.

Második munkás. Bolond beszédek, jőjön hát az a dús,

2740 Nem vétek néki, mellém ültetem,

Lássuk, ki az úr, és ki tud mulatni.

2715. s tovább. A polgárlányok ízetlen beszédei a polgári osztály erkölceinek züllesztés jellemzik.

2731. s tovább. A munkás-

osztály elaljasodásának rajza. A *múltkori* példa (2736) célzás Lovel esetére, melyről alább lesz szó,

A koresmáros. (*Ádámhoz*). Uram, mivel szolgáljak?
Ádám. Semmivel.

A koresmáros. El hát padomról, semmiháziak!

Azt vélitek tán, a pénzt csak lopom,
 2745 **Vagy** gyermekem s nőm koldusbotra termett.

Ádám (*fölkelve*). Így mersz beszélni?

Lucifer. Hagyd el a pimaszt!

Ádám. Jerünk tehát, mit is nézzük tovább,

Hogyan silányul állattá az ember.

Lucifer. Ah, íme itt van, mit régtől kerestem,
 2750 **Itt** vígadunk kedélylyel, fesztelen,

Ez a dörögés, és e vad kacaj,
 E bacchanális tűz felgerjedése,
 Mely minden arcra rózsa-árt idéz,
 Mint dőre képzet a nyomor fölé.

2755 **Hát** nem dicső ez?

Ádám. Engem undorít.

(*Ezalatt a táncolókhöz értek. Két koldús civódva jő.*)

Első koldús. E hely sajátom, itt van engedélyem.

Második koldús.

Könyörülj rajtam, másként meghalok,
 Már két hete, hogy nem dolgozhatom.

Első koldús. Igaz koldús sem vagy hát e szerint,
 2760 **Kontár** sehonnai, rendőrt hívok.

(*A második koldús elsompolyog. Az első helyet foglal.*)

Krisztusnak öt sebére, alamizsnát
 A szenvedőnek, édes uraim!

(*Egy katona egy mesterlegény kezéből elveszi táncosnőjét.*)

Katona. Paraszt, odébb! vagy azt hiszed talán,
 Hogy még te is valami vagy?

Mesterlegény. Megérzed,

2765 **Ha** nem hiszed.

Második mesterlegény. Ne bánts. Térj ki előle:
 A hatalom s dicsőség mind övé.

Első mesterlegény. No hát, lenézéssel miért tetézi,
 Ha már úgys nadályként szívja vérünk.

Egy kéjhölgy (*danolva*).

Sárkányoktól is kivívták

2770 **Egykoron** az arany almát —
 Almák még most is teremnek,

2749. Lucifer beszédjében reti az ember elállatiasodását.
 ismét mefisztói vonások: Sze- Alább is 2775—81 és 2791—99.

A sárkányok rég kiveszték:
Bamba, a ki nézi, nézi,
És letépni nem merészli.

(Egy ifjúhoz simúl.)

Lucifer (a mulatók nézésébe merülve).

2775 Ez a kacérság tetszik, ládd, nekem.
Mutassa a dús, hogy mi kincse van.
Vasas ládában, melyen a fukar
Úl, úgy lehet fővény, mint színarany.
Mi megható féltése e kamasznak!

2780 Hogy őrzi lánya egy tekintetét,
Isméri a jelen percnak becsét,
Bár tudja jól — de hát mi gondja arra?
Hogy a jövőben másnak dől karára.

Ádám (egyik zenészhez).

Miért bánsz így a művészettel, ember!

2785 Mondd, tetszik-é, a mit huzasz, magadnak?

A zenész. Dehogy tetszik, dehogy! Sőt végtelen kín
Ezt húzni napról-napra, s nézve nézni,
Miként mulatnak, kurjongatva rajta.
E vad hang elhat álmaimba is.

2790 De mit tegyek, élnem kell s nem tudok mást.

Lucifer (még mindig a szemléletbe merülve).

Ah, ilyen gondos philosophiát
Ki tenne fel a röpke ifjúságról?
E lányka tudja, hogy nem az utolsó,
Melyet most élvez, a perc életében,

2795 S a míg ölelget, új viszonyt keres
Már is szeme. — Ah, drága gyermekek:
Mi örömem telik most bennetek,
Hogy oly mosolygva munkáltok nekem!
Áldásom a bűn és nyomor legyen.

Második mesterlegény (danolva).

2800 A ki munkás hét után
Tiszta szívvel, dal között
Csókot és bort elkészönt,
Kacagja az ördögöt.

(Templomi zene néhány végaccordja hallik. Éva mint polgár-
ledény imakönyvvel s bokrétával kezében anyjával jó a temp-
lomból.)

2786. A művészet elalja- nyod, kinek szeme már, a míg
sodása. ölel, szomszédba jár.

2795. Faustban: Van lá-

- Egy árús.** Csak erre, erre, drága szép kisasszony!
- 2805 **Olcsóbban** senki nem szolgálhat önnek.
- Másik árús.** Ne higgyen néki, rossz mértéke van,
S árúja régi. Erre, szép kisasszony!
- Ádám.** Ah Lucifer! ládd, ily hitvány helyen
Tartsz le, míg az üdv megtestesülten,
- 2810 **Majd észrevétlen** leng tőlem tova.
- Lucifer.** Ilyesmi már épen nem új dolog.
- Ádám.** A templomból jó, oh mi szép, mi szép!
- Lucifer.** Láttatni volt ott, s látni is talán.
- Ádám.** E gúny hideg, ne érintsd őt vele.
- 2815 **Az ájtatosság** ül még ajkain.
- Lucifer.** Látom, megtérsz, sőt pietista léssz.
- Ádám.** Rosz élc, mert keblem bárminő rideg,
Az nekem baj; de a leánykebelben
Kivánom az előítéletet,
- 2820 **E szent poézist,** múlt idők zenéjét,
Érintetlen zománcát a virágnak.
- Lucifer.** De melyik hát, mutasd, az a darab menny,
Mert azt az ördögtől sem várhatod,
Izlésedet hogy mindig felkutassa,
- 2825 **Elég,** ha aztán birtokába juttat.
- Ádám.** Lehet-e más, mint e hölgy?
- Lucifer.** Igy beszél
A zsolna is, ha férget fog magának,
Féltékenyen körülnéz, s azt hiszi,
Hogy a világon ez legjobb falat,
- 2830 **Mig a galamb undorral** néz reá.
Az ember is üdvét csak önmaga
Találja fel, sokszor tán épen ott,
Hol másik társa poklot alkotott.
- Ádám.** Minő méltóság, milyen szűz-erény;
- 2835 **Megközelíteni** szinte nem merem.
- Lucifer.** Bátran csak, nem vagy a nőknél ujong,
S ha jól megnézzük, ő is eladó lesz.
- Ádám.** Hallgass!
- Lucifer.** Hisz tán drágább a többinél.
(*Egy ifjú ezalatt szerényen Évához lép s egy mézeskalács-
szívet nyújt neki.*)
- Az ifjú.** Kisasszony, kérem e vásárfiát
Fogadja el kezemből szívesen.
2816. **Pietista:** Itt ájta-
toskodó.
2827. **Zsolna:** zöld har-
kály.

2840 **Éva.** Artúr, ön jó, megemlékszik felőlem.

Rég nem láttuk már; mért nem látogat meg?

(*Halkan beszélgetnek, Ádám izgatottan nézi, míg az ifjú távozik.*)

Ádám. Ez éretlen fiú birná-e hát,
Mit férfi szívem hasztalan óhajt?

2845 **Mi** meghitten szól véle, mint mosolyog —
Még int utána — oh, mi kín, mi kín!
Meg kell szólítnom. (*Évához közelít.*)

Anyá. Artur szülei

Vagyonosak, igaz, de nem tudom,
Mi szemmel nézik a viszonyt veled.

2850 **Azért** egészen vágytársát se mellőzd,
Ki ma is e csokorral meglepett.

Ádám. Engedjék, hölgyeim, hogy elkísérjem,
Nehogy baj érje e tolakodásban.

Éva. Mi szemtelenség!

2855 **Anyá.** El, tolakodó!

Tán azt hiszi, hogy olyan e leány,
Kinek akárki mondhat szépeket?

Ádám. S hát mondhat-é mást? — Sokszor álmo-
A hölgytökélynek legszebb ideálját. [dám így]

2860 **Anyá.** Álmodhatik, a mit tetszik magának;
De a kinek e lányka báji nyílnak,
Az ily gézengúz ember nem lehet. —

(*Ádám zavartan áll, egy cigányasszony Évához lép.*)

Cigányasszony. Ah! drágalátos hölgy, világcsodája,
Mutassa csak piciny fehér kezét,

Hadd mondjam el, a sors ezer malasztja
2865 **Miként** himzendi boldog életét. (*Kezébe nézve.*)
Szép mátká várja — ah! közel nagyon —
Szép gyermekek, egészség és vagyon.

(*Pénzt kap.*)

Lucifer. (*Ádámra mutatva.*)

Hugom! társam sorsáról is beszélj.

2852. A kíséret felajánlása
Faustra emlékeztet. A költő
szándékosan él Faust szavai-
val, hogy megmutassa, milyen
más a mai kor Évája, mint

Faust Margitja. Az ékszer jele-
net is ily szándékos párhuzam.
Mintha csak a Faust-Margit
jelenetek modern paródiáját
akarta volna a költő leírni,

Cigányasszony.

Nem látom tisztán, éhség vagy kötél.

2870 **Ádám** (*Évához*). Ne útasítson így el ön magától,

Ah érzem, e szív nékem van teremtvé.

Éva. Anyám, ne engedd hát...

Anya. Rendőrt kiáltok,

Ha nem tágit.

Éva. Ne bántsod — eszére tér tán,

S tulajdonkép nem is tett semmi rosszat.

(*Elhaladnak.*)

2875 **Ádám.** Oh szent költészet, eltűnél-e hát

E prózai világból már egészen?

Lucifer. Dehogy tűnt! hát az a mézeskalács,

Virágcsokor, az a tánc, galylugos

Mi volt egyéb? csak oly finnyás ne légy,

2880 És ábrándozni van még tárgy elég.

Ádám. Mit ér, ha a nyervágy, haszonlesés

Ólalkodik köztük s önzéstelen

Emelkedettség nincsen már sehol.

Lucifer. Az is akad az iskolás-padok közt,

2885 Hol még az élet nem gazdálkodott,

Ép itt jó néhány ilyen cimbora.

(*Néhány tanuló jó sétálva.*)

Első tanuló. Vigan, fiúk, mögöttünk a penész,

Ma élvezünk valami derekast.

Második tanuló. Ki a szabadba, a várost utálom,

2890 Korlátolt rendét, e kalmár világot.

Harmadik tanuló. Valakivel próbáljunk összetűzni,

Ez izgató és férfias mulatság.

Első tanuló. Ragadjuk el e zsoldosok öléből

Lánykáikat s mindjárt lesz háború is;

2895 Aztán szabadba sietünk velök,

Néhány pohár sör és zenére van pénz

S estélig győzelmünk emlékével

Piros pofák közt hercegek leszünk.

Negyedik tanuló.

Dicső, dicső! bosszantni a philisztert.

2876. Most már Ádám
mondja a kort *prózáinak*.

2887. és tov. A tanuló
jelenete különös. Cselédlányo-
kon jár az eszük, és a hazát

emlegetik. Ez a disszonancia
is szándékos. A jelenet emlé-
keztet a husvét vasárnapi sé-
tára Faustban.

Első tanuló.

- 2900 Összebb fűzvéen frigyünknek láncait —
 S mulatni, a hogy most tőlünk telik,
 Mig egykor a hazáért lelkesedve
 Nemesebb küzdtért foglal majd erélyünk.

(Elhaladnak.)

- Ádám.** Kedves látvány ez e lapos világban,
 2905 Szebb kor csiráját sejtí benne szám.

Lucifer. Meglátod, a csira mivé fesel,
 Lerázva majd a tantermek porát,
 E két gyáros, ki itt felénk közelg,
 Ifjontan az volt, mik most e fiúk.

(Két gyáros beszélgetve jó.)

- 2910 **Első gyáros.** Hiába, a versenyt nem állhatom,
 Mindenki az olcsóbb után eseng,
 Árúm jóságát kell megvesztegetnem.

Második gyáros. A munka bérét kell csökkenteni.

- Első gyáros.** Azt nem lehet, most is lázonganak,
 2915 Hogy meg nem birnak élni, a kutyák,
 S van is tán a panaszban egy kicsi,
 De hát ki mondja, hogy nőszüljenek,
 Ki mondja, hogy hat gyermekök legyen?

Második gyáros.

- Erősebben kell hát befogni őket,
 2920 Dolgozzanak fél-éjjel gyárainkban,
 Elég pihenni a másik fele,
 Kinek álmodni úgy sem célszerű. *(Elmennek.)*

Ádám. El vélek! Mért is hagytad látnom őket?
 De mondd, hová is lett az a leány?

- 2925 Most, Lucifer, mutasd hatalmadat,
 Segíts, hogy meghallgasson.

Lucifer. Lucifer se
 Fecserli erejét ily semmiségre.

Ádám. Mi néked semmi, nekem egy világ.

- Lucifer.** Nyerd el tehát. Csak korlátozni bírd
 2930 Érzésidet, hazugságtól ne félj,
 Felelj, mint kérdlek, s karjaidba dül.

(Hangosan, hogy a mögöttük hallgatózó cigányasszony meghallja.)

2910. és tovább. A kapitalizmus kiméletlen önzésének rajza.

- Most látja már, mylord, mi kellemetlen,
 Álarc alatt a nép közé vegyülni,
 Mindúntalan új bánatomra botlunk.
- 2935 Ha sejtené e nép, hogy négy hajónk
 Még már ma révbe szálland Indiából,
 Máskép fogadna.
- Ádám. Az valószínű.
- Cigányasszony *(félre)*.
 E felfödözés szép sommát megér. *(Ádámhoz.)*
 Egy szóra kérem, ön elrejtezett,
- 2940 Én megbüntettem a jövődöléssel,
 Mert énelőttem nem létez titok,
 Ki a sátánnal régen cimborálok.
- Lucifer. *(félre)*.
 No még az kéne csak, te vén szipirtyó!
- Czigányasszony.
 Önnek hajói már ma itt leendnek.
- 2945 De, a mi ennél még örvedetesb,
 Egy szép leányka epedez önért.
- Ádám. S hogy nyerhetem meg?
- Czigányasszony. Hisz már-már öné.
- Ádám. Elútasított.
- Czigányasszony. Ép azért öné lesz.
 Meglátja, itt lesz ismét nemsokára.
- 2950 Emlékezzék bár a jósnő szavára. *(El.)*
- Ádám. Lucifer! e banya rajtad kifog.
- Lucifer. El nem vitázom fényes érdemét,
 Most ő pótolja az ördög helyét.
- (Egy nyegle, talyigán, trombitaszóval, tömegtől környezve
 megjelen s a szín közepén megáll.)*
- A nyegle.
 Félrébb az utból! tisztelet nekem,
- 2955 Megőszült tudományban a fejem,
 Mig a természet titkos kincseit
 Felástam ernyedetlen szorgalommal.
- Ádám. Minő csodás bolond ez, Lucifer?
- Lucifer. A tudomány, mely nyegle, hogy megéljen,
- 2960 Épen mint akkor, hogy tudósodál,
 Csakhogy több zaj kell most mint kelle hajdan.
- Ádám. Ilyen mértékben azt sohse tevém.
 Gyalázat rá!

Lucifer. Arról ő nem tehet,
Természete ha fél s kerülni vágyik,
2965 Hogy ez ne álljon sírköve felett :
Ex gratia speciali.
Mortuus in hospitali.

Ha másokért áldozván éjt, napot,
Jutalmának kéréséhez jutott.
2970 **A nyegle.** Az emberek javára fáradék,
S im, itt van a dicső eredmény :
Ez az edényke élet-elixir,
Melytől megifjul a beteg, vén.
Ezt szedték hajdan a nagy fáraók.
2975 Ez Tankréd bűvös bájitalja ;
E szépítőt használta Helene,
Ez Kepler astrologiája. —

Ádám. Hallod, mit árúl? míg mi a jövőben
Kerestük a fényt, ő a rég lefolytban.

2980 **Lucifer.** Sohase' tiszteletes a jelen.
Mint embernagyság a hálósobában.
Nőnk az, tíz évi házasság állapotban
Már azt is tudjuk, hogy szeplője hány van.

A nyegle. Vegyetek, im nem bánja meg, ki vesz,
2985 Ily alkalom még nem volt és nem is lesz.

A tömegből. Ide vele ! Nekem bármelyik elkel —
Ah ! mily szerencse. Milyen drága vétel.

Lucifer. No ládd, e nép, mely közt már senki nem hisz,
A mi csodás, hogyan kapkodja mégis.

(Éva, anyjával visszajő, a cigányasszony suttogva követi.)

2990 **Éva.** Haszontalan beszéd, hisz ismerünk már.

Cigányasszony.

Ne üdvözljek, hogyha nem igaz.
Olyan szerelmes önbe az az úr,
Hogy mármia még maitresse-ének veszi,
Mint hercegasszony, oly szállást lakik,
2995 Színházba, táncra négy lovon robog.

Anyá. Ha jól felvesszük, százszor célszerűbb,
Mint elhervadni fejkötő alatt
Egy szurtos varga bűzös műhelyében.

Cigányasszony.

Csak nézze ön, ott áll — hogyan keres.
3000 **Éva.** Elég nem szép, hogy még nem látta meg,
Keze finom, tartása úrias.

2966–2967. Különös kegyelemből kórházban halt meg.

Anya. Nekem még társa sincsen ellenemre,
Bár orra kissé horgas, lába görbe,
De olyan tisztos, éltes férfiú.

3005 **Megyek, leányom. Legjobb közbejárás,**
Ha magatokra hagylak egy kicsit.

Czigányasszony (*Ádámhoz*).

Lám, itt van a szép; mint eped önért.

Ádám. Repülök hozzá. Oh mi kék... mi kék!

Czigányasszony. A közbejárót sem kell elfeledni.

Lucifer (*pénzt ad neki*).

3010 Társamtu! a pénz, tőlem kézsorítás.

Czigányasszony (*felsikoltva*).

Uh! mily kemény kéz! (*El.*)

Lucifer.

Kéjét érzened,

Ha az volnál, kit játszol, vén banya!

Éva. (*Ádámhoz*). Vehetne ön vásárfiát nekem,

E szépítő szer mint kínálkozik!

3015 **Ádám.** A nőiség varázsa arcodon

A szépítő szer, melynek párja nincs.

(*A nyegle ezalatt elvonul.*)

Éva. Ah! ön nagyon kegyes.

Ádám.

Ne szégyeníts meg!

Gyémántot, gyöngyöt fűzök szép nyakadra,

Nem mintha ékesíteni akarnám,

3020 De mert méltóbb helyen már nem ragyoghat.

Éva. Amott odább láttam sok ékszerárust,

De nem való az ily szegény leánynak.

Ádám. No hát nézzük meg!

Lucifer.

Az felesleges,

Kitűnő ékszer van velem esetleg.

(*Ékszereket ad át, melyeket Éva nagy örömmel nézeget és próbál.*)

3025 **Éva.** Mi szép, mi kedves, mint irigylik ezt majd.

Ádám. De ezt a szívet — ezt többé ne lássam.

Éva. Eldobhatom, ha ellenére van. (*Elveti.*)

Lucifer. Helyes, majd én meg rálépek. (*Ráhág.*)

Éva.

Mi az?

Sikoltást hallok, vagy csak képzelődöm?

(*Ezalatt egy elítéltet hoznak talyigán a színen keresztül,*
nép tolong utána.)

3011. Ha boszorkány vol-
nál, melynek szerepét játszod,
kéjesnek érzened az ördög
kézsorítását.

3026. A mézeskalács-szívet,
melyet a leány az ifjútól ka-
pott.

3029. Lucifer a mézeska-

A tömegből.

3030 Siessünk! Mondtam úgy-e, hogy mi gyáva?

Most is dacos még. Fel csak, fel utána!

Ádám. Minő zaj ez, mi hallatlan tolongás?

Éva. Akasztanak. Beh jó, hogy itt vagyunk.

Gyerünk mi is, oly izgatónak látvány,

3035 S szép alkalom ragyogni ékeimben.

Ádám. Mi bűne e hitványnak?

Éva.

Nem tudom.

Lucifer. Mindegy is az, de majd elmondom én:

Lovel gyárában dolgozott soká.

De az ön méreg, s azt szíva örökké,

3040 Aztán több hétre kórházba került.

Kedves nejénél a szükség beszólt,

Lovel fia ifjú volt s jószívű;

Meglelték egymást és mindent feledtek.

Első munkás. Vigan, pajtás! mártírként vérzel el,

3045 Neved közöttünk fényes név marad.

Lucifer. A férj kigyógyult, s a nőt nem lelé,

Helye betölt, munkát hiába kért,

Fellázadt keble, fenyegetni mert,

Lovel fia pofonnal válaszolt.

3050 Az átkozottnak kés akadt kezébe —

Most itt viszik — a vén Lovel megőrült. —

(Az utolsó szavaknál Lovel örült mélasággal jó.)

Lovel. Hazudsz, hazudsz, én örült nem vagyok,

Nem értem-é, mit súg fiam sebe?

Vegyed, vegyed, végetlen kincsemet,

3055 S tedd, hogy ne értsem. Örüljek meg inkább!

Harmadik munkás.

Ne félj, ne félj, meg léssz boszúlva egykor.

Első munkás. Emelkedjél fel, ők a csúfosak.

(Az elítélt elhalad kíséretével.)

Ádám. Velőt fagyasztó látvány, mit kísérsz?

Ki mondja itt meg, melyik bűnösebb,

3060 Avagy csupán a társaság talán...?

Hol ez rohad — buján tenyész a bűn.

lács-szívre lépett, mire sikoltás
hallik, talán az ifjú, aki adta,
van közelben, vagy a mézeska-
lács szív sikolt, szimbolikusan.

3037. Már előbb volt cél-
zás e történetre. 2735.

3056. Az elítéltnak mondja.

Lovel. A társaság, igen. Vedd kincsemet,
Csak azt a seb beszédét hadd ne értsem. *(El.)*

Éva. Jerünk, jerünk, mert nem kapunk helyet.

3065 **Ádám.** Áldlak sors, hogy bíróvá nem tevé.

Mi könnyü törvényt írni pamlagon —

Könnyű itélni a felületesnek,

És mily nehéz, ki a szívet kutatja,

Méltányolván minden redőzetét.

3070 **Lucifer.** Ily elvek mellett pör nem érne véget.

A rosszat, mert rossz, senki nem cselekszi,

Az ördög is jogcímeket idéz,

S magáét véli mindenik erősbnek.

A törvénytudós szélyelvágja a

3075 Kuszált csomót, minek fonalait

Ezer philantróp szét nem bontaná.

(Ezalatt a Towerhez értek, melynek egy fülkéjében szent kép áll.)

Éva. Megálljunk csak, barátom, egy kicsinyt,

Hadd tűzöm e szent képhez csokromat.

Lucifer *(félre).*

Ne hadd, ne hadd, vagy végünk van különben.

3080 **Ádám.** Ártatlan gyermek — én nem gátolom.

Éva. Megszoktam e képről, még mint gyerek,

Megemlékezni, hogy ha elmegyek

Előtte, s most is olyan jól esik.

Mindjárt meglesz már, s futva pótolandjuk,

3085 Mit elmulasztunk.

(A virágsokrot feltűzi a kép mellé, de az hirtelen lehervad, s nyakáról, karjáról az ékszerek gyikokká változva leperegnek.)

Istenem, mi ez ?

Lucifer. Haszontalan intettelek.

Éva.

Segítség !

Ádám. Nyugodtan, kedves, a nép megfigyel —

Ezerte dúsabb ékszer jó nyakadra.

Éva. El tőlem, el ! segítség, irgalom !

3090 Szemfényvesztők és egy rút vén boszorkány

Igy meggyaláztak egy becsületes nőt.

(A nép csoportosúlni kezd, a cigányasszony rendőrökkel jó.)

Cigányasszony. Hamis pénzt adtak, itt kell lenniök.

Higanynyá olvadt markomban.

3073. S magáét : a maga jogcímét.

Lucifer.**Talán**

Markodban volt, nem a pénzben hiba.

3095 Ádám, el innen, itt nem jó mulatni.

*(A Towerbe tűnnek, s míg lent a csoportozás és zavar növekszik, ismét megjelennek a bástya tetején.)***Ádám.** Ismét csalódtam, azt hívé, elég

Ledönteni a múltnak rémeit

S szabad versenyt szerezni az erőnek.

Kilöktem a gépből egy főcsavart,

3100 Mely összetartá, a kegyeletet,

S pótolni elmulasztám más erősbbe.

Mi verseny ez, hol egyik kardosan

Áll a meztelen ellenek szemében,

Mi függetlenség, száz hol éhezik,

3105 Ha az egyes jármába nem hajol.

Kutyáknak harca ez egy konc felett.

Én társaságot kívánok helyette,

Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt,

Közös erővel összeműködik,

3110 Minőt a tudomány eszmél magának,

És melynek rendén értelem viraszt.

Ez el fog jőni, érzem jól, tudom...

Vezess, vezess, Lucifer, e világba.

Lucifer. Hiú ember, s mert korlátolt szemed

3115 Zilált csoportot lát csak odalent,

Már azt hiszed, nincs összeműködés,

Nincs rendszer az életnek műhelyében?

Nézz hát egy percre szellemi szemekkel,

És lásd a munkát, melyet létre hoznak,

3120 Csakhogy nekünk ám, s nem kicsiny magoknak.

*(Besötétül. Az egész vásár csoportozattá alakul, mely a szín közepén tátongó siron ás, azt körül táncolja, míg egymásután mind beléje ugornak, részint némán, részint amint egymásután szólottak.)***Kar.** Csak rajta, pengjen a kapa:

Ma kell végezni, holnap késő,

Bár egypár ezredév után

Még mindig nem lesz kész a nagy mű.

3121. Ismét fantazmagóriával záródik a szín, mint eddig a legtöbb. Ennek az értelme Lucifer szavaival: Van rendszer az élet műhelyében, közös

végzetünk a halál, de a halálból új élet terem. De nem hal meg Éva, a szerelem, a költészet, az ifjúság. Midőn Éva ezeket mondja, ismeri őt fel Ádám.

- 3125 Bölcső s koporsó ugyanaz,
Ma végzi, a mit holnap kezd el,
Örökké éhes s jóllakott,
Mi már ma bémegy, holnap felkel!

(*A lélekharang megcsendül.*)

- Megcsendült ím az estharang,
3130 Bevégezők; el, nyúgalomra,
Kiket a reg új életre költ,
A nagy művet kezdjék el újra.
A bábjátékos. Én a komédiát lejátszтам,
Mulattattam, de nem mulattam.

- 3135 **A korcsmáros.** Kiitta mindenik borát,
Vendégeim, jó éjszakát!
A kis leány. Kis ibolyáim mind elkeltek,
Majd újak síromon teremnek.

Cigányasszony.

Jövőjét vágyta látni minden:

- 3140 S szemét behúnyja most ijedten.
Lovel. Kincsem nem nyújta boldogságot:
S most ingyen nyúgalmat talállok.
Munkás. A hét letelt, a szombatest itt,
Kinyugszom végre fáradalmit.

- 3145 **Tanuló.** Álmodtam szépet — felzavartak,
Szép álmom, jőj, most már folytatlak.

Katona. Hivém, derék vagyok nagyon,
S egy rossz gödörben megbukom.

Kéjhölgy. A mámor elszállt, a festék lement,

- 3150 Itt oly hideg van: jobb-e odalent?

Az elitelt. Maradj, bilincs, a hitvány por felett,
Más törvényt sejtetek e küszöb megett.

A nyegle. Egymást szedtük rá azzal, hogy tudunk:
Most a valónál mind elámulunk.

- 3155 **Éva.** Mit állsz, tátongó mélység lábaimnál?

Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt:

A por hull csak belé, e föld szülötte,

Én glóriával átállépek azt.

Szerelem, költészet s ifuság

- 3160 Nemtője tár utat örök honomba;

E földre csak mosolyom hoz gyönyört,

- Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra.

(*Fátyolát, palástját a sírba ejtve, dicsőülten felemelkedik.*)

Lucifer. Isméred-é, Ádám?

Ádám.

Ah Éva, Éva!

Magyarázat.

A szín tartalma. Innét kezdve cselekedet nincs az egyes színekben. Ádám csak nézi az életet és okoskodik jelenségein. Nem ölt többé történeti alakot, mint Ádám szemléli az emberek dolgát Lucifer kíséretében.

Itt a londoni élet jelenségei — London a modern élet középpontja, itt legjellemzőbben nyilvánul ez az élet — vonulnak el szemünk előtt. Az élet szabad, a mult korlátai ledőltek, de a bajok nem szüntek meg. A nép lealjasodott. A bábjátékos majmolja a művészetet, a polgárleányok romlott beszédekert hallatnak, a munkások gyűlölik a gépeket, a katonák lenézik a polgárt, a polgár gyűlöli a katonát, a művészet kenyér után törve, megromlik, Évát ékszerrel lehet megejteni, Éva anyja eladja leányát pénzért, a tanuló otromba mulatságokban találja kedvét, a gyáros önző módon kiaknázza a munkást, ki, ahol teheti, véres bosszút áll rajta; a tudomány is a kenyérért való lázas harcban nemtelenné válik; minden eldurvul, lealjasodik, elzüllik. Csak a halál közös sorsa ennek a veszni induló szabad társadalomnak.

*

A szín jelentése. Az erők szabad versenye nem bologítja az emberiséget, mert az erős, kit nem tart féken semmi, se külső kényszer, se belső erő, kegyelet, elnyomja a gyöngét, kiaknázza, nyomorba dönti és maga is nyomorulttá válik.

*

Történeti és drámai mozzanatok. Ez a mi korunk rajza. Kemény, néha túlzott, egészben igazságtalan megítélése korunknak, de rákfenéjét, a megoldatlan szociális kérdést erősen kidomborítja. Itt is bámulhatjuk költőnk éleslátását. Ő már akkor, a korlátlan merkantilizmus fénykorában, mikor még uralkodó elve volt a kornak: *Laissez faire, laissez aller, és Enrichissez-vous* — világosan fölismerte a kor nagy betegségét. Mennyire igazolták őt azóta azok az események, melyeket átéltünk, a kommunizmus és anarkizmus véres tettei, a szocialisztikus áramlat óriási növekedése, a *Laissez faire, laissez aller* embertelen elvének teljes bukása, az állam ethikai föladatának

mindinkább terjedő fölismerése, a gyöngék állami védelmének szükségessége maguktól az intézőktől hirdetve és foganatosítva! A színben kevés a költői és drámai elem, nincs megkapó, szimbolikus cselekvése, mely művészeti-leg megérzéskitené az eszmét, de maga az eszme mégis erővel bontakozik ki előttünk a londoni élet tarka kaleidoszkopjából.

*

A jelenet egyes részletei hasonlítanak Faust egyes jeleneteihez, a husvét vasárnapi sétához (a város kapuja előtt), a hol szintén mesteremberek, diákok, polgárleányok, koldus elvonulnak előttünk és hasonló dolgokat beszélnek, továbbá az Auerbach pincéjében lefolyó jelenethez, melyben Mefisztó ördögi tréfákat űz, végre a Faust-Margit jelenetekhez, az ékszerekkel sat. — de a hasonlóság itt is egészen külső. A város kapuja előtti jelenet Faustban a mult századbeli kis német városi életnek idillikus rajza, Madách jelenete erős szatirája a modern nagyvárosi életnek. Margit ártatlan, kedves, naiv, jámbor, természetes, míg Éva romlott, kacér, megvásárolható és ájtatossága is csak megszokott babonahit, nem igaz érzés. A költő nyilván kereste a hasonlóságot, hogy annál föltünőbbé tegye a különbséget.

TIZENKETTEDIK SZIN.

(U alakra épült nagyszerű phalanster udvara. A két szárny földszintje nyílt oszlopos csarnokot képez. A jobboldali csarnokban mozgásban levő kerekas gőzgépek között munkások foglalkoznak. A baloldaliban a legkülönfélébb természet-tudományi tárgyak, mechanikai eszközök, csillagászati, chemiai műszerek s egyéb különlegességek muzeumában egy tudós működik. Mindnyájan a phalansterhez tartozók egyenlően vannak öltözve. Ádám és Lucifer az udvar közepén felbukkanak a földből. Nappal.)

Ádám. Mi ország ez, mi nép, melyhez jövénk?

Lucifer. E régi eszmék többé nincsenek.

3165 **Nem** kisszerű volt-é a *hon* fogalma?

Előítélet szülte egykor azt,
Szűkkeblűség, versenygés védte meg,
Most már egész föld a széles haza,

3170 **Közcél** felé társ már most minden ember,
S a csendesen folyó szép rend fölött
Tisztelve áll örül a tudomány.

Ádám. Beteljesült hát lelkem ideálja.

Ez mind derék, ezt így kívántam én is.

Foglalat. *A falanszteri világ. A tudós. A muzeum. A falanszteri világ eszméje, a megélhetés. Az organizmus titka. Falanszteri élet.*

Szini utasítás. *Falanszter*, Fourier francia szocialista rendszerében annak a közös épületnek a neve, melyben egy *phalange* (görög falanx, görögös képzés: falanszterion), csapat, község van elhelyezve; nagy épület, nagy udvarokkal, műhelyekkel, mulatóhelyekkel lakásokkal stb. Lásd részletesebb leírását *Földes Béla: Pallas-Lexikon. VI. 668.* Madách e színen a történeti életnek azt a részét rajzolja, mely még előttünk van, a jövőt.

- 3175 Egyet bánok csak : a haza fogalmát,
Megállott volna az tán, úgy hiszem,
Ez új rend közt is. Az emberkebel
Korlátot kíván, fél a végtelentől,
Belterjében vesz, hogyha szétterül ;
- 3180 Ragaszkodik a múlthoz és jövőhöz ;
Félek, nem lelkesül a nagy világért,
Mint a szülők sírjáért lelkesült.
Ki a családért vérét ontaná,
Barátjaért legfeljebb könye van.
- 3185 **Lucifer.** Eszményedet, mint látom, elveted,
Előbb még, mintsem testesülhetett.
Ádám. Koránse hidd, de kandivá levék :
Mi eszme az, mely a széles világot
Egygyé olvasztja, mely a lelkesülést,
- 3190 Az emberszív e szent örök tüzét,
Mit eddig száz hitványsággal szitott,
S ábrándos harcra zsákmányolt ki csak,
Nemesb célhoz vezérelendi végre ?
De mondd, hol állunk mégis, mily hely ez ?
- 3195 Aztán vezess, hogy lelkem kéjelegjen
A boldogságban, melyet annyi harcra
Jól érdemelt díjul kapott az ember.
Lucifer. Sok más hasonló közt ez egy phalanster,
Tanyája az új eszmék emberének.
Ádám. Jerünk tehát.
- 3200 **Lucifer.** Megállj, ne oly sietve.
Előbb levetjük ezt a régi bőrt.
Ha mint Ádám s Lucifer érkezünk,
Nem hinne bennünk e tudós világ,
S megsemmisülnénk, vagy lombikba zárna.
- 3205 **Ádám.** Mily oktalan beszéd ez már megint ?
Lucifer. Már az nincs másképp a szellemvilágban.
Ádám. Tégy hát, a mint akarsz, de szaporán !

(Lucifer mindkettőjüket átalakítja a phalansterbeliekhez hasonlóvá.)

Lucifer. Im, vedd e gúnyát. El hajfürteiddel !

Készen vagyunk.

Ádám. Szóljunk be e tudóshoz.

Lucifer. Üdvözlégy, tudós !

3176. A haza fogalmáról nem akar lemondani. Már is megkezdte az új rend kritikáját.

- 3210 **A tudós.** Meg ne háboríts
Nagy művemben, nem érek rá fecsegni.
- Lucifer.** Nagyon sajnálom. Mink az ezredik
Phalansterből vagyunk tudósjelöltek,
S ily messze útra nagy hired hozott.
- 3215 **Tudós.** Dicséretes buzgóság, mondhatom.
De hisz művem most félben is maradhat,
Csak a meleg ne fogyjon lombikomban
S akaratomnak enged az anyag.
- Lucifer.** Ah nem csalódtam, megmaradt tehát
- 3220 Még benned is, ki a természetet,
Embert leszűrte, mint végső salak
A nagy hiúság.
- Tudós.** Most mulathatunk már.
De mely szakmába tartoztok sajátlag?
- Adám.** Mi a tudvágyat szakhoz nem kötők,
- 3225 Átpillantását vágyjuk az egésznek.
- Tudós.** Ez helytelen! Kicsinyben rejlik a nagy,
Olyan sok a tárgy, s létünk oly rövid.
- Adám.** Igaz! Tudom jól, hogy kell olyan is,
Ki homokot hord, vagy követ farag!
- 3230 Nélküle nem emelkedik terem.
De ez csak a homályban tévelyeg
S fogalma sincs arról, miben segít.
Csak az építész látja az egészet,
S bár megfaragni nem tud egy követ,
- 3235 A művet ő teremti mint egy Isten.
Ily építész nagy a tudásban is.
- Lucifer.** S azért jövénk tehozzád, oh nagy ember.
- Tudós.** Azt jól tevétek, méltányolni tudlak.
A tudománynak gazdag ágai
- 3240 Egy organismus sok külön vonása,
Együtt ígésző csak.
- Lucifer.** Szép hölgy gyanánt.
- Tudós.** De mindamellett a vegytan csupán...
- Lucifer.** Az a közép, hol élete lakik.
- Tudós.** Találtad!
- Lucifer.** Ezt mondá a mathesisről,
Elöttem már egy matematikus.
- 3245 **Tudós.** Hiúságból mindenki önmagát
Tekinti látkörében a középnek.

Lucifer. Te jól választád kedvenc tárgyardúl
A chémiát.

Tudós. Abban nyugodt vagyok.

3250 De hát nézzük meg a museumot.
Páratlan az egész mai világon,
Az ősvilág kihalt állatai
Valódi példányokban állnak itt,
Mind jól kitömve. Ezrenként lakoztak

3255 Apáink közt, míg barbarok valának,
Megosztva velök a világ uralmát.
Maradt felőlök sok csudás mese,
Például erről, hogy gőzmozdonyul volt.

Ádám. Ez *ló*, de korcsult fajta, mondhatom,

3260 Más állat volt ám hajdan Al-borak.

Tudós. Erről meg azt regélik, hogy barátul
Tartá az ember, ingyen, munka nélkül,
S fel bírta fogni, hú elismeréssel
Lesvén, az ember gondolatjait.

3265 Mi több, mondják, hogy elsajátítá
Bűnét is, a tulajdonnak fogalmát,
S mint őr od'adta érte életét.

Ezt úgy beszélem csak, mint írva van,
Nem mintha hinném mind feltétlenül.

3270 Sok örültség volt a multban, sok ábránd,
Melyből ránk szintén e mese maradt.

Ádám. Ez a *kutya*. Mind áll, mit róla mondasz.

Lucifer. Vigyázz, Ádám, elárulod magad.

Tudós. Ez a szegénynek rabszolgája volt.

3275 **Ádám.** Mint a szegény meg *ökre* gazdagoknak.

Tudós. Ez a puszták királya.

Ádám. Az *oroszlány* —

Im itt a tigris, itt a fürge őz,
Mi állat él tehát még a világon?

Tudós. Minő kérdés! hát nálatok nem így van?

3280 Él a mi hasznos, és mit ekkorig
A tudomány pótolni nem tudott:
A disznó és a birka, de koránse'
Olyan hiányosan már, mint minőnek
A kontár természet megalkotá:

3260. *Al-borak* (arab szó: villám). A mohamedán mondában Gábor arkangyal szárnyas ezüst lova, melyen Mohamed

bejárta mind a hét égen keresztül a földet Mekkától Jeruzsálemig.

- 3285 Az élő zsír, ez hús- s gyapjútömeg,
Mely, mint a lombik, céljainkra szolgál.
De úgy látom, hogy ezt mind ösmered,
Lássunk tehát mást. Im ásványaink.
Nézzétek, milyen roppant széndarab :
- 3290 Egész hegyek valának ily anyagból,
Az emberek már készen szedheték
Mit most a légből szűr a tudomány
Nagy fáradsággal. Ezt az ércet itt
Vasnak nevezték, s míg el nem fogyott,
- 3295 Az alumínért nem kellett kutatni.
Ez a darabka az arany, nagyon
Nevezetes s nagyon haszontalan.
Mert még midőn az ember, vak hitében,
Imádott felsőbb lényeket magánál,
- 3300 Felülállókat még a sorson is :
Ilyennek hitte az aranyat is,
Oltárain jólétet és jogot,
Mindent mi szent volt, áldozott, hogy egy
Bűvös darabját birja megszerezni,
- 3305 Melyért cserébe mindent kaphatott,
Csodálatos tény, még kenyeret is.
Adám. Mást, mást mutass, ezt is mind ösmerem.
Tudós. Valóban nagy tudós vagy, idegen.
Lássuk tehát az ős-növényzetet.
- 3310 Im itt van az utolsó rózsa, mely
Nyílt a világon. Hasztalan virág.
Más százezer testvérrel foglalá el
A legbujább tért a lengő kalásztól ;
Nagy gyermekek kedves játékszere.
- 3315 Sajátságos jelenség az valóban,
Mint kaptak egykor ily játékokon,
Virágot terme még a szellem is :
A költészet s hit ábrándképeit,
S csalóka álmok karján ringatózva
- 3320 Eltékozolta a legjobb erőt,
Hogy életcélja parlagon maradt.
Itt őrizünk még ritkaság gyanánt
Két ily művet. Az első költemény ;
Íróját akkor még midőn bűnös
- 3325 Önhittel az egyén érvényt kívánt,
Homernak hívták. Ábrándos világot

- Rajzol le abban, Hadesnek nevezvén.
 Rég megcáfoltuk már minden sorát.
 A másik Tacitus Agricolája,
 3330 Nevetséges s mégis sajnálatos
 Fogalmak képe a barbár világból.
Adám. Hát fenmaradt még e néhány levél
 A nagy napokból, mint végrendelet,
 S nem birja mégis lángra gyujtani
 3335 A korcs utódot, tette ingerelvén,
 Mely mesterkéltséget világtokeket ledönti?
Tudós. Helyes megjegyzés, átláttuk mi ezt,
 A méreg, melyet rejt, nagyon veszélyes,
 Azért nem is szabad olvasni másnak,
 3340 Csak a ki hatvan évet meghaladt,
 S a tudománynak szentelé magát.
Adám. De hát a dajka tündér daljai,
 Ezek nem oltnak-e a gyöngye szívébe
 Sejtelmeket?
Tudós. Igen bizon' s azért
 3345 Dajkáink a magasb egyenetlekről,
 A mértanról beszélnek gyermekinknek.
Adám (*félre*). Ah gyilkosok, nem féltek-e egész
 S legszebb korától a szűt megrabolni?
Tudós. Menjünk tovább. Im itt e műszerek,
 3350 Műtárgyak mily csodás alakzatúak.
 Ez álgyű; rajta rejtélyes fölírás:
 Ultima ratio regum. Hogyan
 Használtatott, ki tudja? — Im e kard,
 Kizárólag csak embergyilkoló szer,
 3355 És nem volt bűnös, a ki ezzel ölt.
 E kép szabad kézzel készült egészen,
 Fél emberéltet vett talán igénybe,
 És tárgya, nézd, csak hóborzós mese.
 Ma a nap végzi e munkát helyettünk,
 3360 S mig az csalárdul idealisált,
 Ez mély hűséggel szolgál céljainknak.
Adám (*félre*). De a művészet, a szellem maradt el..
Tudós. E százszerű tárgy, milyen cifra mind,
 Mi gyermekes. A serlegen virág,
 3365 A széktámlán ábrándos arabeszk,

3345—64. Itt a rajz karrikaturába téved.

3352. A királyok utolsó érve, t. i. az erőszak, a háború.

3359. A festőművészet helyébe a fotografia lépett.

- Emberkezek pazarlott műve mind.
 S üdítőbb-é a víz azon pohárból,
 Kényelmesb-é e széken az ülés?
 Most gépeink teszik mind ezt helyettünk
 3370 Legcélszerűbb, legegyszerűbb alakban,
 És a tökélyről az kezeskedik,
 Hogy a munkás, ki ma csavart csinál,
 Végső napjáig a mellett marad.
- Adám. Azért nincs élet, nincs egyéniség,
 3375 Mely mesterén tul járna, semmi műben.
 Hol leljen tért erő és gondolat
 Bebizonyítani égi származását?
 Ha küzdni vágyik és körültekint
 Ezen szabályos, e rendes világban:
 3380 Még a veszély gyönyörét sem leli,
 Nem lel csak egy vérengező vadat se.
 Csalódtam hát a tudományban is:
 Unalmas gyermekiskolát lelek
 A boldogság helyén, mit tőle vártam.
 3385 Tudós. Nincs-é behozva a testvériség?
 Hol szenved ember anyagi hiányt?
 Valóban, ily eszmék megérdemelnék
 A megfenyítést.
- Adám. Mondd, mi hát az eszme,
 Mely egy ily népbe egységet lehel,
 3390 Mely, mint közös cél, lelkesíteni tud?
- Tudós. Ez eszme nálunk a megélhetés.
 Midőn az ember földén megjelent,
 Jól bérházott éléskamra volt az:
 Csak a kezét kellett kinyújtani,
 3395 Hogy készen szedje mindazt, a mi kell.
 Költött tehát meggondolatlanúl,
 Mint a sajtféreg, s édes mámorában
 Ráért regényes hypothesisekben
 Keresni ingert és költészetet.
 3400 De már nekünk, a legvégső falatnál,
 Fukarkodnunk kell, általlátva rég,
 Hogy elfogy a sajt és éhen veszünk.
 Négyezred év után a nap kihűl,
 Növényeket nem szül többé a föld:
 3405 Ez a négyezred év hát a mienk,
 Hogy a napot pótolni megtanuljuk.
 Elég idő tudásunknak, hiszem.
 Fűtőszerűl a víz ajánlkozik,

- Ez oxidált legtűztartóbb anyag.
- 3410 Az organismus titkai közel
Állnak ma is már a fölleplezéshez.
Épen jó, hogy beszédünk erre vitt,
Majdnem feledtem volna lombikom,
Mert én is ép e tárgyban dolgozom.
- Lucifer.**
- 3415 Nagyon vénül az ember, hogyha már
Lombikhoz tér, midőn organisál.
De hogyha sikerülne is műved,
Mi szörny lesz az, mint szótlan gondolat
Szerelmi érzés, melynek tárgya nincs,
- 3420 Lény, melyet a természet eltagad,
Melyhez nincs ellentét, nincsen rokon,
Ha nem korlátozandja az egyén.
S honnan veendi ennek jellegét
Elzárva külhatástól, szenvedéstől,
- 3425 Egy szűk üvegben kelve öntudatra?
Tudós. Nézd, nézd, hogyan forr, nézd, miként ragyog,
Itt-ott tűnékeny alakok mozognak,
Ezen meleg, e jól elzárt üvegben,
A vegyrokonság és ellenhatás
- 3430 Mind összevág és kényszerülve lesz
Engedni az anyag kíváнатomnak.
Lucifer. Bámúllak, tudós! még csak azt nem értem,
Tudnád-é tenni, hogy, mi most rokon,
Ne vonja egymást, és ne lökje el
Az ellentét.
- 3435 **Tudós.** Minő badar beszéd!
Örök törvénye ez az anyagoknak.
Lucifer. Ah értem, mondd csak el, min alapúl?
Tudós. Min alapúl? törvény, mert úgy vagyon.
Mutatja nekünk a tapasztalás.
- 3440 **Lucifer.** A természet fűtője vagy tehát csak,
A többit ő magában végezi.
Tudós. De én szabom korlátit az üveggel,
S kivonszolom a rejtélyes homályból.
Lucifer. Nem látok eddig még életjelet.
- 3445 **Tudós.** El nem maradhat. Én, ki úgy kilestem

3415. A lombikban organi-
zált lény Mefisztónak se tet-
szik, nem lesz egyénisége, ha-
tározatlan, karaktertelen lesz,

mint a szótlan gondolat, a
tárgy nélkül való érzés. Emlé-
keztet a homunculusra Faust-
ban.

Az organismus minden titkait,
Ki százszor boncolám az életet...

Ádám. Hullát fogál fel csak mindannyiszor.

A tudomány sántán követi csak

3450 A meglevő ifjú tapasztalást,
S miként bérenc költője a királynak
Kész commentálni a nagy tetteket,
De megjósolni hívatása nincs.

Tudós. Mit gúnyolódtok, nem látjátok-é,

3455 Egy szikra kell csak, és életre jó?

Ádám. De azt a szikrát, azt honnan veszed?

Tudós. Csak egy lépés az, a mi hátra van,

Ádám. De ezt az egy lépést ki nem tevő:

Az nem tett semmit, nem tud semmit is.

3460 A többi mind künn volt az udvaron.

A legszentebbe ép' ez egy vezetne.

Oh! lesz-e, a ki egykor megteszi?

(Ezalatt a lombik felett lebegő füst sűrűdni kezd s dörög.)

A föld szellemének szava (a füstből).

Nem lesz soha. Ez a lombik nekem

Nagyon szűk és nagyon tág. Hisz te ismersz,

3465 Ádám, ugy-é? most még nem is gyanítnak.

Ádám. Hallottad-é e szellemszózatot?

Oh nézd, oh nézd, te gőgös, gyöngé ember!

Hogy bírnál azzal, a ki ott lebeg.

Tudós. Örült roham. Ah! aggódom miattad.

(A lombik elpattan, a szellem eltűnik.)

3470 A lombik eltört, újra kezdhetem

A nagy művet. Midőn már int a cél,

Kisdéd göröngy, a dőre vak eset,

Elejt.

Lucifer. Végzetnek hívták hajdanán.

S kevésbbé szégyenítő volt hatalma

3475 Alatt megtörni, mint engedni most

A dőre vak esetnek. Mit jelent ez?

(Csengetnek.)

Tudós. A munka megszűnt, jó a sétaóra,

Itt jönnek a gyárakból, a mezőről,

Most kap fenyítést a ki vétkezett,

3463. Az ember soha sem fogja ellesni az élet titkait.

3480 Most osztatnak be a nők s gyermekek.

Jerünk oda, dolgom lesz nékem is.

(Hosszú sorban férfiak jönnek, másban nők, néhányan közülök gyermekkel, köztük Éva is. Az udvaron mindnyájan kört képeznek, egy aggastyán eléjük lép. Ádám, Lucifer s a tudós az előtérben állnak a muzeum mellett.)

Az aggastyán. Harmincadik szám.

Luther *(a sorból kilépve)*.

Itt vagyok!

Az aggastyán.

Te ismét

Mértéktelen fütötted a kazánt.

Valóban úgy látszik, hogy szenvedélyed

3485 Veszélybe hozni az egész phalanstert.

Luther. S ki állna ellent a csábnak, midőn

Szikrázva, bőgve a vadult elem

A láng ezer nyelvével vesz körül,

Elérni kíván, hogy megsemmisítsen:

3490 S ott állni bátran, szítani tovább,

Jól tudva, hogy hatalmunkban vagyon.

Nem ismered te a tűznek varázsát,

Ki csak fazék alatt isméri azt.

Az aggastyán. Hiú beszéd, ezért ma nem ebédelsz.

3495 **Luther** *(visszalépve)*. De holnap újra szítom a tüzet.

Ádám. Mit látok? Ezt a férfit ismerem.

Ez volt Luther.

Az aggastyán.

Kétszáz kilencedik!

Cassius *(kilépve)*.

Itt!

Az aggastyán. Tégedet harmadszor intelek már,

Hogy ok nélkül keressz verekedést.

Cassius. *(visszalépve)*.

3500 Ok nélkül, merthogy nem panaszkodom?

Pulya, ki más segítséget keres,

Mig karja ép. Vagy gyöngébb volt-e tán

Ellenfelem, mért nem védé magát?

Az aggastyán. Ne feleselj; Nem menti koponyád

3505 Alakzata sem e rossz hajlamot,

Mert az nemes, mert az hiánytalan,

De véred oly forrongó és szilaj!

Gyógyítani fognak, a míg megszeliődül.

Ádám. Ah Cassius! ha ismernél, ki véled

3510 Philippinél csatáztam. Hát odáig

3509. Ádám a költő fölfogása szerint nemcsak azokban a férfiakban jelent meg, kiket az eddigi színek élénk

vezetnek. Nyilván ő volt Brutus is, ki Cassius-szal Philippinél harcolt és így tovább.

Bir-é a rossz rend, a theória
Tévedni, hogy egy ily nemes kebel
Csak gátjaúl van s fel sem ismeri?

Az aggastyán. Négyszázadik szám!

Plátó *(kilépve)*.

Hallom!

Az aggastyán.

Már megint

3515 Ugy elmerültél álmokképeidben,
Hogy a rád bízott marha kárba ment.
Hogy ébren légy, borsón fogsz térdepelni.

Plátó *(visszalépve)*.

Még a borsón is szépet álmodom.

Ádám. Ah! mily szerep jutott, Plátó neked

3520 A társaságban, mely után epedtél!

Az aggastyán. A hetvenkettedik szám!

Michel-Angelo *(kilépve)*.

Ime, itt...

Az aggastyán. Rendetlenül hagyád el műhelyed.

Michel-Angelo.

Igen, mert mindig széklábat csináltam,
És azt is a leghitványabb alakra.

3525 Soká könyörgtem, hagyják módosítnom,
Engedjék, hogy vések rá holmi díszet,
Nem engedék. Kivántam változásul
A szék támláját, mindent hasztalan.
Megőrüléshez voltam már közel,

3530 S ott hagytam a kint, ott a műhelyet. *(Visszalép.)*

Az aggastyán. A rendbontásért a szobába még
S nem élvezed e szép meleg napot.

Ádám. Michel-Angelo, mily pokol lehet
Szűd istenének, hogy nem bír teremtni.

3535 Oh mennyi ismerős mindenfelé,
És mennyi szellem, mennyi őserő.
Ez vélem harcolt, — az martirhalált halt,
Ez szűknek érzé a világtekét,
S mi egyformára, mily törpére szűrte

3540 Az állam, Oh Lucifer, jőj, jerünk;
Nem bírja lelkem e látványt tovább.

Az aggastyán. Ma két gyerek tölté be az időt,
Melyben szükséges volt az anyagond,
Most a közös növelde várja őket,
Elő, elő!

(Éva és még egy nő gyermekeikkel kilépnek.)

3519. Platon rajzolta elő-
ször a kommunisztikus állam
képét, mely ime megvalósult.

L. Medveczky. Társadalmi el-
méletek és eszmények.

- 3545 **Ádám.** Mi ragyogó jelenség!
 Megvan hát-e rideg világnak is
 Költészete!
- Lucifer.** Nos Ádám, nem megyünk?
- Ádám.** Sőt inkább itt fogunk csak megnyugodni.
- Az aggastyán.** Tudós! vizsgáld fejalkotásukat.
 E gyermekeknek. *(A tudós észleli a gyermekeket.)*
- 3550 **Éva.** Oh, mi vár reám?
- Ádám.** E hang!
- Lucifer.** De mit kapsz e közsorsu nőn,
 Ki Semirámis csókját ízleled?
- Ádám.** Még akkor ezt nem ismerém.
- Lucifer.** Ah, úgy!
 Ez régi dalja a szerelmeseknek:
- 3555 **Azt** tartja mind, hogy ő fedezte fel
 A szenvedélyt, előtte senki még
 Szeretni nem birt, és ez így megyen
 Nehány évezred óta szüntelen.
- 3560 **Tudós.** E gyermeket orvosnak kell tanítani,
 Ebből pásztor lesz.
- Az aggastyán.** El tehát velök.
(A gyermeket el akarják vinni. Éva ellentáll.)
- Éva.** Hozzá ne nyulj! e gyermek az enyém;
 Ki tépi őt el az anyakebelről?!
- Az aggastyán.** Vegyétek el! mit késtek még vele?
- Éva.** Oh gyermekem! hisz' én tápláltalak
- 3565 **Szívem** vérével. Hol van az erő,
 Mely e szent kapcsot elszakítani bírja?
 Lemondjak-é hát rólad mindörökre,
 Hogy elveszsz a tömegben, és szemem
 Fürkésző gonddal hasztalan keressen
- 3570 **A száz** egyenlő idegen között?
- Ádám.** Ah! emberek, ha van előttetek szent,
 Hagyjátok ez anyának gyermekét.
- Éva.** Ugy-é, ugy-é te áldott idegen?
- Az aggastyán.** Merész játékot üzesz, idegen!
- 3575 **Ha a család** előítéletét
 Éledni hagyjuk, rögtön összedül
 Minden vívmánya a szent tudománynak.
- Éva.** Mit nékem a fagyasztó tudomány!
 Bukjék, midőn a természet beszél.
- Az aggastyán.** Meglesz már?
- 3580 **Ádám.** Hah! hozzá ne nyúljatok!

Amott van egy kard, megtanítalak,
Hogy kell kezelni.

Lucifer. Álomkép, ne mozdulj!

(*Ádám vállára teszi kezét, ez megdermed.*)

Érezd kezemnek végzetes hatalmát.

Éva. Oh gyermekem!

(*Összerogy, gyermekét elviszik.*)

Az aggastyán. E két nő pártalan,

3585 Jelentkezzék, ki párjául igényli.

Ádám. Ezt én igénylem.

Az aggastyán. Tudós! véleményed.

Tudós. Rajongó férfi és idegbeteg nő

Korcs nemzedéket szül, ez nem helyes pár.

Ádám. De én nem állok el, ha ő akarja.

3590 Éva. Tiéd vagyok, nagylelkű férfiú.

Ádám. Szeretlek hölgy, szívem egész hevével.

Éva. Szeretlek én is, érzem, mindörökké.

Tudós. Ez örülés. Sajátságos, valóban,

A múlt kísértetét feltűnni látni

3595 Világos századunkban. Honnan ez?

Ádám. Az édenkertnek egy késő sugára.

Az aggastyán. Sajnálatos!

Ádám. Ne szánjatok. Miénk

Ez örülés; mi józanságtokat

Nem irigyeljük. Hisz, mi a világon

3600 Nagy és nemes volt, mind ily örülés,

Melynek higgadt gond korlátot nem ír.

Szellembeszéd az, mely nemesb körökből

Felénk rebeg, mint édes zöngemény,

Tanúja, hogy lelkünk vele rokon,

3605 S megvetjük e földnek hitvány porát,

Keresve utat a magasb körökbe.

(*Évát ölelve tartja.*)

Az aggastyán.

Mit hallgatjuk tovább, kórházba őket!

Lucifer. Itt gyors segély kell. Ádám, utazunk!

(*Elsülyednek.*)

Magyarázat.

A szín tartalma. Az emberiség késő jövőjét látjuk, a nap kihűlőben van, még csak négyezer év van hátra, ez idő alatt gondolkodni kell a nap melegítő erejének pótlásáról. Háziállatok már nincsenek, vadállatok még kevésbé, csak a disznó és a birka maradt meg hasznossága miatt. Szén sincs már, se vas, arany; a haszontalan virágok is mind eltűntek, a föld színéről, a művészet is, csak Homer és Tacitus Agricoláját őrzik a muzeumban, kuriozum gyanánt, mint az ágyút és kardot. A kemikusok most az anyagnak lombikban való organizálását kísérlik meg. Mindezeket Ádámnak és Lucifernek egy tudóssal folytatott beszélgetéséből tudjuk meg. Azután látunk néhány jelenetet. Az emberek falanszterekben laknak; nincsen nevük, számozva vannak, mint a rabok. Nincsen haza, nincsen magántulajdon, nincsen család. Az egyesek olyanok mint egy gép részei. mindegyik mindig ugyanazt a munkát végzi. Aggastyánok kormányozzák a falansztert, megbüntetik mindenkit, ki a falanszter rendje ellen vét. A gyermekek pályáját az aggastyánok döntik el a fejalkotás vizsgálata alapján. De az ember természetét a falanszter sem bírja elnyomni. Az egyéniség ereje (Luther, Cassius, Plato, Michel Angelo) föllázad a falanszter gépies rendje ellen, és a szerelem ebben a világban is megköveteli jogát.

*

A szín jelentése. A szabad verseny nem vált be, talán jobb lesz oly társadalom, melynek élete rendjét a tudomány szabályozza. Erre különben is szükség van, mert a föld állapota megváltozott, az élelem elfogyott és csak a legtakarékosabb életmód, a tudomány gondoskodása biztosíthatja az emberiség fennmaradását, melyet a nap kihűlése végveszélylyel fenyeget. De a kommunizmus rendje se teszi boldoggá az embert. El akarja nyomni az egyéniséget, kiirtani a szerelmet, ami lehetetlen. Se a szabad verseny eszméje, se a kommunizmus kötött rendje nem való az emberiségnek.

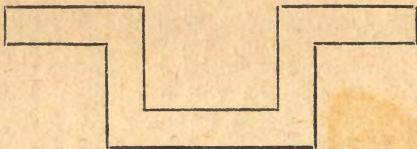
*

Történeti és drámai mozzanatok. Történeti mozzanatokról a jövőnek e képzelt képében csak annyiban lehet szó, hogy a költő a történeti életben fölmerült elméletekből indul ki. Két fő alkotó részből állította össze

képét; az egyik némely csillagvizsgálónak az a föltevése, melyet mások tagadnak, hogy a nap valamikor ki fog hűlni és ezzel az emberi élet fizikai föltételei megszűnnek. E színben a föld még csak közel van ehhez az állapothoz, de már annyira elszegényedett, hogy a megélhetés rideg gondja szabályozza az egész emberi életet. Költészet, művészet megszűnt, a kenyérért való gond prózája uralkodik az egész emberiségen.

A másik alkotó része a költeménynek a társadalom rendje, melynek kieszelésében a költő nagy szabadsággal kevert össze különféle elemeket. A falanszteri rendszer gondolatát Charles Fouriertől (szül. 1772. febr. 2.; meghalt 1837. okt. 9.) vette, ki elméletét a következő főművekben fejtette ki: *La théorie des quatre mouvements et des destinées générales* 1808. *La théorie de l'unité universelle* 1816. *Le Nouveau Monde industriel et sociétaire* 1829. Fourier-t mindig csak a hívek kis csoportja követte, a mai szociálisták csak azt az éles kritikáját becsülik nagyra, melylyel a mai társadalmi rend hibáit föltárta, pozitív eszméit elvetik (L. A. *Bebel*. *Charles Fourier. Sein Leben und seine Theorien*. Stuttgart. Dietz 1890.), minden kísérlet falanszterek alkotására kudarcot vallott.

Madách nem is vett Fouriertől egyebet mint a falanszter eszméjét, a részletekben merőben eltér tőle, sőt ellenkezik vele. Fourier falansztere nem egészen U alakú, áll egy főépületből, továbbá két merőlegesen hozzá épített főszárnyépületből és két ezekhez jobbra és balra csatlakozó mellékszárnyépületből, minden épület két párhuzamosan épített részből áll, schemában így:

Ebben a falanszterben körülbelül 2000 ember lakik és Fourier nézete szerint valamikor az egész emberiség ilyen falanszterekben fog lakni. Akkor nem lesznek városok, országok, az egész világ egy birodalom lesz és így a haza fogalma tényleg megszűnik. De Fourier falansztere távolról sem oly rideg mint Madáché. Itt öröm és boldogság lakozik majd; az emberek mint dolgoznak ugyan benne,

már a hároméves gyermekek is, de a munka itt nem lesz teher, hanem élvezet, mert mindenki *csak azt a munkát végzi, melyhez kedve van*, és legfőlebb másfél vagy két óra hosszat dolgozik, hogy el ne fáradjon. A kik egy falanszterben hasonló hajlamúak, összeállanak csoporttá, mely 7—9 tagból áll, hogy versenynek legyen tere. Különböző csoportok, melyek hasonló tevékenységűek, egyesülnek series-ekké és a series-ek falanx-szá. Mindenkinek szabadságában áll egyik csoportból átpártolni a másikhöz, más-más serieset keresni föl, kedve szerint, hogy meglegyen a foglalkozásban a kellő változatosság. A tulajdont Fourier nem szünteti meg, mert mennél nagyobbak valamely falanszterben a vagyon, jellem, hajlambeli különbségek, annál inkább virágzik a falanksz. A fődolog azonban a munka szabad megválasztása hajlandóság szerint, ezen alapszik a Fourier-féle falanksz, mely így egyenesen ellentéte a Madáchfélenek. De Madách ezt valószínűleg szándékosan tette. L. Erdélyi bírálatát (Pályák és Pálmák 481. l.), mely egyébiránt igazságtalan és tele van tévedésekkel.

Sokkal inkább hasonlít Madách fölfogása Platonéhoz, aki a maga utópiájában szintén megszünteti a családot és a magánvagyon, de nem ismeri a munkamegosztásnak azt az elvét, mely Madách falanszterét oly gyűlöletessé teszi Ádám előtt. Madách falansztere szabad, eredeti alkotása Madáchnak, melynek egyik jellemző vonása a természet elszegényedése, az élelmi szerek fenyegető hiánya, másik a kommunisztikus rend, fourieri, platonai és modern ipari és szövetkezeti eszmékből alkotva. A gépies munkamegosztás pl. (Michel Angelónak mindig széklábakat kell csinálnia) a modern gyári iparból van véve, a gyermek koponyájának megvizsgálása és annak alapján életpályájának megszabása elavult, tarthatatlan, de azért még most is föl-fölmerülő frenologiai képzelődésekből van mérítve. Madáchnak nem az volt a feladata, hogy Fourier vagy Platon rendjét hozza színre. Az ő gondolatmenete igen logikus és következetes. Oly rendet alkot, *melyet a tudomány minden ízében szabályoz*. Tehát meg kell szüntetni az egyéniséget és mindent, mi az ember egyéni vonásait és hajlamait táplálja és erősíti, a magánnevet, a magántulajdont, a családot, minden egyéni elhatározást. Mindenkinek minden cselekedetét az összesség akarata, érdeke szabályozza. De mert az ilyen világ beleütközik az ember elévülhetetlen természetébe, mely minden ízében egyéniség akar lenni, azért kell ennek a rendnek is meg-

buknia. Összehasonlítva Fourier fantasztikus, de gazdagon részletezett, számtalan érdekes megfigyelésen alapuló igen konkrét tervével, Madáché igen vázlatos, mondhatni szegényes, de sokkal egységesebb, karakterisztikusabb és következetesebb is.

A szín két részből áll, igen érdekes párbeszédből Ádám, Lucifer és a falanszteri tudós közt, melynek varázst az a körülmény ád, hogy a messze jövő szempontjából nézi a mi jelenünket, és ez a rész leginkább a természet elszegényedését tünteti föl; és a falanszteri élet néhány jellemző jele-
netéből, mely az egyéniség kipusztíthatatlanságát mutatja: Luther lángheve nem a vallás megújításában, hanem a kazán mértéktelen fűtésében nyilvánul; Cassius nem Caesar ellen tör, de szilaj vére itt is verekezésben tombolja ki magát; Platon ahelyett, hogy a marhát őrizné, álomképekbe merül; Michel Angeló megszökik a műhely unalmas egyformasága elől; következik két gyermek fejalkotásának vizsgálata, az anyai ösztönnek és a szerelemnek a kommunista rend ellen való lázadása. A kommunista rend meg akarja szüntetni az egyéniséget és kudarcot vall.

Nagy kérdés vetődik föl, mely végig vonul az emberi-ség történetén. Kibékíthető-e az egyéniség joga az összeség követelésével? Az individualizmus korlátlansága ép oly veszedelmes mint a kommunizmus zsarnoksága, Van-e középút? E kérdésre Madách nem felel, mert az emberi nem elsatnyulása minden küzdelemnek véget vet.

TIZENHARMADIK SZIN.

(Az ür. Földünk egy szelete a távolban látszik, mindig kisebbedve, míg nem csillagúl tűnik csak fel, a többiek közé vegyülten. A szín félhomálylyal kezdődik, mely vaksötétté válik lassankint. Ádám, mint öreg, Luciferrel repülve.)

Ádám. Örjögő röptünk, mondd, hová vezet?

3610 **Lucifer.** Hát nem vágytál-e, menten a salaktól,
Magasb körökbe, honnan, hogyha jól
Értettelek, rokon szellem beszédét
Hallottad?

Ádám. Az igaz, de ily ridegnek
Nem képzelém feléjük útamat.

3615 E tér oly pusztá, olyan idegen
Mint hogyha szentségsértő járna benne.
S keblemben két érzés küzdelme foly:
Érzem, mi hitvány a föld, hogy magas
Lelkem lezárja, s vágyom el köréből;

3620 De visszasírok, fáj, hogy elszakadtam.
Ah Lucifer! nézz csak földünkre vissza,
Először a virág tűnt el szemünkből,
Aztán az erdők rezgő lombjai;

A jól ismert táj száz kedves helyével
3625 Jellem nélküli siksággá lapult.
Mi érdekes volt, minden elmosódott.
Most már a szirt törpül le rossz görönggyé,
A villámterhes felhő, melyben ott lenn
Szent szózatot sejt a pór s megriad,

3630 Mi nyomorú párázattá silányul.
A bömbölő tenger végetlene
Hová, hová lett? szürke folt gyanánt áll
A gömbön, mely keringve elvegyül
Milljó társ közt, s az volt egész világunk.

3635 Oh Lucifer, aztán meg ő, meg ő...
El kelle tőlünk annak is maradni?...

- Lucifer.** Emelkedett szempontunkból, hiába,
Először a báj vész el, azután
A nagyság és erő, míg nem marad
- 3640 Számunkra más, mint a rideg mathésis.
Adám. A csillagok megettünk elmaradnak,
S nem látok célt, nem érzek akadályt.
Szerelem és küzdés nélkül mit ér
A lét? Hideg borzongat, Lucifer!
- 3645 **Lucifer.** Ha eddig tartott csak nagy hősiséged,
Ugy térjünk vissza porban játszani.
Adám. Ki mondja ezt? előre hát, előre!
Csak addig fáj, míg végkép elszakad,
Mely a földhöz csatol, minden kötél.
- 3650 De hajh, mi ez, lélekzetem szorúl,
Erőm elhagy, eszméletem zavart.
Több volna-é mesénél Antaeus,
Ki addig élt csak, míg a föld porával
Érintkezett?
- A föld szellemének szava.** Igen, több az mesénél.
- 3655 Te ismersz már, a földnek szellemét;
Csak én lélekzem benned, tudhatod.
Itt a sorompó, eddig tart hatalmam,
Térj vissza, élsz, hágd át, megsemmisülsz
Mint ázalag féreg, mely csöpp vizében
- 3660 Fickándozik. E csepp a föld neked.
Adám. Dacolok véled, hasztalan ijesztesz,
Testem tiéd tán, lelkem az enyém,
A gondolat s igazság végtelen,
Előbb megvolt az, mint anyagvilágod.
- A föld szellemének szava.**
- 3665 Hiú ember! próbáld, s szörnyet bukol.
Előbb való-e rózsánál az illat,
Alak a testnél, s napnál a sugára?
Oh! hogyha látnád árva lelkedet
A végtelen ürben keringeni,
- 3670 A mint értelmet és kifejezést
Keres hiába, idegen világban
S nem érez többé semmit és nem ért,
Megborzadnál, mert minden felfogás

Foglatat. *Adám és Lucifer a világűrben. A föld szelleme.*

3665. A föld szelleme arra
oktatja Ádámot, hogy anyag
és szellem, a föld és a rajta

élő ember válhatatlan kaposo-
latban vannak egymással.

- 3675 És minden érzés, mely benned feszül, csak
Kisúgárzása e csoport anyagnak,
Mit földednek hívsz, s mely ha más leendő,
Nem létezhetnék többé, véled együtt.
A szépet, rútat, üdvöt és pokolt
Csak szellememtől vontad el magadnak,
3680 Mely kis hazádnak rendét lengi át.
Oh, a mi itten örökös igazság,
Egy más világban az tán képtelen,
És a lehetlen tán természetes.
A súly nem létez, a lét nem mozog,
3685 Mi itten lég, az ott tán gondolat.
Mi itten fény, az ottan hang talán,
S jegecül tán, mi itten növe-nő.
Ádám. Nem tántorítsz el, lelkem felfelé tör.
A föld szellemének szava.
Ádám, Ádám, a végső perc közelg :
3690 Térj vissza, a földön nagygyá lehetsz,
Míg, hogyha a mindenség gyűrűjéből
Léted kitéped, el nem tűri Isten,
Hogy megközelítsd őt — s elront kicsinyül.
Ádám. Ugy is nem ront-e majd el a halál ?
3695 **A föld szellemének szava.** A vén hazugság e hiú szavát
Ne mondd, ne mondd itt a szellemvilágban —
Egész természet átborzadna tőle,
Szentelt pecsét az, feltartá az Úr
Magának. A tudás almája sem
Törhette azt fel.
3700 **Ádám.** Majd én feltöröm.
(Tovább repülnek. Ádám egy sikoltással megmerevül.)
Végem van !
Lucifer (kacagva). Győzött hát a vén hazugság.
(A mint Ádámot eltaszítja magát.)
E báb-istenség most már elkeringhet
Az ürben, új bolygóként, melyen újra
Számomra fog tán élet fejlődni.
A föld szellemének szava.
3705 Korán a káröröm még, Lucifer !
Csak érinté az idegen világot,

3680. Kis hazád = a föld.

3695. A vén hazugság, mely
nek képviselője Lucifer, azt

állítja, hogy a halál a vé-
get jelenti. A halál: az Úr
titka.

Nem oly könnyű országomból kitörni.

Honos szózat hív, térj fiam magadhoz!

Ádám. *(eszmélve)*. Élek megint. Érzem, mert szenvedek,

3710 De szenvedésem is édes nekem,
Oly iszonyatos az, megsemmisülni...

Oh! Lucifer! vezess földemre vissza,

Hol oly sokat csatáztam hasztalan,

Csatázzam újra, és boldog leszek.

3715 **Lucifer.** S e sok próbára mégis azt hiszed,

Hogy új küzdésed nem lesz hasztalan?

S célt érsz? Valóban e megtörhetetlen

Gyermekkedély csak emberé lehet.

Ádám. Korán se vonz ily dőre képzelet,

3720 A célt, tudom, még százszor el nem érem.

Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?

A cél, megszűnte a dicső csatának,

A cél halál, az élet küzdelem,

S az ember célja e küzdés maga.

3725 **Lucifer.** Valóban szép vigasz, már hogyha még

A harc eszméje volna legalább nagy,

De holnap gúnyolod, miért ma vívsz,

Gyermekjáték volt, a mi lelkesített.

Nem vérezél-e el Chaeroneánál

3730 A megbukott szabadság védletében,

És Constantinnal nem küzdél-e később,

Világuralmát hogy megalapítsd?

Nem vesztél-e el hitmártir gyanánt

S később a tudománynak fegyverével

3735 Nem álltál-e a hitnek ellenében?

Ádám. Igaz, igaz, de mindegy, bármi hitvány

Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,

3722—3724. Lessing ígéje, hogy az élet boldogsága, értéke a küzdésben keresendő.

3729. Itt győzte le macedoniai Fülöp az athéni és thebai egyesült sereget, 338. K. előtt.

3731. Nagy Constantinról van szó (274—337), ki Bizancot (Konstantinápolyt) teszi a birodalom fővárosává.

3725—3735. Lucifer beszédjének értelme ez: Mi értéke és értelme lehet az emberi küz-

désnek, ha ma megtámadja azt, amit tegnap megvédett? Példárá a szabadság védelme Chaeroneánál és megtámadása Konstantin alatt, a hit védelme a mártírságban és a hit megtámadása a tudomány nevében.

3736—3741. Fontos sorok. Az eszmék, melyekért az ember küzd, nem abszolút, hanem relativ szempontból ítélendők meg, mert mindegyik a maga idejében lelkesítette és előre vitte az emberiséget.

- Emelt, és így nagy és szent eszme volt.
 Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
 3740 Vagy nagyravágy formájában hatott-e,
 Előre vitte az embernemet.
 Oh, vissza hát a földre, új csatára.
Lucifer. S feledted-é már a tudós szavát,
 Ki felszámolta, hogy négyezredévre
 3745 Világod megfagy, a küzdés eláll?
Ádám. Ha tudományunk nem dacol vele.
 De fog dacolni, érzem és tudom.
Lucifer. S aztán, van-é küzdés, nagyság, erő
 A mesterkelt világban, melyet az
 3750 Ész rendezett teoriáiból,
 S melyet magad szemlélhetél imént?
Ádám. Csak mentse meg a földet, elmulik
 Az is, mint minden, a mi hivatását
 Betölté s akkor újra felmerül
 3755 Az eszme, mely éltet lehel reája.
 Vezess csak vissza, égek látni már
 A megmentett földön mi új tanért
 Fogok fellelkesülni.
Lucifer. Vissza hát!

Magyarázat.

A szín tartalma. Ádám elkivánczik a földről, ahol annyi kiábrándulás és kudarc érte. Lucifer elviszi őt magával a véghetetlen világűrbe. De midőn a föld légkörének határához ér, a föld szellemének szava megállítja. Ádám dacolni akar e szózáttal. De a föld szelleme az utolsó pillanatban, midőn Ádám már megmerevül és eszméletét veszti, magához téríti és új küzdelemre való vágyat kelt benne. Hiába gunyolja őt Lucifer, hiába emlékezteti eddigi küzdelmeinek céltalanságára, a föld közelgő végére, a falanszteri világ prózájára és laposságára. Ádám vissza akar térni a földre. Visszatérnek.

*

A szín jelentése. Az eszmék köre, melyek az embert küzdelemre szólítják, bezáródott. E földön csak kudarcokban volt része Ádámnak, de kell-e ezen a földön maradni? Nem menekülhetne-e ebből a kietlenné vált világból? Erre a kérdésre ad feleletet ez a szín. *Az ember e földnek*

alkotása, teremtménye, elválhatatlan része. Ezt hirdeti a föld szelleme: »Minden felfogás, és minden érzés, mely benned feszül, csak kisugárzása e csoport anyagnak, mit földednek hívsz«. Így vezet át e szín a következőhöz, melyben az embernek a földtől való függése az emberiség bukását idézi elő.

*

Drámai mozzanatok. A szín gondolatát talán Byron Kain-ja sugallta a költőnek. Kaint Lucifer hívja, hogy repüljön vele az űrbe, ahol »letűnt, jelen s jövő világok történetét« fogja neki megmutatni. Az egész második felvonás azután az űrben játszódik. De egyéb hasonlóság alig van e két szín közt. Kain s Lucifer elhagyják a föld légkörét, kicsiny csillagnak látszik a föld, de itt Lucifer oktatja Kaint, hogy a földtől el nem szakadhat.

A föld porába térsz meg nem soká,
Öröklétünk egy része az, enyém is,
Miként tiéd.

Byron költeményének ez a része a halál titkával viaskodik, Lucifer az űrben a Hadesbe vezeti Kaint és megmutatja neki előbbi világlakók árnyékát. Gyönyörű leírások, kínos töprenkedések, velőt rázó kétségek hatalmas sorozata ez a szín, melyből Madách legfőlebb az űrben való repülés motívumát merítette, egyebet semmit. Madách főleg azt a gondolatot akarja kifejezni, hogy az ember nem szakadhat el a földtől, tőle függ és szenvedéseinek ellenére is szereti. A materializmus világfelfogása, melyre már többször akadtunk a költeményben, itt is foglalkoztatja a költőt. »Csak én lélekzem benned, tudhatod« mondja a föld szelleme Ádámnak. Az ember csak test a testek közt, gondolkodása, érzése csak az anyag kisugárzása. Ezt a gondolatot szimbolizálja a föld szellemének alakja, mely a harmadik és tizenkettedik színben is előfordul.

De megcsendül a költemény kétségeinek megváltó gondolata is: *Az ember célja a küzdés maga.* Ádám meg fogja érteni az Úr tanítását az utolsó színben, mert már itt önként fogamzik meg lelkében.

TIZENNEGYEDIK SZIN.

(Hóval és jéggel borított hegyes, fáttalan vidék. A nap mint veres, sugártalan golyó áll ködfoszlányok között. Kétes világosság. Az előtéren néhány korcs nyir, boróka és kuszó-fenyő-bokor között eszkimó-viskó. Ádám mint egészen megtört aggastyán bot mellett jő lefelé a hegyekről Luciferrel.)

- Ádám.** Mit járjuk e végetlen hóvilágot,
 3760 Hol a halál néz ránk üres szemekkel?
 Csak egy-egy foka ver zajt, vízbe bukva,
 A mint felretten lépteink zaján;
 Hol a növény is küzdni már kifáradt,
 Korcsúlt bokor leng a zuzmók között
 3765 S a hold vörös képpel néz köd megől
 Halál lámpájaként a sírgödörbe.
 Oda vezess, hol pálmafák virúlnak,
 A napnak, illatoknak szép honába,
 Holott az ember lelke erejének
 3770 Öntudatára fejlődött egészen.
Lucifer. Ottan vagyunk. E vérgolyó napod.
 Lábunk alatt a föld egyenlitője.
 A tudomány nem győzött végzetén.
Ádám. Szörnyű világ! csupán meghalni jó.
 3775 Nem sajnálandom, a mit itt hagyok.
 Ah Lucifer! ki egykor ottan álltam
 Az ember bölcsejénél, a ki láttam
 Mi nagy jövő reménye ringa benne,
 Ki annyi harcát mind végig csatáztam,
 3780 Ez órjas síron, melyre gyászlepelt
 A természet dobott, midőn merengek,
 Első, utolsó ember a világon:
 Szeretném tudni, hogy bukott fajom?

Foglalat. *Az eszkimóvilág. Test és lélek. Éva.*

3778. Nem birta pótolni a napot, mely kihűlt. L. 3403—3406.

- 3785 Nemes küzdésben, nagyszerűen-é,
Nyomorun-é, törpülve ízrül-ízre
Nagyság nélkül és könnyre érdemetlen !
Lucifer. Ah, ah ! hiú ha vagy nagy szellemedre,
A mint nevezni már úgy kedveled
Azon erőt, mely a vért lükteti,
3790 És ifjú keblet eszményért dagaszt :
Ne kívánj állni végre mint tanú
Saját halotti ágyadnál. Ez óra
Csodálatos átvizsgálása ám
A gazda nélkül készült számvetésnek,
3795 A hagymázos láz elriasztja mind
Az életláz csillámló képeit,
Aztán ki tudja, melyik volt való.
A végső küzdés kisszerű jaja
Nagy gúnykacaj éltünk küzdelmire.
3800 Ádám. Miért nem veszttem hát el a magasban,
Erőm és lelkem teljes érzetével,
Inkább, mint így hallgatni önmagam
Siríratát, mit egy szellem rideg
Közönye tart, ki harcaimban és
3805 Halálomban nem osztozik velem.
Lucifer. Ismét fajodra ismerék könyvedben,
Melylyel kíséred ébredésedet
Kedvenc ábrándból tiszta felfogásra.
De nyugodjál meg, hisz még él fajod.
3810 Nézd, ott is áll még egy embertanya
S gazdája, ím, most lép ki ajtaján.

(Egy eszkimó a galibából kilép, fókavadászatra felkészülten.)

- Ádám. E korcs alak, e torzkép volna-é
Nagyságomnak bitor örököse ?
Mért hagytad látnom, Lucifer ! valóban
3815 A vigasz rosszabb, mint volt bánatom.
Az eszkimó. Léteznek hát mégis csak istenek
Felettünk ? im előttem megjelentek.
De hát, ki tudja, jók vagy roszak-é ?
Menekszem tőlük, az legbiztosabb.

(Vissza akar vonulni.)

3816. Csak eszkimók lak-
ják most a földet, az ember a
kedvezőtlennek vált éghajlati
viszonyok alatt elkorcsosult,

testileg és szellemileg, ismét
olyan, mint az ősemlék volt,
fejletlen, gyermeket.

3820 **Lucifer.** Megállj egy szóra !

Az eszkimó. *(leborulva).* Kegyelem uram !

Az első fókát néked áldozom,

Mit elfogok, csak hallgass meg s ne ronts el.

Lucifer. Hát ahhoz a fókához mily jogod van,

3825 Hogy éltével váltod meg a tiédet ?

Az eszkimó. Hogy bírok véle : hisz látom, körüllem

Miként eszi a férget fürge hal,

Halat a fóka, a fókát meg én.

Lucifer. S a nagy szellem veled táplálkozik.

Az eszkimó. Tudom, tudom, de a kicsiny időt,

3830 Melyben mozogni hágy kegyelmesen,

Vásárolom meg véres áldozattal.

Adám. Mily gyáva nézlet !

Lucifer. S mást tevé-e te ?

Az a különbség csak közöttetek,

Hogy ő fókát, te embert áldozál

3835 Az istenségnak, melyet alkotál

Saját képedre, mint ez az övére.

Az eszkimó. Látom, haragszol, és érzem, miért.

Inségemben hogy fel mertem sohajtni

A nap jótékony istenéhez, a ki

3840 Nem kér, csak ad, ki ős regénk szerint

Itt is parancsolt egykor. Oh ! bocsáss meg,

S elátkozom örökre.

Adám. Im, nagy Isten,

Tekints le és pirúlj, mi nyomorúlt,

A kit remeknek alkotál, az ember !

3845 **Az eszkimó.** Nagyon haragszik társad, éhes ő is ?

Lucifer. Sőt mert nem éhes, ép azért haragszik.

Adám. Mi helytelen faragsz rossz élceket !

Lucifer. Igazság az, nem él. Okoskodásod

A jóllakotté, míg itt társadé

3850 Éhes gyomornak philosophiája.

Okokkal egymást meg nem győzitek.

De egyetérttek rögtön, hogyha te

Kiéhezél vagy ő majd jóllakott.

Igen, igen, akár mint képzelődöl,

3855 Mindég az állat első bennetek

És csak midőn ezt el bírád csitítani,

Eszmél az ember, hogy nagy-gőgösen

Megvesse azt, mi első lényege.

Adám. Méltó beszéd hozzád, Lucifer, ez,

3860 Ki minden szentet kárörvendve vonsz

- A föld porába. Hát minden nagy eszme,
Nemes cselekmény konyhánk gőze csak,
Vagy oly körülmény dőre magzata,
Mit egytül egyig a hitvány anyag
3865 Nehány törvénye mozgat, s tart lekötve?
Lucifer. S van-é különben? Azt hiszed talán,
Hogy Leonídás meghal a szorosban,
Ha a helyett, hogy barna levesével
Táplálkozik olyan köztársaságban,
3870 Melynek még pénze sincs, lucullusi
Villában iszsza édes mámorát
Kelet minden kéjének? Vagy talán
Brutus meghal, ha a szép Porciához
Haza siet s a harc izgalmait
3875 Kiheveri egy jó ebéd után?
Hogyan tenyész a bűn, hogy a nemesség?
Nem ronda lég, nyomor szülé-e azt,
Nem napvilág, szabadság-érzet ezt,
Átörökítve késő származékban
3880 Alakban és szellemben önmagát?
Hányan mondák, hogy számoltak magukkal,
És felköték egy fára magukat.
De ha leoldák hívatlan kezek,
Az élet új érintkezése már
3885 Feledteté velök a számadást.
Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében
Jó a világra, hogyha szerecsen
Sátornak árnya reszket bölcsején:
Mi lesz első hőseiből a keresztnék?
3890 Vagy Luther, hogyha pápa lesz esetleg,
S Leo, tanár egy német egyetemben:
Ki tudja, nem reformál-é emez,
S az sujtja átkát a duló merészre?
Mi lesz Napoleon, ha büszke útját
3895 Nem egy nép vére egyenlíti ki?
Elposhad tán egy búzhödtt laktanyában.
Adám (*Lucifer száját befogva*).
Ne többet! mind, a mit csak fejtegetsz,

3866—3896. A körülmé-
nyeknek, életföltételeknek, vi-
szonyoknak hatása az emberre,
nagy elmebeli és ékesszóló erő-
vel föltüntetve.

3897 — 3903. Homályos

hely. A II. kiadásban részben
érthetőbb:

De annál károsabb — s veszélyesebb
még
Keb!unkre mint a durva babona,
Mert tudosan, számokkal öli meg
A szellemet, mit a bárgyú nem érez,
De mindkettő egyenlően nem ismer,

- Oly egyszerűnek látszik, oly valónak :
De annál károsabb ! — A babona
- 3900 Bárgyút vakít csak, a ki úgy sem érzi
A szellemet, mely köztünk hat, mozog ;
De testvérét felismerné a jobb, ha
Rideg tanod számokkal meg nem ölné.
- Lucifer. Beszélj tehát társaddal, meg nem árt
- 3905 Még egy kis lecke az önismeretből.
- Ádám. Sokan tengődtök-e még e vidéken ?
- Az eszkimó. Sokan bizony, többen mint ujjamon
Számíthatok. Szomszédimat, igaz,
Agyon verém már mind, de hasztalan,
- 3910 Mindég kerülnek újak ; s oly kevés
A foka-faj. Ha Isten vagy, tegyed,
Könyörgök, hogy kevesb ember legyen
S több foka.
- Ádám. Lucifer, jerünk, elég volt !
- Lucifer. No legalább tekintsük meg nejét.
- 3915 Ádám. Nem akarom meglátni, mert ha süllyedt
A férfiú, szemünknek ronda látvány :
De megvetést szül keblünkben csupán.
A nő, ez eszmény, e megtestesült
Költészet, hogyha süllyedt, torzalak lesz,
- 3920 Mely borzadályt szül. Menj, ne lássam őt.
- (Ezalatt Lucifer Ádámot a gunyhó felé vontá, most az ajtót
felrúgja, bent Éva, mint az eszkimó neje, látszik. Ádám me-
reven bámul a küszöbön állva.)

Lucifer. Nem lelsz-e benne régi ismerősre ?
Öleld meg hát, hisz e becsületes

A két kiadás egybevetéséből kiviláglik a hely értelme : A mit mondtál, valónak látszik, de annál károsabb, mert a pontos tudomány látszata a jobb embereket is megtéveszti, kik különben nem tagadnák a szellemet ; és így a te tanításod még veszélyesebb mint a babona, mely csak a bárgyúkat téveszti meg, kik úgy sem érzik a szellemet. A II. kiadás szövegében az utolsó sor homályos, nem világos, mire vo-

natkozik az a »mindkettő« ; a fenti szövegben azért egészen kihagyta a költő ezt a sort ; de ott viszont érthetetlen, minek hozza föl a költő a babonát, melyről szó nem volt. A II. kiadás megmagyarázza, mert ő itt az áltudományt összehasonlítja a babonával.

3907. Az eszkimó, mint a primitív ember, csak legfőlebb tízig tud számítani, ahány ujja van.

Ember halálba' sértve lesz, ha ily
Tisztességet se gyakorolsz nején.

3925 **Adám.** Öleljem ezt, ki egy Aspásiát
Tarték karomban! Ezt, kibén derengni
Látom megint annak vonásait,
De úgy, mint hogyha csókjai között
Állattá válna.

Az eszkimó. *(gunyhójába lépve).*

Nőm! vendégeink

3930 **Érkeztek** ím. Lásd őket szívesen.

(Éva Adám nyakába borul s a gunyhóba vonja.)

Éva. Légy üdvözölve idegen, pihenj meg!

Adám *(bontakozva).* Segítség, Lucifer! el innen, el,
Vezess jövőmből a jelenbe vissza,
Ne lássam többé ádáz sorsomat:

3935 **A** hasztalan harcot. Hadd fontolom meg:

Dacoljak-é még Isten végzetével.

Lucifer. Ébredj hát, Adám! álmod véget ért.

Magyarázat.

A szín tartalma. Adám visszatér a földre, és rémülettel tudja meg Lucifertől, hogy a tudomány nem győzött a végzetten, a föld vége közelget. A nap vörös, fénytelen golyó, mely alig világít már, a földet, az egyenlítőnél is, hó és jég borítja, az emberből eszkimó lett, majdnem állat, ki Ádámot és Lucifert isteneknek tekinti és csak azt kéri tőlük, hogy kevesebb legyen az ember és több a fóka. Éva pedig — eszkimónő, kit férje felajánl Ádámnak és ki Adám nyakába borul és kunyhójába vonja. Adám kétségbeesetten kéri Lucifert, hogy vessen véget látomásos álmának. Lucifer fölébreszti Ádámot. A történeti képek sorozata véget ért.

*

A szín jelentése. Minden emberi küzdelemnek véget vet az élet anyagi föltételeinek megromlása. Az emberiség fizikai elsatnyulásával szellemi ereje is elvész. Az eszkimó nem küzd eszmékért, csak a megélhetésért. A falanszteri világ után nem új kísérlet, küzdelem következik, hanem az emberiség elzülése, szégyenletes, csunya halála.

*

Miért fejezte így be Madách a történelmi képek sorozatát, mennyiben illeszthető be az a szín az egésznek a gondolatmenetébe — az egész költeményre vonatkozó elmélkedésben kell megvizsgálnunk. Ha ez a vége az emberiségnek, mit jelent az emberi történet? Miért erőlködik Lucifer az emberiség megrontásán, ha amugy is megromlik, magától, mert a nap kihül?

OSZK

TIZENÖTÖDIK SZIN.

(A nézőhely átváltozik a negyedik szín pálmafás vidékévé. Ádám, ismét mint ifjú, még álomittasan kilép a gunyhóból s álmélkodva körülnéz. Éva bent szunnyad. Lucifer a középben áll. Ragyogó nap.)

Ádám. Rettentő képek, oh, hová levétek?

Körültem minden úgy él, úgy mosolyg

3940 Mint elhagyám, míg szívem megtörött.

Lucifer. Hiú ember! Hát azt kívánod-é,

Hogy a természet rendje felbomoljon,

Uj üstökös ragyogjon éjeden,

Remegjen a föld, egy féreg ha elvesz?

3945 **Ádám.** Álmodtam-é csak, vagy most álmodom,

És átalán több-é, mint álom, a lét,

Egy percre mely a holt anyagra száll,

Hogy azzal együtt végkép szétbomoljon?

Miért, miért e percnyi öntudat,

3950 Hogy lássuk a nemlét borzalmait?

Lucifer. Siráncozol? csupán a gyávaság

Fogadja el harc nélkül a csapást,

Mit elkerülni még hatalma van.

Foglalat. *A paradicsomon kívül. Ádám kétségbeesése, Éva vallomása: a költemény forduló pontja. Az Úr megjelenése, Ádám kérdései, Az Úr felelete.*

3945. Amit álmodott, oly valónak tetszik előtte, hogy most a valóságot nézi álomnak.

3951—3959. Nem egészen világos. Lucifer gyávának mondja azt, ki a harcról lemond, noha harcolva még elkerülhetné a fenyegető csapást; az erősről meg azt mondja, hogy nyugodtan elviseli, mit a

sors reá kimért, mert nem tehet ellene semmit. De hiszen akkor az erős sem fog harcolni és akkor nem volna különbség erős és gyáva közt? Nyilván pótlandó azzal a közbeeső gondolattal, hogy az erős harcol az elkerülhető bajok ellen, de belenyugszik az elkerülhetetlenekbe.

- De a végzetnek örökös betűit
 3955 Nyugodtan nézi, és nem zúgolódik
 Miattuk az erős, azt nézve csak,
 Hogy állhatand meg még alattuk is.
 Ily végzet áll a történet felett,
 Ily eszköz vagy csak, melyet hajt előre.
- 3960 **Ádám.** Nem, nem! hazudsz, az akarat szabad.
 Kérdemeltem azt nagyon magamnak,
 Lemondtam érte a paradicsomról.
 Sokat tanultam álmokképeimből,
 Kiábrándultam sokból s most csupán
- 3965 Tőlem függ, útam másképen vezetni.
Lucifer. Ha a felejtés és örök remény
 Nem volna a végzetnek frigyese,
 Hogy, míg amaz hegeszti a sebet,
 Ez szőnyeget von a mélység fölé
- 3970 S biztatva mondja: száz merész beléhullt,
 Te léssz a boldog, a ki átugorja.
 De látál, úgy-e, mint tudós, egyéb
 Sok furcsaság közt oly bélférget is,
 Mely vércsében s macskában bir csak élni,
- 3975 S kifejlődése első korszakát
 Mégis csak az egérben töltheti?
 Sem egy, sem más egér nincsen kitűzve
 Érezni macska-, vércse-körmöket,
 S mely óvatos, ki is kerülheti,
- 3980 Mint agg múlván ki házias körében.
 De renditetlen törvény őrködik,
 Hogy annyi jusson mégis ellenének
 A mennyi kell, hogy ezredek után
 Még a puhány is éljen a világon.
- 3985 Az ember sincs egyénileg lekötve,
 De az egész nem hordja láncait;
 A lelkesülés, mint ár, elragad,
 Ma egy tárgyért, holnap másért megint,
 A máglyának meglesznek martaléki,
- 3990 S meglesznek a kik gúnyolódni fognak.
 S ki lajstromozza majd a számokat,

3986. *Az egész nem, az egész emberiség, emberi nem.*

3991—3995. A társadalmi jelenségekben érvényesülő törvényszerűségekre főleg Quételet

irányozta a tudósok figyelmét, L. erre vonatkozólag: *Pauer Imre*: Az ethikai determinizmus elmélete. IV. fejezet.

- Következetes voltán bámuland
 A sorsnak, mely házasságot, halált;
 Bünt és erényt arányosan vezet,
 3995 Hitet, örülést és öngyilkolást.
 Adám. Megállj! mi eszme villant meg fejemben —
 Dacolhatok még, Isten, véled is.
 Bár százszor mondja a sors: Eddig élj!
 Kikacagom, s ha tetszik, hát nem élek.
 4000 Nem egymagam vagyok még e világon?
 Előttem e szirt, és alatta mély:
 Egy ugrás, mint utolsó felvonás...
 S azt mondom: vége a komédiának.

(Ádám a szirt felé halad, Éva kilép az ajtón.)

- Lucifer. Ah! vége, vége, mily badar beszéd!
 4005 Hiszen minden perc nem vég s kezdet is?
 Ezért láttál-e néhány ezredévet?
 Éva. Ádám, miért lopóztál tőlem úgy el,
 Utolsó csókod oly hideg vala,
 S gond vagy harag van most is arcodon.
 Úgy félek tőled...
 Ádám *(tovább haladva)*.
 4010 Mért is jársz utánam,
 Mit leskelődöl lépteim után?
 A férfiúnak, e világ urának,
 Más dolga is van, mint hiú enyelgés,
 Nő azt nem érti s nyűgöl van csupán.

(Ellágyulva.)

- 4015 Mért nem szunyadtál még csak egy kicsinyt:
 Nehezebb lesz most már az áldozat,
 Mit a jövőnek hozni tartozom.
 Éva. Ha meghallgatsz, még könnyebb lesz talán,
 Mert a mi eddig kétséges vala,
 4020 Most-biztosítva áll már: a jövő!
 Ádám. Hogyan?
 Éva. Tudom, fel fog mosolygni arcod,
 Ha megsugom. De jöj hát közelebb:
 Anyának érzem, oh! Ádám, magam.
 Ádám *(térdre esve)*.
 Uram, legyőztél. Im porban vagyok,
 4025 Nélküled, ellened hiába vívok:
 Emelj vagy sújts, kitárom keblemet.

Lucifer. Féreg! Feledted-é nagyságodat,
Melyet nekem köszönhetsz?

Ádám. Hagyd el azt!

Hiú káprázat volt; ez nyugalom!

4030 **Lucifer.** S te dőre asszony, mondd, mit kérkedel?

Fiad Édenben is bűnnel fogamzott,
Az hoz földedre minden bünt s nyomort.

Éva. Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik

Más a nyomorban, a ki eltörüli,

4035 Testvériséget hozván a világra.

Lucifer. Fellázadsz-é, rabszolga, ellenem?

Fel a porból, állat!

(Ádám felé rúg. Az ég megnyílik; az Úr dicsőülten angyaloktól környezve megjelen.)

Az Úr.

A porba, szellem!

Elöttem nincsen nagyság.

Lucifer *(görnyedezve).* Átok, átok!

Az Úr. Emelkedjél, Ádám, ne légy levert,

4010 Midőn látod, kegyembe veszek újra.

Lucifer *(félre).* Mint látom, itt családi jelenet

Fejlődik, szép talán az érzelemnek,

De értelmemnek végtelen unalmas.

Legjobb elsompolyognom. *(Indúl.)*

Az Úr.

Lucifer!

4045 Szavam van hozzád is, maradj tehát,

Te meg, fiam, beszélj el, hogy mi bánt úgy.

Ádám. Uram! rettentő látások gyötörtek,

És nem tudom, mi bennük a való.

Oh! mondd, oh! mondd, minő sors vár reám:

4050 E szűk határu lét-e mindenem,

Melynek küzdése közt lelkem szűrődik,

Mint bor, hogy végre, a midőn kitisztult,

A földre öntsd, és béigya porond?

Vagy a nemes szeszt jobbra rendeléd?

4055 Megy-é előbbre majdan fajzatom,

Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,

Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad,

S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?

Van-é jutalma a nemes kebelnek,

4027—4028. Miféle nagyságot köszön Ádám Lucifernek? Nyilván a tudásra gondol.

4047—4064. Kettőt kérdez Ádám az Úrtól: Halhatatlan-e az ember lelke? 4045—4052.

- 4060 Melyet kigúnyol vérhullásaért
A kislelkű tömeg? Világosíts fel,
S hálásan hordok bármi végzetet;
Csak nyerhetek cserében, mert ezen
Bizonytalanság a pokol.

Az Úr. Ne kérdd

- 4065 Tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől.
Ha látnád, a földön mulékonyan
Pihen csak lelked s túl örök idő vár:
Erény nem volna itt szenvedni többé.
4070 Ha látnád, a por lelkedet feliszsza:
Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt
Hogy a muló perc élvéről lemondj?
Mig most, jövőd ködön csillogva át,
Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,
4075 Emel majd a végetlen érzete.
S ha ennek elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az araszn yi lét.
És biztosítva áll nagyság, erény.

Lucifer (kacagva).

- Valóban, melyre lépsz, dicső a pálya!
4080 Nagyság s erény leszen tehát vezéred,
E két szó, mely csak úgy bir testesülni,
Ha babona, előítélet és
Tudatlanság álland mellette őrt.
Miért is kezdtem emberrel nagyot,
4085 Ki sárból, napsugárból összegyúrva
Tudásra törpe, és vakságra nagy.

Ádám. Ne gúnyolj, oh Lucifer, csak ne gúnyolj:

- Láttam tudásod tiszta alkotását,
Nagyon hideg volt ottan e kebelnek.
4090 De, oh Uram! ki fog feltartani?
Hogy megmaradjak a helyes uton?
Elvontad tőlem a vezérkezet,
Hogy a tudás gyümölcsét ízlelém.

Az Úr. Karod erős — szived emelkedett:

- 4095 Végetlen a tér, mely munkára hív,

Van-e haladás, fejlődés, cél
az emberiség történetében?
4053—4056.

4065. Az Úr egyik kérdésre
sem felel, de igazolja, miért

nem felel. Az emberre nézve
káros volna, ha e kérdésekre
feleletet kapna.

4088. Tudásod tiszta alko-
tása — a falanszter.

- S ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd
 Szünetlenül, mely visszaint s emel,
 Csak azt kövesd. S ha tettdús életed
 Zajában elnémúl ez égi szó,
 4100 E gyöngé nő tisztább lelkülete,
 Az érdekek mocskától távolabb,
 Meghallja azt és szíverén keresztül
 Költészetté fog és dallá szűrődni.
 E két eszközzel álland oldaladnál,
 4105 Balsors s szerencse közt mind-egyaránt,
 Vigasztaló, mosolygó génus.
 Te Lucifer meg, egy gyűrű te is
 Mindenségemben, működjél tovább :
 Hideg tudásod, dőre tagadásod
 4110 Lesz az élesztő, mely forrásba hoz,
 S eltántorítja bár — az mit se tesz —
 Egy percre az embert, majd visszatér.
 De bűnhődésed végtelen leend
 Szünetlen látva, hogy, mit rontni vágyol,
 4115 Szép és nemesnek új csirája lesz.
Angyalok kara. Szabadon bűn és erény közt
 Választhatni, mily nagy eszme,
 S tudni mégis, hogy felettünk
 Pajzsul áll Isten kegyelme.
 4120 Tégy bátran hát, és ne bánd ha
 A tömeg hálátlan is lesz,
 Mert ne azt tekintse célul,
 Önbecsét csak, ki nagyot tesz,
 Szégyenelve tenni máskép ;
 4125 És e szégyen öntudatja
 A hitványat földre szegzi,
 A dicsőet felragadja.
 Ámde útag felségében
 Ne vakítson el a képzet,
 4130 Hogy, a mit téssz, azt az Isten
 Dicsőségére te végzed,
 És ő épen rád szorúl

4107—4115. Fa u s t b a n kérdi tőle, hogy ki ő, így jel-
mondja az Űr Mefisztónak : lemzi magát :

Az emberöszön gyorsan fásul
 S elszunnyad, hogyha megpihen :
 Te állj mellé ingerlő, céda társul
 S alkotni légy mint ördög kénytelen.

Es maga Mefisztó, midón Faust

Azon erőből rész,
 Mely mindig rosszra tör és mindig
 jót idéz.
 (Ein Theil von jener Kraft, Die stets
 das Böse will und stets das Gute
 schafft.)

Mint végzése eszközére :
Sőt te nyertél tőle dísz, ha
Engedi, hogy tégy helyette.

4135

Éva. Ah, értem a dalt, hála Istenemnek !

Ádám. Gyanítom én is, és fogom követni.

Csak az a vég ! csak azt tudnám feledni !

Az Úr. Mondottam, ember : küzdj és bízva bízzál !

Magyarázat.

A szín tartalma. Ádám fölébred álmából, mely oly rettenetesen végződött, körül néz a napsugaras vidéken, emlékszik a látottakra, kétségbe esik és véget akar vetni életének. E pillanatban Éva, *ki nem álmodott semmit*, illetőleg nem említi álmát, hozzá lép és megsugja neki, hogy anyának érzi magát. Ádám drámájában ez a nagy fordulat. Térdet hajt az Úr előtt, belenyugszik sorsába. Midőn az Úr megjelenik előtte, fölvilágosításért esedezik, igaz-e, amit látott, van-e túlvilág, van-e jutalma a nemes léleknek, előre megy-e majd az emberiség ? Az Úr megtagadja a feleletet, csak biztatja, hogy küzdjön, lesz segítsége a küzdelemben, égi szózat, mely emeli majd : szívének lelkesedése, mely *a nő lelkéből is hozzászól*, és a nő lelkén át költészetté szűrődik. Ádám feleli : *Csak az a vég ! csak azt tudnám feledni !* De az Úr újra feleli : Küzdj és bízva bízzál.

*

A szín jelentése. E szín jelentése egyszersmind az egész mű jelentését, eszméjét fejezi ki. De hogy minden irányban megértsük, most az egész művet át kell tekintenünk, gondolatait összefoglalnunk és a hozzá tartozó szempontokból megvizsgálunk.

4138. Az eszkimó jelenetre törekvés, ha az ember végtére céloz. Mit ér minden ideális is eltörpül.

x A MŰ MAGYARÁZATA.

Miután az egyes színeket magyarázva lépésről-lépésre követtük a mű menetét, hátra van, hogy az egészet áttekintsük. A főkérdés itt: mit akart a költő egész művével mondani? Mely *eszme* vonul végig az egészen és ad neki egységet? Hogyan öltött ez az eszme *művészi formát*?

Ezek az *esztetikai* elemzés föladatai.

Más fajta kérdések is fontosak. Hogyan *keletkezett* a mű? A keletkezésnek nem külső körülményei a legfontosabbak, hanem a belsők, milyen az író írói mivolta, élete sorsa, szelleme fejlődése, mily hatással volt reá kora, melyek voltak irodalmi mintái?

Ezek az *irodalomtörténeti* magyarázat kérdései.

Az esztetikai és irodalomtörténeti magyarázat szorosán összetartozik, egymást kiegészíti. Az esztetikai magyarázat inkább csak leírja a művet, hogy *milyen*, ha magában tekintjük; az irodalomtörténeti azt vizsgálja, hogyan *lett* ilyenné. Világos, hogy látni is jobban látjuk a mű sok vonását, ha keletkezését ismerjük; így és sok egyéb módon segíti az irodalomtörténeti magyarázat az esztetikait; viszont a műnek esztetikai elemzéséből következtethetünk az író mivoltára, behatolunk belsejébe, megértjük, a mi minden művészi alkotásnál a fődolog: az író *egyénségét*.

Az ember tragédiájának megértésére e vizsgálódások különösen fontosak. Nagy és nehéz a mű tárgya: az *emberiség sorsa*, amint történetében *tükröződik*; súlyos gondolatok szálai szövődnek benne egészszé; filozófiai költemény az, melynek tárgyát is meg kell értenünk, ha élvezni akarjuk. Sajátos a mű, sajátos az író fejlődése, ki az Ember Tragédiája megjelenése előtt nem lépett mint író a nyilvánosság elé. Ily költemények művészi formájának méltatásában is különös nehézségekre bukkanunk. Csak erős szellemi munkával tehetjük e művet sajátunkká, de az eredmény megéri a fáradságot. Az ember tragédiája ma már nemcsak a magyar irodalomé. Helyet foglal, számos fordítás révén, a világirodalomban, ama nagy alkotások sorában, melyekben mélyen járó gondolkodás a költői ihlet tüzeben az emberi lélek nagy eszméit művészi formába

önti. Az ember tragédiája egyike azoknak a műveknek, melyekkel a magyar szellem az egyetemes emberi szellem kincsesházát gyarapította. Benne a magyar szellem alkotását, de egyúttal a világirodalom egyik birtokát ismerjük meg.

I. A mű szerkezete és témája.

Az ember tragédiája két részből áll. Az I., II., III. és XV. szín szorosan összetartoznak, épp úgy a IV—XIV. Az I., II., III. rész magában foglalja a kérdést, melyre a költő a feleletet keresi, a XV. szín a felelet. A IV—XIV. szín a felelet keresése.

Az I., II., III. és XV. szín a költői előadás módjában is különbözik a IV—XIV. színektől. Amazok a bibliai mithoszból indulnak és mindvégig mithikus, illetőleg szimbolikus természetűek. Emezek történeti jelenetek, melyek külön zárt egészsze kapcsolódnak.

A történeti rész a mű dereka, veleje. A mithikus rész alkalmat ad a mű főkérdésének költői formában való fölvetésére, és a kérdés megoldásának művészi előadására. *Költői keretül* szolgál az emberiség történetének drámai megjelenítésére. Az ember tragédiája e szempontból tekintve: mithikus keretbe foglalva az emberiség története.

Ez a mithikus keret maga is két részből áll. Az I—III. szín az exozíció, mely a témát kijelöli, a kérdést fölveti. Mi értelme van az emberi életnek, az emberiség történetének? Mely cél felé indul? Mi a vége? A megoldást a XV. szín adja meg.

A történeti résznek is megvan a maga tagoltsága. A költő nem önkényűleg választja meg a történeti jeleneteit, nem külsőleg fűzi egymáshoz és nem tagolás nélkül intézi e tizenegy szín folyását. Csakhogy míg a mithikus rész szerkezete az első pillanatra világos, a történetiét gondosan szemügyre kell vennünk, hogy meglássuk és megértsük.

Nyilvánvaló, hogy a költő a történeti jelenetek rendezésében a *kronológiai* rendet követi. Kezdi Egyiptommal és végzi az emberi nem elpusztulásával. Kiszemeli azokat az alakokat, egyéneket és eseményeket, melyeket a maga szempontjából legjellemzőbbeknek tekint. És ámbár az egyes jeleneteket külsőleg nem foglalja össze kisebb egészekké, belsőleg mégis tagolja és csoportosítja őket.

Minden további fejtegetés nélkül felismerhető, hogy az egyiptomi, görög és római szín, melyek az *ókort* merítik ki, összetartoznak. Ez a történeti élet első tagja, mely

magában befejezett rész és az egész ókori világ összedülésével fejeződik be.

Következik a történet második szakasza, Európa története a francia forradalomig, az úgynevezett *közép- és újkor*, melyet a költő mély történeti belátással *egy* korszaknak fog föl. A költő szerint nyilván sem a renaissance, sem a reformáció vagy Amerika felfedezése, sem az új filozófia feltünése nem változtatják meg lényegesen a történet folyását, nem hoz közülök egyet sem színre. Nincs merev választófal közép- és újkor közt, ennek csirái amabban rejlenek és belőle fejlenek ki, *egy* folytonos fejlődéssel van dolgunk. A modern történetírás igazolta a költő felfogását, véget vetett annak a frázisnak, hogy a középkor csupa »sötétség«, melyet egyszerre eloszlat ez vagy az az esemény, vagy általában az újkor »fényes nap-pala«. A költő felfogása szerint két nagy eszme dolgozik Róma ledőlése óta az emberiség történetében, először a keresztény eszme, azután a tudomány. A tudomány a keresztény világban kél új életre, lassan fejlődik, merev ellentállást találva ezer előítéletben, félre vonulva az élettől, míg végre erőre kapva kilép a küzdőterre és ledönti az elébe tornyosult akadályokat. Ezért választ a költő három jellemző jelenetet, alakot, eseményt, a *keresztes háborúkat*, melyek a hitvilág kimagasló eseményei, *Keplert*, ki a tudomány képviselője és a *francia forradalmat*, mely a régi idő romladozó gátjait lerombolja. Egy negyedik jelenetben leszámol azután a *tudománynyal*, mely nem lehet egyedüli tartalma a modern életnek.

Az utolsó szakasza a történeti életnek az *újkor*, melyet most élünk és amelyből kifejlődik majd a jövő, a falanszter világa. Ehhez csatlakozik azután két szín, mely a katasztrófát hozza. Az egyikben Ádám menekülni akar a hiábavalónak látszó küzdelemtől, ki akar törni a börtönből és elhagyni a földet; az utolsóban bekövetkezik az emberi nem végromlása. Mint az egyes jelenetek legtöbbjét az egészet is ezzel nagy fantazmagorikus jelenet fejezi be.

A költő a történeti életnek ezt a tagoltságát külsőleg is némileg jelezte. Azokban a színekben, melyekkel a történetnek új tagja kezdődik, a költő a színi utasításban Ádám korát jelöli meg. Az egyiptomi korban Ádám »fiatal«; az ókor az emberiség ifjúsága. Azután nincsen Ádám koráról szó a hetedik színig, ott Ádám »erődús férfikorban« lép eléünk; a középkor az emberiség férfikora. Azután nincs korjelzés a londoni jelenetig. Itt Ádám »élemedett férfiú«,

ami a falanszteri jelenetre is vonatkozik. A világűrben már »öreg«, az eszkimóvilágban »egészen megtört aggasztán«, botra támaszkodva.

Az egész költemény tehát így öt vagy hat tagra oszlik, némileg emlékeztetve a dráma hagyományos öt felvonására :

I. Expozíció : I—III. szín.

II. A történeti élet első szakasza : az emberiség ifjúkora, az ókori világ. IV—VI. szín.

III. A történeti élet második szakasza : az emberiség férfikora, a közép- és újkor. VII—X. szín.

IV. A történeti élet harmadik szakasza : a modern élet és a jövő : az emberiség élemedett kora XI—XII. Ennek függeléke, de külön rész gyanánt is tekinthető a vég, az emberiség elaggottsága és végromlása, a XIII. és XIV. szín.

V. A kifejlés, a költemény befejezése. XV. szín.

Az egyes korszakokon belül, egymáshoz fűzi, egymásból fejleszti az egyes jeleneteket. Minthogy egy meghatározott egyéniség, a mithosz Ádámja éli át a történetet, a költő az egyes színeket mint Ádám lélektani fejlődésének egyes, egymásból következő mozzanatait tünteti föl. Ezt az egyéni fejlődést remekül összeegyezteti az emberiség történeti fejlődésével. Maga mondja Erdélyihez írt levelében : Az egyes képeket vagy momentumokat aztán úgy igyekeztem egymás után helyezni, hogy azok *egy bizonyos* cselekvő személynél is mintegy lélektani szűkségből következzenek egymásból. (*Erdélyi*. Pályák és Pálmák 502. l.) Ez egyéni és történeti fejlődésben a történeti életnek egyik nagy törvénye érvényesül, az *ellentét törvénye*. De ebben is a költő nem valamely elvont séma után indul, nem erőszakosan, valamely előre föltett gondolat szerint, konstruálja a történetet. Történeti érzéke megóvta a történetnek illetén meghamisításától ; művészi izlése távol tartotta attól a türehetlen egyhangúságtól, melyet a történetnek ily monoton ritmusa szült volna. Az ellentét törvényét igen sajátos, meglepő módon tünteti föl.

Az egyiptomi szín uralkodó eszméje a *nagyraavagyás*, mely testet ölt a zsarnokságban, midőn milliók élnek egy ember miatt. A görög szín ennek egyenes ellentéte ; uralkodó eszméje a *népszabadság*, az egyes odaadással szolgálja a közösséget. A római szín azonban nem a görög szín ellentétese, hanem *mindkettőnek*, a görögnek és az egyiptominak. Fáraó a dicsőségért, Miltiades a népért, Sergiolus azonban semmiért se küzd, visszavonul a közélettől, csak *élvezetének* él. Sergiolus az ókori világ elzüllésének, romlásá-

nak a képviselője. Vele egy kimerült világ dül sírba, mely önerejéből újra fölemelkedni, magából új eszmét szülni nem tud. »Erzem, mondja Sergiolus, elkopott mind, mi a mienk volt s újat létrehozni erőnk kevés«.

A következő szín nem is ellentéte az előbbinek, nem egészen belőle fejlődik. Az új eszme mintegy kívülről, felülről jó, nem Ádám hirdeti, mint más színekben a szín végén, hanem Péter apostol, Isten küldöttje. A történetnek új korszaka kezdődik, a keresztény világ, a hit világa. E jelenetre következik a tudomány korszaka. Kepler és Tankred ellentétek. De Kepler nem mint a tudomány képviselője ellentétje Tankrednek; nem hit és tudomány küzdenek itt egymással. Ádám a lovagkorszak végén bucsút mond nem a hitnek, hanem a tevékeny életnek, épp úgy mint Miltiades a görög szín végén, csak hogy nem az élvezetet keresi, hanem a nyugalmat. »Kifáradtam, pihenni akarok«. Tankred át akarja alakítani a világot, Kepler hagyja mozogni, »a mint akar«. De Kepler szelleme nem tud pihenni, megteremti a tudományt, benne keresi a nyugalmat, mely után sóvárog. A hit, mely újjá akarja teremteni a világot, és a tudomány, mely az élettől elfordul, ez Tankred és Kepler ellentéte, és már mondtuk, hogy a renaissance tudományának ez a megítélése egyike a legtalálóbbról vonásoknak Madách felfogásában. Descartes a Discours de la methode-ban (1637) nyíltan vallja, hogy csak a maga lelke nyugalmaát keresi, az állam és egyház nagy épületeit nem akarja bolygatni.

Változatosságot ad a műnek a következő két jelenet. A francia forradalmat Kepler megálmodja és fölébredvén, ítéletet mond a szobatudomány, az élettől elvonuló, vele nem törődő tudás fölött. Danton ellentéte Keplernek, mint Kepler Tankrednek. A tudomány nem elégíti ki Keplert. »A lélek él, e kínos szent örökség, mit az egektől nyert a dőre ember, mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni s csatára kél a renyhe élvezettel«. A gondolat nem akar mint meddő képzet az elmében élni, kitör, ledönti az eléje tornyosult gátakat, megvalósulását követeli. A tudós pihenését fölváltja a francia forradalom lázas őrjöngése. Nem új eszmére akadunk e színben, csak a gondolat fölszabadulására, a tudomány szerepének betetőzésére, amire azután a tizedik színben nem az előbbinek ellentéte, hanem a tudomány értékének fölismerése következik. Így a VIII., IX. és X. szín összetartozik, a tudomány világtörténeti szerepét foglalja magában. A tudomány

az élettől elvonultan, a tudomány a gátaakat letörve, a tudomány a szabad életbe elmerülve : ez a három szín jelentése.

Szoros az ellentét a XI. s XII. szín között. Amott az erők szabad versenye, emitt az erők teljes megkötése a közösség-javára. Más ellentét is van : amott az emberiség gondatlan költekezése, emitt a fenyegető szükség ellen való védekezés. E kettős ellentét adja meg e két szín egész jelentését.

Ezeket összefoglalva a következő összeállítás adja a műáttekinthető tervrajzát :

1.	I. szín. <i>Lucifer lázadása.</i> II. szín. <i>Az ember bűnbeesése.</i> III. szín. <i>Lucifer tanítása.</i> { <i>Expozíció. A mű mithikus keretének első része. A mű kérdésének fölvetése : Mi az ember történeti életének értelme?</i>

Az emberiség története.

2.	IV. szín. <i>Egyiptom. Fáráo. Nagyra-vágyás. Zsarnokság.</i> V. szín. <i>Görögország. Miltiades. Oda-adás. Népszabadság.</i> VI. szín. <i>Róma. Sergiolus. Élvezet-Önzés.</i> { <i>Ellentét.</i> { <i>Ellentét.</i> <i>Az ókori világ.</i>

3.	VII. szín. <i>Keresztes háborúk. Tankred. A világ megújítása a keresztény eszme által.</i> VIII. szín. <i>A tudomány kora. Kepler. A világtól elvonuló gondolat kora.</i> IX. szín. <i>A francia forradalom. Kepler mint Danton. A gondolat erőszakos felszabadítása.</i> X. szín. <i>A tudomány kora. Kepler. A tudomány értékének határa.</i> { <i>Ellentét.</i> { <i>Ellentét.</i> <i>Közép- és újkor.</i>

4.	XI. szín. <i>Londoni szín. Szabad versend kora. Élet bősége.</i> XII. szín. <i>Falanszteri világ. Köött rend. Élet szükségessége.</i> { <i>Ellentét.</i> { <i>A jelen.</i> { <i>A jövő.</i> <i>Legújabb kor.</i>
	XIII. szín. <i>A világűrben. A földtől való elszakadás kísérlete.</i> XIV. szín. <i>Eszkimo világ. Az emberi-ség elállatiasodása.</i> { <i>A katasztrófa. Végfantazmagória.</i>

A történeti színek vége.

5.	XV. szín. <i>A kérdés megoldása.</i> { <i>Kifejlés. A mű mithikus keretének befejező része.</i>

II. A mű értelme.

Művészi alkotások rendszerint nem elvont igazságokat adnak elő, — ez a tudomány feladata, — hanem *konkrét* tényeket, *egyéni* szenvedélyeket, bűnöket, erényeket, *meghatározott* egyéniségeket, eseményeket rajzolnak; a művészet világa: az egyes, az egyéni, a konkrét, a meghatározott, a valószerű. Bánk-bán nem pusztá példánya valamely egyetemes emberi tulajdonságnak, szenvedélynek, sorsnak, hanem meghatározott kornak sajátos egyénisége; ilyen Brutus, Julius Caesar, Coriolan, Zrínyi Miklós, Toldi, Achilles és a költészet ezer más alakja. Igaz, hogy az emberek nemcsak különböznek egymástól; gondolkodás útján, elvonatkozva a különbségektől, megtalálhatjuk a közös sajátságokat is az emberekben, szenvedélyeikben, bűneikben stb., azt ami egyetemes; de a művészt nem ez vonzza, hanem az *egyetemesnek egyéni megjelenése*. Az eszthetikai elemzés azért félszeggé válik, ha valamely műalkotásban csak az egyetemet, az elvontat keresi, mint ami annak lényege, veleje, eszméje, értelme; Brutus nem a szabadságszeretet, Julius Caesar nem a becsvágy közömbös példánya; mindegyik egyéniség, ki amaz egyetemes emberi indulatokat sajátos, meghatározott módon érzékíti meg. Aki Shakespeare e tragédiájának »eszméjét« valamely elvont tételben keresné, pl. »szabadságszeretet szabadságra nem térmett nép közt a szabadság hősenek vesztét okozza«, vagy más ilyféle általános igazságban, ezzel nem valótlanságot mondana ugyan, de nem érintené a mű művészi jellegét. Nem ez az »eszme« vagy más ilyféle jellemzi a művet, hanem Brutus és Caesar egyénisége, meghatározott sorsa, a mint konkrét módon előttünk megjelenik. Emberi dolgok lehetnek *jelentősek*, azaz *emlékeztethetnek* arra, ami az emberi természetben egyetemes, örök és a költőt a jelentős vonzza, nem a jelentéktelen, a mindennapi; illetőleg ő a látszólag jelentéktelent is jelentősnek tudja feltüntetni; de éppen ez a művészet feladata, nem a *jelentésnek*, hanem a *jelentősnek* az ábrázolása, nem az elvont igazság kifejtése, hanem az elvont igazság érzéki, konkrét megjelenítése. Valamely mű eszméjét nem jelentésében, hanem jelentősségében kell keresnünk.

De a művészet szabadságának még a művészetnek ez a régóta fölismert sajátsága sem vethet merev korlátokat. A dolgok jelentősségének is megvannak a maga fokozatai. Egy Zrínyi Miklósról mondhatni, hogy ő az élő hazaszere-

tet, hogy e nagy eszmének ő valóságos megtestesítése, hogy egyénisége egészen beleolvadt ebbe az eszmébe. Némely ember vagy emberi dolog annyira jelentős, annyira csak valamely egyetemes eszmének megjelenése, hogy az egyéni vonások, melyek a költői műben egészen nem hiányozhatnak, mégis többé-kevésbbé mellékesekké válnak.

Még más tekintetben is szabad a művész. Szándékosan mellőzheti vagy kiemelheti a jelentősnek a rajzában a jelentéktelent, a jelentéktelenében a jelentőst, amiből azután a *stílusok* külömsége, az *idealisztikus* és *realisztikus* előadásmód származik. Művészete kedvét találhatja a jelentéktelennek hű rajzában, mely valamely egyetemesebb gondolatnak éppen csak halvány csillámlását mutatja, de lelkesedhetik azokért a nagy dolgokért is, melyekben az eszme, majdnem mez nélkül, egész fényében jelenik meg. A művészetnek nincsenek határai, nincsenek korlátai. Aeschylos meg tudta rajzolni a fecsegő dada alakját és a nagy Prometheust; Petőfi enyelgő lyrája mellett helyet foglalnak hatalmas szabadságdalai; Shakespeare megalkotta Hamlet mélységes egyéniségét, de gyönyörködni tudott Falstaff vagy Lancelot Gobbo kómikus alakjában is. Berzsenyi filozófiai odái épp oly jogosultak, mint valamely népdal, mely a legegyszerűbb érzést gyermekded módon fejezi ki.

Sőt nagy költők művei bizonyítják, hogy maga az elvont igazság is tárgya lehet a költészetnek. Csak nem minden igazság és nem minden formában. E tekintetben a gondolkodás eligazodhatik a legnagyobb költőnek, a népnek, a nép fantáziájának a példáján. A nép szívét azok az igazságok ihletik meg és készítik művészi alkotásra, melyek az ember sorsára, egész mivoltára vonatkoznak. És itt a léleknek egy sajátságos, titkos vonása tárul föl előttünk.

Van a nép szellemi fejlődésében oly korszak, melyben ezeket az elvont igazságokat érzi, de világos fogalmakban kifejezni nem bírja. Sokat élünk át belsőleg mi is, amit becses, felejtethetetlen vívmánynak érzünk, anélkül, hogy határozott szavakkal más valakivel közölhetnők. Nagy igazságoknak, eszméknek ez a homályos érzése készítette a kezdetleges népeket mithoszok alkotására. A mithosz érzéki kép, mely valamiféle módon ily eszmének kifejezésére szolgál. Az ősi ember számára ez az érzéki kép és az az eszme nem világosan elkülöníthető két dolog, ő az eszmét csak ebben a képben gondolja. Valaminthogy minden gon-

dolat, ha nyelvileg kifejezzük, saját magunk számára is világossá lesz, azonkép vannak eszmék, melyek csak megérzésként váltak először gondolhatókká. A görög ember nem elvont gondolat alakjában fogta föl azt az igazságot, hogy a tűz használata az emberi kulturának egyik ősi forrása, melyet csak felsőbb szellemű lénynek köszönhetünk; de megalkotta Prometheus alakját, ki az istenek közül egyedül szeretvén az embert, lelopta számára a tüzet az égből. A tűz kulturai fontosságának gondolata így öltött érzéki formát, mithikus alakot. Ily mithikus alkotása a népszellemnek a gonosznak képviselője, Sátán, Mefisztó és számtalan más. A legmélységesebb mithoszokhoz tartozik Ádám és Éva története, a kigyó csábítása, az első bűneset, a paradicsom gondolata. Az az ősi forrása a léleknek, melyből a vallások erednek, éltette az emberiség mithoszalkotó erejét is; a vallás nagy igazságaira ily formában eszmélt először az emberi elme.

A mithosz megbecsülhetetlen kincsesháza a modern költőnek is. Itt talál már is művészileg formált anyagot a legmagasztosabb gondolatok kifejezésére. A mithosz alakjai mélyen bevésődtek a népek képzeletében, sokszor valószínűbbek, mint a való emberek emléke; kinek idegen Ádám, Éva, Lucifer vagy Mefisztó, Prometheus, Sigfried, a paradicsom, az alvilág, a sellők, szellemek stb.? És ezek az alakok és események nemcsak emlékeztetnek egyetemes, elvont igazságokra, hanem jóformán összenőttek velük, plasztikus megjelenési formáik belőlük származtak, *jelentősek* a legnagyobb mértékben és mégis konkrétak; senkit nem kell jelentésükre előbb oktatni, gondolat és művészi forma egygyé vált bennük. Ezt érezték is minden időnek költői; ha a gondolat magas szárnyalásával, a legfőbb kérdések felé fordultak, melyek az emberi szívet zaklatják: a mithosz alakjai és eseményei kínálkoztak oly kifejezés gyanánt, melylyel a legmélyebbet is megtudták érzékiteni, művészi módon formálni. *Dante* nagy költeménye tele van mithikus elemekkel, *Milton* is ebből az anyagból formálta hatalmas művét és az újabb költészetnek egyik legnagyobb alkotása, *Goethe Faust*-ja a mithosznak már megfaragott tiszta márványköveiből épült. Nemcsak az ő ember szerette a mithoszt; mi magunk is gyönyörködünk a megérzésként igazságban, sőt sokat mi is csakis így értünk meg.

Ebből a kincsesházból merített *Madách* is »Az Ember Tragédiájá«-ban. Mindezek a költők és mások nem kész

mithoszok átvételével érték be, hanem a mithoszt átalakították, mithikus alakokat felhasználtak a maguk eszméinek kifejezésére. Így voltak képesek művészi formát adni gondolataiknak, mély filozófiai eszméket költészetté varázsolni. Mondhatjuk, hogy a nép fantáziájának példája mutatja, hogy minden elvont, filozófiai igazság is tárgya lehet a költészetnek, ha az ember szívét is érinti, legmélyebb érdekeivel kapcsolódik, de csak ha művészi, érzéki formában jelenik meg, aminő a mithosz. Az ember tragédiájában is a mithikus keret nem mellékes; művészi formát ez ad neki; a mithosz szálai át meg átjárják az egész művet. Vizsgálódásainkban azért mindenekelőtt ezt a mithikus elemet kell szemügyre vennünk.

A mithikus keret.

A mithosztól kapta a költő *Ádám, Éva és Lucifer* alakját. Ádám és Éva az első emberpár, de épp azért tipikus képviselői az örök emberinek, kiknek jelentését a biblia, a költészet, a művészet mélyen bevészte az emberek lelkébe. A történeti élet még nem bonyolította lelküket, Ádám a férfi, Éva a nő, mindegyik neme ősi vonásait tisztán tükrözi. Lucifer is, mint Isten ellentétese, a tagadás szelleme, ősi alkotása az emberi képzeletnek.

A mithosz szolgáltatta az emberi fejlődés legjelentősebb *eseményének* is művészi formáját. Bűneink és nyomorúságunk tudata, talán a gyermekkor ártatlanságának megható látványa is egy arany korszaknak, paradicsomi életnek ideálját szülte, amidőn az ember még jó volt és boldog, s melyet saját hibája folytán veszített el. Minden gyermeki élet megújítja e gyönyörű álmot, a paradicsomi boldogság képét. De az ember fejlődik, bűnbe esik, elveszti ártatlanságát, magára eszmél, lelki mardosást érez, az élet kínjait szenved, kiüzetik a paradicsomból. A paradicsom, a bűnbeesés, a paradicsom elvesztése: örök drámája az emberi életnek, mely minden egyénben megújul és melyet a biblia elbeszélése oly plasztikusan érzékitett meg.

Az embernek e drámáját pedig a mithosz szerint felső hatalmak intézik. A jónak a képviselője Isten, a bűné Sátán, Lucifer. Ők küzdenek egymással az emberért. Az ember Isten teremtménye, de Isten szabadnak alkotta, hogy válasszon jó és rossz között. A mithosz így mondja, hogy Lucifer is részt követel magának a teremtésből és az

Úr elismeri ezt a jogát, neki engedi át a tudás fáját. Tudásával, öntudatával lázad föl az ember az Úr ellen. Az emberi élet a két hatalom küzdelmét mutatja, lelkének isteni részét kísérti a gonoszság, a tagadás szelleme. Párbaj folyik Isten és Lucifer közt. Ez a küzdelem is örök, megújul minden emberi lélekben és soha nem ér véget. Itt is a mithosz örök igazságot rejt magában.

Ádám a tipikus férfi, Éva a tipikus nő; engedetlen-ségük az Úr parancsával szemben, bűnbeesésük, kiűzésük a paradicsomból az emberi élet örök tipikus története. A paradicsomi ember mithoszi eszmény; a paradicsomból kiűzött ember a valóság, ez a bűnös ember mi vagyunk. De ezen a fejlődésen át kell mennünk. Nem maradhatunk a paradicsomban; csak a paradicsomon kívül leszünk igazán emberré, ki küzd, hogy megélhessen, maga intézi sorsát, büszke, dacos, szembe száll mindenkivel.

Az ember *ősi mivoltát, magára eszmélését, a jónak és rossznak benne lefolyó harcait* így érzéketten meg a mithosz. Ezekből az alkotó részekből teremtette meg a költő a mű mithikus keretét. Ebbe a keretbe helyezte el a maga drámáját, mely nem egyéb, mint ama régi kérdéssel való vívódás, melyet, mióta az emberi gondolat magasabbra tanult szárnyalni, nemünk legjobbjai szüntelenül fölvetettek: Mi értelme van az emberi életnek? Itt a kérdést Ádám veti föl és Lucifer vállalkozik megoldására. Meg fogja Ádámnak álomban mutatni az emberiség történetét. Ádám, az örök ember, be fogja álomban járni a történet világát, át fogja álomban élni az emberi nem történetének minden jelentősebb eseményét, hogy kérdésére feleletet találjon. Így fogja nekünk a költő megmondani, mely értelmet tulajdonít ő az emberi életnek. A gondolat mithikus meze itt egészen átlátszóvá lesz. De Ádámnak mithosz-alkotta plasztikus alakja mégis művészi formát ad az egész gondolatnak. Nem érezzük-e, hogy az ember mindig ember marad, hogy valója nem változik, hogy a régi Ádám éli át a történeti életnek minden viszontagságát? Az emberiséget nagy kollektív egyéniségnek tekinthetjük, mely nő, fejlődik, dolgozik, küzd, öregedik és talán meg is fog halni. Ha ennek a kollektív egyéniségnek *egyéni* öntudata volna! Ha nemcsak nagy, egységes való volna, hanem *tudná* is, hogy az! Ha mint az egyén, közvetlenül, a maga tudatában, élné át a maga történetét! Aki a legmagasabb szempontból nézi az emberiség történetét, hogyne gondolt volna ilyenre? Madách Ádámja

ennek a felfogásnak a képviselője. Ő az emberiség tiszta típusa, aki az egész emberiség sorsát egyéni öntudatában átéli. Faust vágyát ő testesíti meg:

S mi az emberlét ősi osztályrésze,
Belső valómban élni akarom ;
Lelkessel mélyét és csúcsát elérni
Szívemre búját, örömét tetézni,
S valómat így kitárva az övére
Mint ő maga, rommá zuzódni végre.

A mithosz azonban nem mindig engedelmes anyag a művész kezében, mert formálva van és formája nem felel meg minden pontjában a költő szándékának és gondolatának. A mithosznak e vonásait ilyenkor nem szabad közelről nézni. Madách is itt-ott érezte a mithosznak ezt az ellentállását. A két fa mithoszában rejlő ellenmondásról már az illető helyen volt szó. Ilyen a következő is:

Lucifer az Űr világát meg akarja dönteni (151. sor). E célra tör az ember vesztére (208. sor), rábirja az Űr parancsának megszegésére, föltárja előtte mivoltának gyöngeségét és megmutatja neki jövőjét, melynek ijesztő képeivel kétségbe akarja dönteni. Célját majdnem eléri. Midőn Ádám fölébred álmából és visszagondol a látottakra, meg akarja magát ölni. Mindez következetes, célirányos törekvés, ha Ádám egyén, ha nem gondolunk mithikus jelentésére. De Ádám nem egyén, hanem mithosz, Ádám az emberiség képviselője és ha erre gondolunk, megfejt-hetetlen ellenmondás van Lucifer törekvésében. Mit akar Lucifer? Ádámot megrontani. De hiszen ez nem sikerülhet neki! Ha Ádám elemésztí magát, hogyan lehetett volna az emberiségnek története, melyet Lucifer megmutatott neki? Ha megmutatta neki, előre tudhatta, hogy nem fogja kétségbe ejteni. A mithosz szerint Lucifer küzd Isten ellen, tehát hinnie kell, hogy győzhet, hiszi is, mondja is. A mithosz jelentését tekintve Lucifernek tudnia kell, hogy Ádámot, az egyént, nem ronthatja meg, mert Ádám az emberiség, mely előtt a fejlődésnek hosszú útja áll. Az ellenmondás megoldása az, hogy Lucifer a világ végéig mindig küzd az Űr ellen, de soha végleges győzelmet nem arathat. A küzdelem igaz, Lucifer kudarca is igaz. Csakhogy a mithikus formának az a vonása, hogy Lucifer Ádámot öngyilkosságra akarja bírni, nem szó szerint veendő. Ezt Lucifer is sejteti velünk, a midőn az álmokképek megindítása előtt maga mondja, hogy ha Ádám kétségbe akarna esni

azon, amit majd álmában lát, ő, Lucifer, azzal a reménnyel fogja biztatni, hogy az egész álom csalfa tünemény. Hogyan mondhatja ezt, ha meg akarja rontani az embert? Miért biztatja? S miért szidja, midőn tényleg új reménnyel telik el, s mondja féregnek, rabszolgának, állatnak, kit meg akar rúgni? Itt a mese és a mese jelentése nem felelnek meg egészen egymásnak. De Lucifer alakját más tekintetben is külön vizsgálat tárgyává kell majd tennünk.

2. A történeti jelenetek.

A történeti jelenetek Ádám kudarcának folytonos láncza, mely a kudarcok kudarcával, az abszolút végromlással, melyből nincsen föltámadás, végződik. Ez sötét, peszsimisztikus, kétségbeejtő képe az emberi történetnek, az ember sorsának a földön, amelyre mégis a kifejlés biztató, küzdésre bátorító szózata következik: Mondottam, ember, küzdj' és bízva bízzál! Hogyan lehetséges ez? Ez a főkérdés. Mi értelmet tulajdonítsunk a történeti színeknek?

a) *Csalfák-e a történeti színek?*

Kiváló ismerői a költeménynek olykép magyarázták a történeti színeket, hogy azok nem a történeti igazságot fejezik ki, hanem ördögi világításban, Lucifer rendezése szerint, tehát hazug módon tüntetik föl a történeti fejlődést. *Arany* János határozottan mondja, hogy »téved tehát, ki úgy fogja föl, hogy a szerző a világtörténet egyes szakainak s általuk az egésznek *hű képét* akarja adni, azt mutogatván, hogy nincs haladás az emberiségben, csak szüntelen körben forgás, vagy alábbszállás, míg minden a nihilizmusba süllyed«. *Greguss* Ágost is azt tartja, hogy sátán rendezi a világtörténet egyes képeit, »ki a fejlődés minden vívmányát félszeggé bénítva, túlzásba csigázva, rosszra fordítja, hogy Ádámot kétségbe ejtse, önön megsemmisítésére és így az isteni teremtés megghiúsítására indítsa. Ily ördögi világításban tárja föl Madách műve az emberiség haladását«. Mások legalább az eszkimó-jelenetet sátáni káprázatnak tartják. Viszont *Szász* Károly nézete szerint »költőnk a világtörténelmet lényegében valódi bölcsész eszmemélységével fogta fel«. *Riedl* Frigyes is azt mondja: »Semmi sem enged arra következtetni, hogy Lucifer mala fide mutatja be az álomképeket«. Ime a nézetek ellentéte oly pontra vonatkozólag, mely döntő fontosságú. Az egész költemény értelmezése azon fordul meg, mely értelmet tulajdonítunk a történeti színeknek. Megcsalja-e Lucifer

Ádámot a történeti képekkel, vagy ilyennek gondolta-e Madách a történet folyását?

Nevezetes, hogy se Arany, se Greguss nem okolják meg részletesen e főfontosságú kérdésre vonatkozó nézetüket, csak mintegy általános benyomásuk eredményeként említik. A nézet tényleg tetszetős. Magunk is az egyes színek magyarázata alkalmával több ízben utaltunk a történeti felfogás egyoldalúságára. Ha Lucifer elferdítve mutatta be a történeti fejlődést, a magyarázatnak egyik legfőbb nehézsége egy csapással megszűnik, a költő fölfogásának egyik leghomályosabb pontja egyszerre megvilágosodik. Akkor a mű terve fölötte egyszerű. Lucifer hazugsággal kétségbe akarja ejteni az első embert, de az utolsó pillanatban kudarcot vall. Ez-e a mű terve?

Már említettük, hogy, ha ez volt a költő terve, akkor Lucifer szánalmas alak. Minthogy igen jól tudta, hogy ez lesz az emberiség története, hogyan gondolhatott arra, hogy Ádámot öngyilkosságra fogja bírni? Ádám nem fogja magát megölni, mert hiszen Fáraó lesz, Miltiades, Tankred, Kepler, Danton stb. Ha megölte volna magát, nem lett volna történet. Itt, mint láttuk, a mithikus forma nem felel meg egészen a mű eszmei tartalmának. A kép nem fejezi ki pontosan a gondolatot.

De különben is *hazug-e* Lucifer? Szemügyre vesszük majd alakját, de hazugságot nem fogunk benne találni. Ő a tagadás szelleme, némelykor talán gonosz indulatu is, de nem hazudik. Miféle alak volna ő, ha a tapasztalatlan, tudatlan Ádámot, ki persze ellen nem őrizheti, hazugságokkal akarná megejteni? Mi értelme volna az egész költeménynek, miért rázna meg bennünket, ha Lucifer hazudnék? Mi joggal nevezné a költő művét *Ember tragédiájának*? Akkor ez nem tragédia volna, hanem komédia, a hazug Lucifer fondorkodása, felsülése és leleplezése. Akadt is a műnek oly kritikusa (*Erdélyi János*), ki egyenesen kimondta: »Az *Ember Tragédiája* elhibázott cím e helyett: Az *Ördög Komédiája*«. Mire a költő feleli: »Inkább írtam legyen rossz *Ember tragédiáját*, melyben nagy és szent eszmét nem sikerült érvényre hoznom, mint jó ördögi komédiát, melyben azokat nevetségessé tettem.« (*Erdélyi Pályák és Pálmák* 484. l. és 502. l.)

És mily könnyű volna Lucifer leleplezése! Maga Ádám nem kételkedik ugyan soha, hogy a mit álmában látott, igaz, mert hiszen a történet való jeleneteit éli át, de az utolsó színben mégis az Úrhoz fordul és kérdi tőle;

»Uram! rettentő látások gyötörtek és nem tudom, mi bennök a való. Oh mondd, ok mondd, minő sors vár reám«? Most az Úr fölvilágosíthatná! De a történetre vonatkozó kérdésekre az Úr egyáltalán nem felel, csak azt mondja neki, ne kutassa a halhatatlanság titkát és küzdésre bátorítja. Miért nem adja Ádámnak tudtára, hogy sorsa másképp fog alakulni?

De ha már Isten bármily okból nem akarta Ádámot fölvilágosítani, miért nem világosított föl a költő bennünket? A drámaíró, ha valamely alakjával meg akar valakit csalatni, arról azonnal tudósít bennünket, különben bennünket csalna és vezetne tévútra. Jago nyomban megmondja nekünk, mikép fog elbánni Othellóval; Mefisztó, mihelyt Fausttal a szerződést megkötötte, és magára marad, föltárja előttünk tervét: Ezt hurcolom a széles életen, lapos fölszínes ürességén át stb. A mi költőnknek ez még inkább kötelessége lett volna, mert hiszen óriási dologról van szó, az emberiség történeti fejlődéséről. Miért akarna a költő e súlyos kérdésben kétszínű lenni vagy bizonytalanságban hagyni minket? De a költő egy szóval sem árulja el, se előbb, se később, hogy Lucifer csal. Ellenkezőleg. Lucifer a harmadik színben mindenütt a tudás képviselője, aki Ádámnak először a természet mivoltát magyarázza, azután a jövőt tárja föl. Mondja ugyan, hogy Ádámban azt a reményt fogja kelteni, hogy »csalfa tünemény egész látás«, de épen ez mutatja, hogy a látást Lucifer nem csalfa tüneménynek tartja, különben olyasformát mondott volna: Meg fogom Ádámot az álmképekkel csalni. De Ádám se gyanakszik sehol Luciferre és az Úr se cáfolja, csak általánosságban mondja, hogy amit Lucifer rontani akar, az szépnek és nemesnek csirája lesz.

Végül pedig, akik azt hiszik, hogy a Lucifer mutatta történet nem az igazi történet, mondják meg, hol és miben csalta meg Lucifer Ádámot? Tudjuk, hogy az egyes színek nem realiztikus rajzai tényleg lefolyt eseményeknek, hanem szimbolikus, stilizált jelenetek, de annyiban igazak is! Nem hiú-e a dicsőség vágya és nem enged-e helyet a zsarnokság a népszabadságnak? Nem háládatlan-e a nép jötevőivel szemben? Nem szült-e a szabad verseny rémes visszasságokat és nem keressük-e épp most az utat, mely az individualizmusból kivezessen a közösség benső érzésének világába, hogy a gyöngéket meg lehessen védeni az erők kiméletlen önzése ellen? Igaz, hogy Madách képei néha egyoldalúak, túlzottak, de csak Lucifer csalfa szán-

dékának magyarázhatjuk-e ezt, vagy talán Madách saját felfogásában rejtett-e ennek az oka? Ha Madách egyet-mást mellőzött szimbolikus jeleneteiben, talán azért mellőzte, mert ő maga egyoldalú világításban látta a történetet, vagy mert azt a mellőzött vonást a fődologra nézve mellékesnek tartotta. Az is lehetséges, hogy Lucifer képei nem egészen igazak, de nem azért, mert csalni akart, amit az előbbiek után kizártnak tekintünk, hanem *mert az élet bizonyos javait, oldalait Lucifer egyáltalán nem érti.* — El-döntöttnek tekintjük ezeknek és a költő saját nyilatkozatának alapján, hogy Lucifer *jóhiszemű* bemutatója az emberi történetnek és hátra van, hogy megvizsgáljuk, mi jelentése van tehát az emberiség történeti fejlődésének.

b) *A költő történeti fölfogása.*

Minden egyes történeti színnek általános sémája az, hogy Ádám hisz valamely eszmében, küzd érte, vagy vágyódik utána, mert a maga vagy a köz boldogságát reményli tőle és mindannyiszor csalódik. Ez eszméknek egy része individualisztikus; Ádám mint *Faráó* a maga dicsőségét keresi, mint *Sergiolus* a maga élvezetét, mint *Kepler* a maga nyugalmit, mint *Ádám a világűrben* a földtől elszakadtnak a maga menekülését. Az individualisztikus fejlődés tetőpontját éri a londoni színben, melynek Ádám csak nézője, nem szereplője, de melyben mindenki csak magának él és a maga erejét érvényesíti. Az ezekből az eszmékből való kiábrándulás nem fáj Ádámnak, ellenkezőleg ezek után iparkodik, új reménynyel, magasabbra emelkedni. Mint *Faráó* már a szín elején »mondhatatlan ürt« érez, majd dörének ismeri föl a nagyravágyást, sajnálja az időt, melyet ez álúton elvesztett és lelkesen indul új útjára. *Sergiolus* is már a szín elején fölismeri a kéj kínjait, állapotát sülyedtségnek érzi és a szín végén fölkiált: Fel hát csatázni, fel hát lelkesülni az új tanért. *Kepler* a tudományban keresi a nyugalom boldogságát; az nem olyan mint *Sergiolusnak* az élettől való elfordulása, a szférák harmóniájának élvezete a legnemesebb, a legtisztább élvezet, de mert ez is elfordulás az élettől, *Kepler* elégedetlen, új kort kíván, a Marseillaisét hallja, a jövő dalát, mely új lelkesedéssel tölti el. A londoni színtől is sajnálat nélkül fordul el Ádám, új társaságot kíván, mely »közös erővel összeműködik«. A világűrben visszavágyódik a földre, »ha oly sokat csatáztam hasztalan, csatázzam újra és boldog leszek«. Ez öt színben Ádám elszakad az emberektől, nem küzd, inkább élvezni akar,

pihen; nem tekintve Fáraót, kivel a történeti élet megindul és a világűrben való lebegést, mely a katasztrófa küszöbe, e színek az emberi süllyedés korszakai, melyekből Ádám fölemelkedik. Ezek a fejlődés hullámvonalának völgyei.

A többi színek ellenkező jellegűek. Ádám a közösségért küzd és e küzdelmek kudarcai sebzik mélyen. Mint *Miltiades* a népszabadságért harcol és a hálátlan tömeg halálra ítéli. Mint *Tankred* a hit malasztjával akarja ujjaalkotni az emberiséget és a keresztények még hajlékot sem adnak neki és elfáradt harcosainak, a keresztény hit igazságaiból a nép mérget szítt, a tömeg nem értette meg a szent eszmét. *Danton* a gondolat felszabadításáért küzd és a nép halállal jutalmazza. A *falanszteri világ* is elferdítette az emberi közösség nagy eszméjét, az individualitást el akarja nyomni. Ezek a tevékeny küzdelem magaslatai, melyekről lezuhan a legfájdalmasabban esik Ádámnak.

Ezen végletek közt mozog az emberiség. Küzdeni a közösségért és lemondani a küzdelemről, visszavonulni a harctérrel, de ellenállhatatlan erőből hajtva visszatérni a harctérre — ez az emberiség sorsa. Ez a felfogás vonul végig a történeti színeken, nem mint ily elvont módon kifejezett gondolat, nem is mechanikus rendszerességgel keresztül-vive, de mégis világosan fölismerhető formában.

Most megérthetjük azt a fõszempontot, mely a költõ előtt lebeg és melybõl történeti fölfogásának látszólagos egyoldalúsága származik. A történeti életnek ezer meg ezer szálból szõtt szövetén egy pontra szegezõdik figyelme. Nem a kultura vívmányainak fejlõdése, az állami élet lassú kialakulása, tudományok és mûvészetek haladása, háborúk lefolyása és hatása, nemzetek szerepe és sorsa érdekli elsõsorban, habár mindezeknek fontosságát eléggé méltányolja. A fõdolog elõtte: *Halad-e elõre, nemesbedik-e belsõleg a közösség, a nép, a tömeg, az egész.* Mintha mondaná: »Nagy dolog a tudomány, a mûvészet, bámulatos az emberi intézmények kiépülése, csodálatra méltó az emberi életnek a történet folyásában való gazdagodása, de javult-e, tökéletesedett-e, nemesbedett-e az emberiség a maga egészében? Én csak erre a kérdésre keresem a feleletet, a többit mellõzöm«.

Innét van, hogy a *tömeggel szemben áll a kiváló ember*, aki a tömeget föl akarja emelni, aki érte dolgozik és küzd. *Miltiades*, *Tankred*, *Danton* a népért küzdõ hõsök, mind-egyiknek eszménye a szabadság, az egyenlõség, a testvéri-

ség, az emberiség igaz belső megnemesítése, az egyetemes igazságosság érvényre juttatása. E szempontból nézve három nagy eseménye van a világtörténetnek, a *görög köztársaság*, melyben először valósult meg, bár fogyatékosan, a népszabadság gondolata, a *keresztény eszme*, mely a rab-szolgát is föl szabadítja és az emberiséget belsőleg is meg akarja nemesíteni, és a *francia forradalom*, mely a keresztény világban tör utat a politikai szabadságnak. Ezért választotta a költő ezt a három jelenetet. De ide tartozik *Fárao* is, kiben megindul a hősök sora, mert ő érzi először a milliók szenvedését, nemkülönben *Kepler*, ki pihenni akar, de pihenni nem tud; ő és Danton voltaképp azon egy személy, csak két különböző korban, a gondolat hőse, először a tespedtség korában, majd kitörve és minden akadályt, mely útját állja, elgázolva. Ime az egész történeti fejlődésnek Fáraótól a francia forradalomig egyetlen egy problémája van: a nép föl szabadítása; a fejlődésnek két nyugvó pontja, a római dőzsölés és a nyugalmas csillagvizsgálás, de minthogy ez utóbbi nem igazi nyugvópont, csak egy van: Róma végnapjai, az ó-világ összedülése.

Az újkortól kezdve a költemény jellege megváltozik. A történeti jeleneteket fölváltja a jelen és jövő rajza, de ugyanezen szempontból tekintve. Az újkor a megvalósult szabadság kora, de ez a szabadság féktelen és a gyöngének az erős által való elnyomásához vezet. A jövő a szabadság megfékezésének kora, de nem valamely dicsvágyó zsarnoknak, hanem a közjónak javára.

Mondhatni tehát, a történeti színeknek egyetlen problémája: *az egésznek (a tömegnek) szabadsága, emelkedése*, másképp kifejezve: a kiváló, nagy egyéniségnek küzdelme eszmékért a nép javára. A nagy egyéniségnek ez a küzdelme a legnagyobb dolog a világ történetében, az eszmékért való lelkesedés, melyből e küzdelem fakad, legértékesebb kincse az emberi léleknek. Aki eszmékért tud élni és küzdeni: az az igazi nagy ember, az *az ember*.

Ez a szempont érteti meg velünk a feleletet, melyet a költő a fölvetett kérdésre ad.

Az ember élete: tragédia, mert a közösségért folytatott küzdelmében mindig elbukik. El kell buknia, mert a nép nem érti meg eszméit, elferdíti őket, félszegen alkalmazza, megrontja és hálátlanul fordul az eszme hordozója ellen. Militadest halálra ítélik, a nép a demagógia áldozata lesz; a keresztény szeretet helyébe a fanatizmus lép; a tudományt a babona szolgálatába szegődtetik; Dantont

vérpadra hurcolják; a szabad verseny gondolata a féktelenség szabadságává lesz; a közösség összetartása a közösség esztelen zsarnokoskodásává fajul. A nép esztelensége, igazi haladásra való képtelensége állandó témája a költeménynek. *Fáraónak* mondja Lucifer, hogy a tömegnek nem való a szabadság, ha ma fölszabadítják, holnap új urat keres magának. »Mély tenger a nép: bármi napfény sem hatja át tömét, sötét leend az«.

Miltiades felkiált, a népnek természete hogy a nyomor szolgává bélyegezze. »Csak egyedül én voltam a bolond, hivén, hogy ilyen népnek kell szabadság«. Tüzes szavakkal ostorozza *Péter apostol* a nép nyomorultságát. *Tankred fájdalmasan panaszolja* hogy a legfényesebb, legüdítőbb virágból gyilkot vontak ki mesterül. »Csatára szálltam szent eszmék után s találtam átkot hitvány felfogásban... az ember korcs volt eszmémet betölteni«. Az újkorban minden vívmánya a multnak elzüllik, tudomány, művészet, erény, minden. »Kutyáknak harca ez egy konc felett«. A falanszteri világ karrikaturája a közösségnek, az emberi társaságot erőszakkal gépezetté akarja aljasítani. Midőn Ádám fölébred és az Úr előtt térdre esik, a történeti életnek e hétségbeejtő tanulságának megcáfolását kéri az Úrtól:

Megy-e előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
Vagy mint malomnak barma, holtra fárad,
S a körből, melyben jár, nem bir kitörni?
Van-e jutalma a nemes kebelnek,
Melyet kigúnyol vérhullásaért
A kislelkű tömeg?

Ime a történeti élet szemléletéből fakadt kínos kérdések: Nemesbedik-e igazán az emberiség? Van-e jutalma a nemes kebelnek? A történeti eszmék egyhangúlag nemmel felelnek mindkét kérdésre. Ádámnak a világűrben úgy tetszik ugyan, hogy nem a cél elérése a fődolog az emberi küzdésben, hanem maga a küzdés és hogy minden eszme, mely lelkesíti az embert, azzal nagy és szent eszmévé lesz, ha később nevetjük is, mert előre viszi az emberemet, de Lucifer azt felelhetné, hogy amivel előbbre vitte az emberemet, nem lényeges, az eszme félreértése, a nemes lélek kudarca mindig megmaradt. De van neki még nyomósabb felelete: maga a küzdés is lehetetlenné válik, mert az ember anyagiaktól függ, »minden nagy eszme, nemes cselek-

mény konyhánk gőze csak» és a nap kihűlvén, állattá aljasodik az ember és beáll a végleges vég, az emberi nem elpusztulása, lelki és testi halála.

A történeti élet rajza tehát látszólag a legszélsőbb pesszimizmus mocsarába ful. Az emberi életnek nincsen értelme, nincsen célja. A nemes ember eszméért küzd, s ezt épp az nem érti meg, kinek javára szolgál, a nép; a nép mindig ugyanaz marad, ugyanaz marad viszonya a nagy eszmékhez és a nagy emberekhez. Bármely eszmét nézzünk, a szabadság, hit, tudomány, szabad verseny, kommunisztikus rend stb. eszméjét, egyik sem változtatja meg lényegesen az emberiség állapotát. Az emberiség azonkívül rabszolgája a természetnek, melynek elszegényedése őt is sorvasztja és végre sírba dönti. Az emberiségre nem nagyszerű halál várakozik, hanem lassú pusztulás, elsatnyulás, végső kimerülés, mely a küzdést is, az emberi életnek ez egyedüli nagy látványát, lehetetlenné teszi.

3. A kifejlés.

A mithikus mese rendjén Ádám felébredvén álmából és kétségbeesve a látottakon, el akarja magát emésztetni, de Éva megszűgja neki, hogy anyának érzi magát. E pillanatban Ádám belenyugszik sorsába és az Úr nagy szózata: Karod erős — szíved emelkedett... eloszlatja kétségbeesését. Nem minden kétség nélkül (»Csak az a vég! csak azt tudnám feledni«!) de elszántan megindul a maga útján. Mi történt, hogy Ádám lelkében ily fordulat állott be? Mit mondhat neki az Úr, ami álmának kínos tapasztalatait enyhíti? Mi jelentése van a mithikus mese e fordulatának? Hogyan illik a végszó optimizmusa a történeti élet rajzának pesszimizmusához? Vagy talán csak henye járuléknak tekintsük a XV. színt, melynek banális vigasztalását nem kell komolyan venni, a mű igazi befejezése pedig a XIV. színben rejlik?

Ezt az utóbbi eshetőséget azonnal kirekeszthetjük. Madách nemes lelkéről föl nem tehetjük, hogy művét hazugsággal fejezze be. Szava mindvégig komoly és mély meggyőződésből ered. Legkevesebbé juthatott eszébe azokkal az eszmékkel úzni hazug játékot, melyekről ebben a színben van szó. Csak két eshetőség marad fenn, vagy kibékíthetetlen ellenmondás van a mű dereka és kifejlése közt, vagy a kettő mégis összeilleszthető; de a költő jóhiszeműsége, igazságszeretete minden kétségen fölüli áll.

Ha újra átgondoljuk a művet, az a látszólagos disszonancia megszűnik. A mű végső akkordja hozzáillik a műhöz és témáját méltóságos harmóniával fejezi be. Hogy ezt megértsük, a műnek eddig mellőzött vonásait és részeit kell figyelmesen megvizsgálnunk.

a) *Ádám, Éva, Lucifer.*

Ádám a cselekvő erő a történeti életben, akinek fejében az eszmék megfogamzanak, aki értők lelkesedik, küzd és szenved, aki a világot előre viszi, de oldalán mindig ott találjuk Évát, aki nem pusztán kísérője Ádámnak, nemcsak élete társa, hanem lelkének kiegészítő része, valójának fele. Egyenesen nem vesz részt Ádám tevékeny életében, nem végzi Ádám munkájának valamely részét és mégis fontos tényező Ádám fejlődésében. Már az egyiptomi színben megismerhetjük szerepét a világ folyamatában. Az ő látására ébred Ádámban a szerelem, az a nagy hatalom, mely mindeneket legyőz, de a szerelem nemcsak láncra veri a hatalmas Fáraót, hanem emberré is teszi, megtanítja, hogy szenvedő embertársainak jajját érezze. »Szíveden keresztül a jajszó mint villám fejembe csap, s úgy érzem, a világ kiált segélyt«. Még csak »csecsebecse« az ő életében, a keleti nő, de érzi, hogy »tisztább alakban«, mint vele »egyenlő«, fogja később feltalálni. A szerelem kelti Ádámban a nemes érzést. Mint *Lucia* a tiszta erény, az önfeláldozó honszeretetet őrző angyala Éva, ki férje halála óráját megédesíti és megnyugvást önt lelkébe. A római dőzsölésben is Juliában ébred a nemesebb érzés és az ő bánatos szavára ábrándul ki Sergiolus a kék mámorából. Mint *Isaura* elhervad a kolostor falai mögött, a nő nem bír megküzdeni a kor félszegeivel és előítéleteivel, nemes megadással viseli sorsát, de épp ez ábrándítja ki végkép Tankredet a lovagkorszak félszegeiből. *Müller Borbála* kacér, majdnem szívtelen, férjét megcsalja, de a végső büntől mégis visszaretten, és Kepler fájdalmasan mondja :

Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve.
Mégis miért vonz ? mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.

És ezentúl ez jellemzi a nőt a történet folyásában. A francia forradalom színében kettős alakban látjuk, mint nemes arisztokrata nő az elhagyott oltár mártirja, hasonlóan Luciához, Isaurához, mint fölgerjedt pórno pokoli jelenségnek tetszik Dantonnak, vérengző lelkesedésével és féke-

vesztett érzékiségevel. A modern élet megrontja, de a jelenet végén föltünő fantazmagóriában »glóriával lépi által a sírt«.

Szerelem, költészet s ifiúság
Nemtője tár utat örök honomba ;
E földre csak mosolyom hoz gyönyört,
Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra.

A falanszteri világ félszepségéből is ő gyógyítja ki Ádámot. A világűrben fölkiált Ádám : Szerelem és küzdés nélkül mit ér a lét ? Majd mint eszkimó nő ő is elsülyed és épp ez a látvány ejti kétségbe Ádámot.

A nő, az eszmény, e megtestesült
Költészet, hogyha sülyedt, torzalak lesz,
Mely borzadályt szül.

Bonyolódottabb alak *Lucifer*. Az ősi mithosz a rossznak szellemévé teszi, de Isten hatalmas ellenfelévé, nagy világmozgató elvvé is. Mint ilyen lép elénk az első színben, a világalkotóval szemben a világromboló, a pozitív erővel szemben az örök tagadás, kinek osztályrész jut a teremtésből. A második színben új vonással gazdagszik valója, a tudás, az ész az ő birodalma, a boncoló értelem ; dicsőíti a gondolatot, »mely öntudatlan szüdben dermedez, ez nagykorúvá tenne, önerődre bízván, hogy válassz jó és rossz között...« A harmadik színben ő magyarázza meg Ádámnak és láttatja vele a természet erőit, ő mutatja meg neki a jövőt. A történeti színekben ő oktatja Ádámot, az övé a kiábrándulás percében a fölvilágosító végszó. Ilyenkor néha más hangokat is hallat. Gúnyolja, kacagja Ádám kétségbeesését, kedve telik a gonoszságban, ő gondolja ki a görög színben azt az álhírt, mely Luciát kétségbeejti és elégedetten mondja :

Szép tréfa volt. Mi jó az értelemnek
Kacagni ott, hol szívek megrepednek.

Midőn Miltiades azt mondja, megnyugvás szállt szívembe, *Lucifer* fölkiált :

Átok reád, hiú ábránd világ
Megint elrontád legszebb percemet.

A francia forradalomban ő a bakó. Az újkorban azt mondja Ádámnak, hogy épp a torzban gyönyörködik. De ha ezek a sátáni vonások színessé, változatossá teszik is

alakját, lényege mégis: az értelem, az értelem magában, mint az érzelem ellentéte, a számító, boncoló ész, amely meg se bírja érteni a lélek indulatait, az érzelmet. Ádám az utolsó színben legjobban jellemzi Lucifert, midőn a falanszteri világot mondja Lucifer alkotásának, melyben mindent az ész rendez el és számít ki és épp azért mindent alaposan elront:

Láttam tudásod tiszta alkotását,
Nagyon hideg volt ottan e kebelnek.

Számtalan helyen tárul föl előttünk Lucifer mivolta. Mikor a paradicsomban az első emberpárra leselkedik, kételkedve áll meg, nem küzd-e hiába ellenök, »kik közt mint menhely áll, mely lankadástól óvja szívöket, emelve a bukót: ez érzelem«. Lucifer a-materialisztikus világfelfogás apostola, mely nem ismer egyebet anyagnál és anyagi változásoknál, az egyedülit, mit az értelem fölfog, kiszámíthat, megért. Igen ám, de nincs-e egyéb is az emberi életben? Lucifer sejti, hogy van. Valami megfoghatatlan előtte az Ádám szívében megfogamzó szerelem. Midőn Fáraó megszereti Évát és csodálkozva kérdi: Mi ismeretlen érzés száll szívembe? Lucifer feleli, hogy azt a vékony szálát nem tépheti szét:

Nincsen más hátra, mint hogy *a tudás*
Tagadja létét a rejtett fonálnak:
S kacagja durván az erő s anyag.

Nemcsak a szerelmet nem érti Lucifer, de semmit sem abból, mit az érzelem, az indulat, a lelkesedés szül. A görög templom előtt mondja: »Csak e mindig megifjuló, örökké *szépnek* látása ne zavarja folyvást... Miért késik oly soká az én világom, a torzalak, a kétes rémület, hogy elriassza e káprázatot, mely küzdelmekben a már-már bukó embert mindannyiszor fölkelti újra?« Nem érti a szépet, nem érti a hitet. Midőn a római szín végén a kereszt glóriában föltűnik az égen, azt mondja: »E látvány kissé borzongatja hátam«, de hamar vigasztalódik, az ember majd elferdíti a hitet is. »Mit én nem bírok, ő teszi helyettem«. Lucifer az egész költeményen végig az, ki élesen taglalja, bírálja a jelenségeket, mindenütt meglátja a hamis-ságot, a romlást, mindent megkritizál, mindent megsemmisít. Az első színben az Úr művét bírálja; a másodikban Ádám önértetét csúfolja; a harmadikban az egyéniség öntudatát cáfolja; a negyedikben a dicsőség hiúságát

mutatja ki és a nép mivoltát fedi föl Ádám előtt ; az ötödikben a nép szabadságszeretetét teszi nevetségessé ; a hatodikban ő a legcinikusabb a dőzsölő rómaiak közt ; a hetedikben kimutatja a lovageszmény ferdeségét, ő ismerteti meg Ádámmal a keresztény eszmével űzött visszaélést ; a VIII—X. színekben háttérbe szorul, csak egy-egy megjegyzése világítja meg élesen a kor ferdeségét ; annál több a mondanivalója a következő színekben, gúnyol, okoskodik, cáfol, bizonyít. Neki nincs illúziója, nem lelkesedik semmiért, nem szeret, nem becsül semmit, csak a gyöngeségeket látja, mindennek a semmiségét tárja föl. Ilyen a hideg ész, ha elszakad mindentől, ha ridegen elzárkózik minden egyébtől. Ilyen Lucifer az Úrral, ilyen az emberrel, ilyen a történeti lélettel szemben. Hatalmasabb, józanabb, tudósabb, mint Ádám, de ép oly kevésbé érti meg igazában Ádám egész mivoltát, mint nem a teremtetést vagy a világ folyamatát.

b) *Lucifer csalódása.*

Lucifer bízott magában, mindent kiszámított, mindent előrelátott és mégis csalódik. Midőn a leglogikusabban bebizonyította Ádámnak, hogy az élet nem ér semmit, hogy minden hiúság, vanitatum vanitas, az ember hiába küzd a földön, midőn joggal várhatta, hogy Ádámot megsemmisítette : Ádám épp ebben a pillanatban kisiklik kezei közül. Midőn Ádám megtudja, hogy Éva anyának érzi magát, nem okoskodik többé, nem gondol önmegsemmisítésre, térdre borul az Úr előtt : *Uram legyőztél.* Eddig csak álmodta az életet, most éli. Eddig Lucifer szemével nézte, most szívével érzi. Megnyílt lelkében az a forrás, mely a történeti életben is annyiszor újra élesztette, az érzelem. Lucifer dühre fakad, ezt ő a maga számító eszével, boncoló értelmével föl nem fogja. Bebizonyította az élet semmis voltát és ime az élet meg nem adja magát. Mert van valami az életben, ami az értelem számára hozzáférhetetlen, a közvetetlen érzés, a hit, a szerelem, a lelkesedés, az ezekből fakadó művészet. Ádámot Éva szava ébreszti föl végkép az értelem vészes álmoképeiből, a hideg boncoló ész gyilkos öleléséből. A fájdalom örök balzsama a kiirt-hatatlan szeretet, mondja Beöthy. Most értjük a történeti képek egyoldalúságát. Lucifer nem szándékosan csalta Ádámot, megmutatta neki a történetet, *úgy mint ő látja*, a hideg ész magaslatáról, de az egész igazságot meg nem értethette Ádámmal, mert maga sem érti. Ő csak azt látja és mutatja Ádámnak, hogy az emberek mindig más és

más eszmékért lelkesednek, hogy ma gúnyolják, amiért tegnap vértanuságot szenvedtek, hogy folyton csalódnak, hogy a legönzetlenebb férfiak nem bírják a népet fölemelni, megnemesíteni, hogy a nép üldözi azokat, kik érte küzdenek, hogy minden rendszernek megvannak a maga tűrhetetlen fogyatkozásai, hogy néha mintha a nap elborulna, a legjobbak is eltespednek, hogy fölemelkednek ugyan, de csak hogy újra elbukjanak. *Ő csak külső képét látja a történetnek.* Nem látja, hogy mily kiapadhatatlan forrása a lelkesedésnek él az ember lelkében, látja a lelkesedés törekeny műveit, de nem bírja méltányolni a forrás nemesiségét. Nem érti az ember belső mivoltát. Nem érti a szerelmet, nem az önzetlenséget, nem ért semmit abból, ami igazán nagy az emberben, nem érti az emberi léleknek isteni vonását. Amit mutatott Ádámnak, az mind igaz, de nem az egész igazság. Ádám már előbb is sejti e szellem rideg közönyét, ki harcaiban és halálában nem osztozik vele, de most végkép kiábrándul Luciferből. Lucifernek nincsen többé hatalma fölötte. Az élet egyéb mint bukás és kiábrándulás; az élet a nemes emberi érzés, mely küzdelmében magára eszmél és ha elbukik is, küzdelmében, maga magában találja jutalmát. Az emberi élet tragédia; de tragédia csak nemes, nagy léleknek juthat osztályrészül; azért nemcsak tragédia, hanem az emberi nagyság apotheozisa is.

c) *A mű eszméje.*

A mű főgondolatát, mely most kibontakozik előttünk, így fejezhetjük ki:

Az ember sajátos keveréke a jónak és rossznak, az erőnek és gyöngeségnek, a nemesnek és nemtelennek. A végleteket szereti, gyors lelkesedését épp oly gyors kiábrándulás követi, amiért tegnap lelkesedett, azt esetleg már ma neveti, néha pedig mély csüggedés váltja föl harci kedvét, azt hinnők, hogy örökre elveszett, de csakhamar újra éled. Megnyugodni valamiben, végkép eltespedni, mindenről lemondani — addig mig ember marad — nem tud.

Épp ez mutat rá lelkének arra az isteni bélyegére, mely történeti életének tragikumát enyhíti. Akikben az emberi természet legtökéletesebb kifejezésre jut, az emberiség nagyjai, azoknak hivatása az, hogy küzdjenek az emberiségért és azoknak végzete az, hogy elbukjanak a küzdelemben, mert az eszméket, melyekért küzdenek, a tömeg félreérti és elferdíti, őket magukat pedig a hálát-

lanok eltapossák. Ha ezt a tragédiát csak egyszer látnók, mély szomorúsággal töltene el bennünket. De ha az egész emberi történetet nézzük és a tragédia folytonos megújulását tapasztaljuk, akkor a szomorúságot a fölmagasztulás érzése megfosztja kinosságától. Eszmékért lelkesedni, az emberiségért küzdeni örök, elpusztíthatatlan birtoka a nemes léleknek. *A nemes lélek tragikuma, hogy elbukik, de büszkesége, hogy nemes küzdelemben bukik el.*

Ezt tanítja az Ember tragédiája.

Az emberi lélek nemes indulatának fentartója, ápolója, élesztője a nő. Ne úgy értsük a nő szerepét az emberi életben, hogy a közéletben elszenvedett vereségért, kudarcért vigasztaljon bennünket a szerelem, a nő, a családi élet. Akkor a közélet elvesztene minden nemesebb vonást és prédája lenne a legkiméletlenebb háborúnak. Akkor a közélet, melyet a közösség érzete tart össze, nem állhatna fönn. Ezt a nihilizmust a magyar költő nem tanítja.

A nő szerepe az, hogy ő, ki a közélet harcaiban nem vesz részt, ki egész mivoltánál fogva a közvetetlen érzést irissebben őrzi meg lelkében, kinek életében a szerelem a legfőbb, hogy ő élessze és óvja meg a férfiú lelkében azt az isteni vonást, az eszmékért való lelkesedést, mely neki erőt ad a közösségért vivandó harcaihoz. Az Úr buzdító szózatában sugárzó világossággal fejezi ki ezt az eszmét. Azt mondja Ádámnak, hogy kövesse mindig ezt az isteni szózatot, melyet saját lelkében meghallhat. De ha e szózat az élet vad zajában elnémulna, akkor a nő meghallja és megóvja számára. *A lélek isteni vonása és a nő — ez a két segítő társa fogja kísérni küzdelmében.* A nő szerepe, hogy lelke menedékhelye legyen a szépnek és nemesnek és ezzel támogassa a férfiút. A nő nem romolhatik meg végkép. A kor ronthat rajta, de gészen meg nem ronthatja.

Az emberi életnek értelme a földön az, hogy küzdjön azért, mit nemesnek, jónak, nagynak tart. A küzdelem önmagában hordja jutalmát, a nemes lélek büszke öntudatát. A küzdelemben való elbukás ezt az öntudatot nem érintheti.

A mű a mithosz nyelvén ezt tanítja: Az ember elszakadt Istentől és folyton bukik. Ekkor visszatér Istenhez, ki segítségével biztatja. E mithosz jelentése pedig ez: Isten segítsége benne rejlik az emberi lélekben, lelkesedésében, nemes érzelmében. Ez az, amit Lucifer nem ért, ezért bizott győzelmében.

De ha ez az ember tragédiájának értelme, egy utolsó kérdéssel kell szembe szállnunk. Mit jelent akkor az eszkimó-jelenet, mely az isteni lelkesedés szikráját is kioltja az ember lelkében? Miből merítsünk lelkesedést az emberiségért vívott küzdelmünkben, ha ez a vég várakozik ránk?

d) *A műnek pesszimiztikus vonása.*

Az utolsó szín magaslatáról kell a költeményt áttekintenünk, hogy igaz értelmét megtaláljuk. A költő, ki eszméjének költői megalakítására a történetet választotta anyagul, nem állhatott meg a történeti folyamat valamely pontján. Előre kellett haladnia, a jelen után a jövőt kellett rajzolnia, ez után a még távolabbi jövőt, az idők végéig.

Tagadhatatlan, hogy a mű alaphangja az újkortól kezdve megváltozik. Az előbbi színek mindegyikében van a sötét árnyék mellett fény is. *Fáráo*, ki eldobja hatalmát, hogy a milliókon segítsen, *Miltiades*, ki oly önzetlenül küzd hazájáért, még *Sergiolus* is, ki sülyedéséből a magasba vágyódik, annál inkább *Tankred*, a keresztény lovag mintaképe, az ég titkait kutató *Kepler*, ki megálmodja a hatalmas *Dantont* és a szobatudomány foliánsait máglyára itéli — mindezek csodálatunkat, vagy legalább rokonérzésünket keltik; Sergiolust kivéve mind nagyok, nemesek, kiknek bukását siratjuk, de akiknek kiválóságában büszkélkedünk. Ez a rajz nem pesszimista színű. A pesszimizmus nem talál értékest az életben, Madách dicsőíti a lélek nagyságát, csak sorsát, melyet a földön talál, siratja. Sőt egy helyen Ádám megmondja, hogy az eszmék, melyekért azok a nagyok küzdöttek, mégis »előre vitték az embernemet«. Az emberiség haladása lassú és a legnemesebbek föláldozásával jár együtt, de van haladás. Ezt tanítja a IV—X. szín, a voltaképi történeti jelenetek. A történeti életnek ezen a tanulságán nem ujjonghatunk ugyan, de kétségbe se kell rajta esnünk. Ez az eredmény igazi nagy lelket nem fog visszariasztani a történeti munkától.

A XI. színtől kezdve a rajz sötétebb lesz, a színek jellege is megváltozik. Ádám ezentúl nem ölt történeti alakot, Ádámnak tudja magát, csak nézi az emberek dolgát, de részt nem vesz benne. Ez részint azért van, mert e színtől kezdve nem történetet rajzol a költő, hanem a jelent nézi és bírálja; részint a költőnek abból a különös föltevéséből származik, hogy az újkorban »nin-

csen már kiváló... hogy tudjuk már mit érez, le kell szállnunk a nép nagy rétegéhez». A modern költészetről is azt mondja, hogy »többé nem nyilatkozik eget megrázó ős titáni harcban«. Kell-e ezt a nézetet komolyan cáfolnunk? A költő a történeti, művészi és tudományos életnek mély depressziójában a forradalmak leverése után írta művét, de azért századunknak is vannak tündöklő csillagjai az életnek minden terén, nagy tudósai, költői, nagy államférfiai, hadvezérei, szónokai, kik nem állnak a múlt nagy alakjai mögött. De részint mert nem állnak még oly távol tőlünk, hogy a költő szabadon bánhasson velük, részint mert Madách az újkorban még nem látta kibontakozni nagyságukat, mást nem igen tehetett, mint hogy a következő színekben Ádámot csak mint az események nézőjét szerepelteti.

De bizonyos, hogy ettől fogva Madách keserűbb lesz. A londoni szín egészen sötét, nincs egyetlen egy világos pontja. Az egyes alakzatok e kaleidoszkopban mind lehangolók, a javulásnak még csirája sem mutatkozik. A költő sehol sem talál egy vonást sem, mely iránt rokonzásunket keltené. A legsujtóbb kritikával illeti állapotaikat, de igazságos-e? Igazán nincs-e már tiszta művészet, önzetlen tudomány, nőerény, emberszeretet? Az emberiség, mely a XIX. századig Miltiadeseket, Tankredekert, Keplereket, Dantonokat tudott szülni, egyszerre elsatnyult, meddő lett? De nem vitatkozunk a költővel, csak konstatáljuk, hogy midőn a jelen nézi, szeme, lelke elborúl; nem úgy értjük ezt a színt, hogy immár le kell mondani az emberiségről; a költő nem esik kétségbe, de csak azokat a vonásokat domborítja ki, melyek a jelen állapotokat türhetetlenné teszik és a társadalomnak új alakulását követelik. Mint ha mondaná: Ha a jelen vívmányai nagyok is, mit ér oly rendje az életnek, mely milliókat arra kárhoztat, hogy nyomorogjanak és csak elenyésző kisebbségnek biztosít jólétet? Ez az emberiség jövő fejlődésének a problémája, ezen fordul meg további sorsa.

Ismerhette-e Madách ezt a jövőt? Volt-e annyira elbizakodott, hogy hihette, hogy ismeri? Ki teheti ezt föl róla? Igazán falanszterekben fog-e valamikor élni az emberiség? Madách épp oly kevésbé tudhatta, mint bárki más a földön.

Ki meri megjósolni — nem ami holnap vagy tíz év múlva fog történni — hanem a történet jövő folyása-

nak csak irányát is? Madách komoly, mélyen gondolkodó és nemesen töprekedő lelkétől távol állott ilyféle elbizottság.

A XII. színtől kezdve *a költemény elveszti pozitív jellegét, igazi álommal lesz, mely nem a költő meggyőződését, hanem aggodalmait, félelmét, kételkedését fejezi ki.* Mintha a költő mondaná: A jelen rendje igazságtalan, türhetetlen, de hogyan meneküljünk belőle? Ajánlgatnak szocialisztikus, kommunisztikus elméleteket. De ezek az elméletek nem számolnak az ember egyéniségével, mely nem tűri a képzelt, mesterséges rendnek nyomasztó igáját. Mely más mód áll rendelkezésre a bajok orvoslására? A költő nem tudja, senki sem tudja, senkinek az elmélete nem dicsekedhetik közkeletűséggel. Képzeltető-e egyáltalán, hogy az élet rendjét valamely elmélet változtathatná meg egyszerre és gyökeresen? Így fejlődött-e eddig az élet? A falanszteri szín nem a költő valamely pozitív előrelátásának, meggyőződésének, hanem azon aggodalmának a kifejezése hogy az ajánlott orvosság talán még rosszabb, mint a betegség, melynek gyógyítására szánják.

Más aggodalom is kínozza a költőt. Hátha azoknak a fizikusoknak van igazuk, kik azt állítják, hogy a nap valamikor, néhány százezer év múlva, ki fog hűlni, hogy ennek következtében és talán más okok miatt is a föld nem tudja majd eltartani a rajta hemzsegó milliárdokat? Mi lesz akkor az emberiségből? De persze ez nem pozitív tudás. Más fizikusok más nézetten vannak, és mindnyájan megegyeznek benne, hogy egyelőre, néhány százezer éven át, nincsen veszély. Ez a kérdés semmiesetre sem sürgős. A legmagasabb szempontból nézve az emberi dolgokat, ez is eszébe juthat a gondolkodónak — a görög filozófusok közül sokan fejtegetik, hogy a világ élete periodikus jelenség, élet, melyre romlás, romlás, melyre új élet következik — a mi világunk végének a gondolata lehet perenyi kínos álom, melyből azonban csakhamar gyarló tudásunk eszméletére ébredünk. Ki merészkedik ilyenekről bizonyosat állítani? Oly jól ismerjük-e a világ számadásának egyes tételeit, hogy a végső összeg levonására gondolhatunk? Az ilyenek nem pozitív meggyőződések, hanem aggodalmak, kétségek, kérdőjelek, melyek önhittségünket jótékonyan mérséklők, gyermeki gondtalanságunkat megszüntetik, de életkedvünket meg nem ronthatják. Nem is e végett írta őket a költő, mert akkor mit jelentene a XV. szín? A költő szándékát így magyarázzuk: A múlt az emberi

nagyság fényes példáit mutatja, de egyszersmind a tömeg hálátlanságát, a nemes eszmék iránt való fogékonyság hiányát. Ha a jelent nézzük, sötét felhőket látunk, a nagy szociális kérdés tárul föl előttünk. Mi lesz az emberiségből? Merre indul? *Nem tudjuk.* Csak egyet tudunk. *A míg van erőnk, küzdjünk.* Mert van értékes dolog a világon, a lélek nemes tüze, a nő, mint e tűz ápolója, a szerelem, a művészet, az eszme. Egyebet nem tudunk. Minden egyebet Isten eltakart előttünk. *És emberi életet másképp mint ettől a tudatlanságtól környezve, nem is képzelhetünk.* Ember, ki tudná a jövőt, mindent, nem volna ember. »Ne kérdd tovább a titkot, mit jótékonyan takart el istenkéz vágyó szemedtől«. Az ember élete sötétben való tévelygés, egyedüli vezércsillaga, mely némileg megvilágítja útját, hogy amire az isteni szózat lelkében készíti, azt bízó lélekkel végezze. Az ember a föld szülöttje, az anyag erőinek rabja; de van az emberben, amit semmi anyagiség meg nem magyaráz, semmi Lucifer meg nem ért, a magasba való törekvés, az eszme, a szerelem, a szép. Tudatlanságának sötétségén keresztül ez viszi föl a magasba.

Az Ember tragédiájában vannak sötét vonások, de a mű nem a kétségbeejtő pesszimizmus dala. Apotheozisa ez a lélek nemességének, egy modern költő felfogásában, ki ismer minden kétséget, mely a modern embert gyötri, de minden kétséggel szembe száll. Sokat nem tudunk, sok aggodalmas kérdés kínoz bennünket, gondtalan életörömről és bizalomról nem lehet szó, de ha az emberi élet minden mélységét föl kutatjuk, mégis megnyugvással folytathatjuk küzdelmünket.

Az Ember tragédiája ezt hirdeti:

Az emberi léleknek van isteni ereje, az a nemes fölbuzdulás, melylyel az emberiség boldogítására szolgáló eszméket keresi és értük küzd. Ezerszer elbukhatik e küzdelemben, de föl nem hágy vele. Oldalán a nő, szívében a szerelem, körülötte a szépség, az isteni erő származékai, melyek az élet sötétségében a fölfelé vezető utat megvilágítják előtte és minden kétség ellen megvédik. Egyebet nem tudunk.

Az élet rendeltetését, végső célját, igaz értelmét nem ismerjük, nem ismerhetjük, nem is akarjuk ismerni. Embernek lenni annyit tesz, mint így küzdeni, ahogyan mi küzdünk, a homályban, kételkedve és bízva. »Csak az a vég! csak azt tudnám feledni! A vég? Kell hogy feledjed.

Igy értelmezzük az Ember tragédiáját.

e) *Az Ember Tragédiája és Goethe Faustja.*

A világirodalom hasonló művei közül csak egyetlen egynek volt közvetlen része Az Ember Tragédiája keletkezésében: Goethe Faust-jának. Ez inspirálta Madáchot, ez élesztette benne a szikrát, mely lelkében alkotó erővé vált. De azért Madách műve nem utánzása Faustnak, nem is hasonlít hazzá, habár egyes hasonlóságok, melyekre rámutattunk, kézzel foghatók. Madáchnak eszébe se jutott ezeket a hasonlóságokat valamiképp takargatni. Ismerte saját koncepciója eredetiségét és nem féltette a Goethe művével való összehasonlítástól. A hasonló részeknek is egészen más a jellegük és értelmük az ő művében. Épp ezért a két mű összehasonlítása nagyon tanulságos és még inkább megvilágítja Madách művét.

Hasonló a két mű *thémája*. Az emberi élet sorsát, értelmét keresi mind a két költő; Ádám is, Faust is mithikus egyéniség, mindkettő a tipikus, az igazi embert jelenti; Ádám és Faust alakjában az emberiség sorsa tükröződik. De már itt is kitűnik a nagy különbség. Ádám mithikus alakja tipikusabb, jelentése áttetszőbb; Ádám az első ember, tehát *az ember*, kiből az ember ősi vonásai tisztán föltűnnek. Faust mithosza a renaissance talajában gyökeredzik, mágus ő, a titkos tudományok mestere, színes, konkrét alak, poétikusabb mint Ádám, de a mű eszméjét nem tükrözi oly tisztán. Ádamban egészen magunkra ismerünk, Faust lelkét is megértjük, de mágusi tudománya mégis idegen előttünk. Faust képzeletünkre hat mélyebben, Ádám értelmünkre. Faust művészibb, Ádám filozofikusabb alak.

A mű kerete és szerkezete is hasonló. Faustnak a kezdete is az égből játszik; itt is Mefisztó bírálja Isten művét, főleg az embert és fogadást ajánl az Úrnak, hogy megrontja, akire az Úr különösen hivatkozott, hívét, Faustot. Az Úr rááll a fogadásra és megindul Faust története, melynek lefolyása után ismét égi jelenet következik, mely Mefisztó kudarcával végződik. E részekben is Madách műve filozofikusabb, Goetheé művészibb. Faust égi jelenetében a játszi humornak is része van, mely előre sejteti velünk a mű befejezését; Madáchéban súlyos ünnepélyesség hangja szól, az egész emberiség, sőt az egész teremtség sorsáról van szó, Lucifer mint világelv megtestesítője lép elénk. Faust utolsó jelenete a miszticizmus titokzatosságába vész, Madách művének vége ugyanolyan jellegű mint kezdete, logikus, világos befejezése a műnek.

Az alapfelfogásban is van hasonlóság. Goethe is azt tanítja, hogy »jó embernek jó utat sugalmas ösztöne mutat« (Ein guter Mensch, in seinem dunklen Drange, ist sich des rechten Weges wohl bewusst); hogy »míg küzd az ember, addig téved« (Es irrt der Mensch, so lang' er strebt); hogy az ember soha sem mondhat le a küzdésről (Mikor heverő ágyra dülök, az nap, legyen, megsemmisülök: Werd' ich beruhigt je mich auf ein Faulbett legen, so sei es gleich um mich gethan!); hogy »az érdemel csak életet, szabadságot, ki azt naponta meghódítani kénytelen« (Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben, der täglich sie erobern muss); az angyalok énekében rejlő végszó is hasonló:

Megmentve a szellemvilágnak
Nemes tagja a kárhozattól.
Ki mind magasbra törve fárad,
Az olyat megválthatjuk attól.
S ha benne az égi szerelemnek
Volt munkás része szintén,
Az üdvözültek eléje mennek
Öt szívesen köszöntvén.

(Gerettet ist das edle Glied | Der Geisterwelt vom Bösen: | *Wer immer strebend sich bemüht, | Den können wir erlösen*; | Und hat an ihm die *Liebe* gar | Von oben Theil genommen, | Begegnet ihm die sel'ge Schaar | Mit herzlichem Willkommen.)

Faust utolsó két sora pedig:

*Das Ewig-Weibliche
Zieht uns hinan.*

Ime az Ember tragédiájának főgondolata: *A küzelem megváltó ereje, a nőnek, a szerelemnek megváltó szerepe.*

Egyéb hasonlóságokra csak röviden utalunk. Faustot is Mefisztó végig kíséri az egész életen át, mint Ádámot Lucifer; Faust is az öngyilkosság küszöbén áll, mint Ádám; Mefisztó is az utolsó percben azt hiszi, hogy győzött és kudarcot vall; Mefisztónak is azt mondja az Úr, hogy az ő szerepe az embert megóvni a tespedéstől. Faust is mindig elbukik és újra fölemelkedik; Ádám is megtanulja a rezignációt, mint Faust; Faust is az élet különböző viszonyait éli át, más-más eszmékért hevül, mint Ádám.

Részletekben való hasonlóság is van elég. Faustban is az angyalok kara hangzik föl a mű elején; a föld

szelleme jelenik meg a hősnek; Faust-Margit Mefisztó-Mártha párhuzamos jelenetére emlékeztet a konstantinápolyi szín némely részlete; a Faust-Wagner jelenetre a Kepler-tanítvány jelenet; a londoni szín hókusz-pókuszának, a porrá hulló ékszereknek is van mintája Faustban; maga az ékszer-motivum is Faustból való. Egyes mondások, gondolatok is Faustot juttatják eszünkbe stb. Ime minden aggodalom nélkül tárjuk föl e rokon vonásokat, melyek meggyőzően bizonyítják, hogy Goethe Faustja mély hatással volt a költő lelkére és valósággal megtermékenyítette. *De épp ezek a vonások tesznek bizonyosságot Madách eredetisége és önálló ereje mellett.* Mert ezek a rokon vonások mind más jelentésűek Madách eredeti koncepciójában. A nemes ércet, melyet Faustban talált, Madách megolvasztotta és új alakba öntötte. Kisebb erejű szellem utánozta volna Goethét; Madách nem utánozta Goethét, nem versenyzett vele: mást, újat alkotott.

Mindenekelőtt egészen új Madáchnak az a gondolata, hogy az emberi sors értelmét *a történeti élet folyamataiban* keresi. Faust is az élet viszontagságain megy keresztül, de bár fantasztikus módon, mégis egyéni élet keretében. A szerelmet élvezi, a császár udvarán él, Helenával frigyre kél, a tenger ellen küzd, hogy embereket boldogítson. *Ádám átéli az egész emberiség való történetét.* Faust az egyéni élet minden irányát meríti ki, Ádám a történeti élet minden jelentős mozzanatát szenved el. Faust az egyéniség, Ádám az emberiség fejlődését tünteti föl. Hogy mit jelent e különbség, következményeiből ítélhetjük meg.

Az egyéni fejlődés főproblémája: mi e fejlődés eszménye, milyen az igazi ember, mily akadályokkal kell megküzdenie? Az ember véges lény, tökéletességről nála nem lehet szó, legnagyobb ellensége saját lelkében lakik, féktelen vágyakozásában, önzésében, bűnös hajlamaiban. A legnagyobb veszedelem, mely fenyegeti, hogy saját magát elveszti, eltesped, elsüllyed, lemond minden nemesebb törekvésről. Az egyéni fejlődés főproblémája: a bűn, az emberi lélek eltévelyedése, hogyan tisztul meg a hozzátapadt szennytől, hogyan emelkedik föl bukásából. Ez van Faustban. Faust nem ismerte az életet, foliánsok közt töltötte idejét, a kétségbeesés környezi, midőn Mefisztó segítségével újra élheti elvesztett ifjúságát, kirohanhat az életbe, hogy annak minden kincsét élvezze. Első lépése bűnbe sodorja. Margitot megejti, boldogtalanná teszi, a halálba űzi. De nem vész el. Újra felemelkedik, kimegy a nagy

világba, itt is botlik, de tisztul és végül a közösségért való munkásságban lel megnyugvást, az odaadásban találja boldogságát, önös hajlamainak megfékezésében gyógyul ki korlátlan vágyakozásának vészes bajából.

Az ember tragédiájában *az egyéni fejlődés problémája nem létezik*. Ádám nem esik bűnbe, ő elejétől végig, leszámítva a lankadtság némely momentumát, a nemes egyéniség, mely a közösségért él. Mi hiba van Fáráóban? Hogy a dicsőséget keresi, milliók szabadságának árán, nem az ő bűne, hanem a történeti fejlődés e korszakának jellemző sajátossága. Miltiades, Tankred, Kepler, Danton a költő felfogása szerint nemes férfiak, kiknek egyéni tévelygései-ről a költő nem szól. Faust azzal *végzi* pályáját, hogy a közösségért való türelmes, odaadó munkásságban találja föl az emberi élet eszményét; Madách Ádámja ezzel *kezdi* életét.

Az ember tragédiájának témája az emberiség fejlődése, ennek a főproblémája: Megy-e előre az emberiség? Van-e foganatja az emberiségért folytatott küzdelemnek? Van-e jutalom a küzdő számára? Ez a kérdés Faustra nézve nem létezik, és e kérdés körül forog Madách műve. Ezért van Madách művében a nagy, örökös ellentét a nép és a népnek vezére közt, a nemes lélek küzdelme és a nép fogékonytalansága és hálátlansága közt. Az Ember Tragédiája — a nemes lélek tragédiája, Faust — az egyéni fejlődés ideális története. Madách a szabadság, egyenlőség eszméivel vívódik, az állami és társadalmi élet különböző formáit taglalja, az emberiség jövőjén töprenkedik és ezzel fejezi be művét, hogy, bár nem tudjuk, mi sorsa lesz az emberiségnek, bár sötét kételyek tépik lelkünket, küzdenünk kell, mert isteni szózatot hallunk lelkünkben, mert a lélek a maga nemes fölbuzdulásának közvetlenül, minden okoskodása nélkül, sőt minden ellentmondó okoskodó ellenére föltétlen értéket tulajdonít, mely boldogítja, amennyire ember e földön boldoggá lehet. Van értékes a földi életben: saját öntudatunk.

Ime két egymástól teljesen elütő eszme, két különböző oldala az emberi életnek, mely e két művet minden külső hasonlóság mellett is merőben elkülöníti egymástól. Azért mondtuk, hogy Madách épp e hasonló vonások fölhasználásával bizonyította be eredetiségét, mert egészen eredeti, Goetheétől teljesen önálló koncepció megalkotására használta föl.

Ezt más szempontból is átláthatjuk. A nagy írók

koruk gondolatát tükröztetik, idejük szellemét fejezik ki. Goethe költeménye a XVIII. század terméke; Madáché nem Goethe művének utánzása, hanem a mi korunknak sajátos, megkapó kifejezése.

A XVIII. századnak alig van érzéke a történeti fejlődés jelensége iránt. Keresi az elvont igazságot a történeti élet terén is, akár a matematikában, mely a XVII. és XVIII. század tudományos gondolkodásának ideálja. Gondoljunk csak Rousseaura, ki az abszolút jó alkotmány eszméjét keresi és az emberi természet abszolút vonásait. Ő a történeti életet csak az emberi természet elferdülésének fogta föl.

A XVIII. század azonkívül az individualizmus kora. Az egyéniség föltétlen jogát hirdeti, az egyéniség fejlődését vizsgálja. E század egyik uralkodó filozófusa, Leibniz, tanítja, hogy minden ami van, egyéni, és minden, ami egyéni, saját belső törvényei szerint fejlődik, halad előre, tökéletesedik. A műveltség ideálja, hogy minden, ami az emberben van, minden tehetsége, halandósága szabad tért nyerjen a fejlődésére. Az ember főtörekvése legyen, hogy magamagából mintegy műremeket alkosson, melyben minden erő harmóniába olvad, minden csira kifejlődhetik, minden egyoldalúság megszűnik.

Ez volt Goethe életideálja is.

A XVIII. század végre az optimizmus ideje. Nemes bizalommal van eltelve, bízik az ész erejében, a fölvilágosodásban, az emberi természet benne rejlő, jóra vezető ösztönében. Rousseau tanítja, hogy, ha az emberi természetet szabadon fejlődni engedjük, magától jóra fordul, mert az ember természettől jó. Ha eltávolítjuk a multból ránk maradt akadályokat, előítéleteket, balvéleményeket, babonát, ha fölszabadítjuk a népet, az boldog lesz. A francia forradalmat is ez a meggyőződés szülte, ez szabta meg irányát.

Goethe Faustja századának ezt a meggyőződését fejezi ki: Jó embernek jó utat sugalmas ösztöne mutat. Faust az individuálizmusnak, az egyéni fejlődés eszményének, az életbe vetett bizalomnak evangéliuma. Igaz, hogy a végén más hurt penget. Faust első koncepciója a XVIII. század hetvenes éveinek elejéből való, de csak hatvan évvel később, néhány héttel halála előtt fejezte be a költő. Végső szózata már új hang. Az egyéniség fejlődésének az az ideálja, ha a közösség számára tanul meg élni. De az a befejezés nem változtatja meg a mű jelle-

gét. Csak magyarázza, miért érintkezik Goethe művének vége Madách művének elejével.

Mert a mi századunk uralkodó gondolatjai egészen mások. Ami iránt a mult századnak éppenséggel nem volt érzéke, a történeti fejlődés, a mienknek egyik legfőbb problémája. A történet tudományát is a mi korunk teremttette meg. A fejlődés gondolatát a mi századunk vizsgálta meg minden oldalról. Mi nem hisszük, hogy a történeti élet csak elferdülése az igaz emberi természetnek. Mi nem hiszünk az aranykorszakban, mely a történeti életet megelőzte.

Mi azt valljuk, hogy a történeti fejlődés gazdagította az emberi természetet, habár sajátos módon, nem »éppen egyenes irányban látszik haladni.

Az individuálizmus is hátra szorult gondolatunk világában. Nem az egyéniség elvont harmónikus kifejlődése a fődolog előttünk, hanem az egésznek a jóléte, fejlődése. Azt valljuk, hogy minden egyén a közösségnek köszöni azt, amije van, jóformán mindenét, nyelvét, gondolkodását, jólétét. Csak a közösségben leszünk emberekké és maradhatunk emberek. Szakítsd ki az embert a közösség talajából és úgy elsenyved, mintha a fát kitépnék a maga földjéből. Van-e jogunk csak magunkra gondolni? A mi korunk főproblémája a közösség, a nemzet, a nép, hogyan neveljük, organizáljuk, vezessük, hogy az emberileg a lehető legjobb állapotba jusson. Nem mondhatunk le egyéniségünkről, nem adjuk magunkat oda egészen a közösségnek, magunk számára is akarunk élni, de ideálunk az, hogy a közösségért való élet benne legyen egyéni életünkben.

Optimisták se vagyunk a XVIII. század módjára. Súlyos szellemi válságokon mentünk keresztül, átestünk a materializmus, a világfájdalom és pesszimizmus betegségén, ha ugyan átestünk, de a régi naiv bizalom mégis elveszett. Tudjuk, hogy nem vagyunk függetlenek az anyagtól, látjuk, hogy a francia forradalom ígéretei nem teljesültek, nem tudjuk, miként oldjuk meg a nagy szociális kérdést, sok kérdőjelet látunk ott, hol a mult század vakon hitt és bízott. Öregebbek lettünk. Kissé szkeptikusok vagyunk, sok mindent kétséggel illetünk; még több dologra nézve nyíltan valljuk, hogy nem tudjuk, néhányra nézve, hogy soha sem is fogjuk tudni.

Ily nagy változásokon ment keresztül nem egészen száz év alatt világfölfogásunk.

Madách műve *ennek a mai világfelfogásnak hirdetője* és örök dicsősége szerzőjének, hogy a költő sok helyütt profétai ihlettel megérezte és kimondotta, amit csak ma látunk és tudunk határozottan. Egészen más szellem lengi át, mint Fausté. Az emberiség történeti fejlődésének nagy költeménye ez. A történeti fejlődés főproblémáját tárgyalja, az emberi közösség gondolatát. Az emberi értékeket vizsgálja meg újra, szabad, kételkedő éles gondolkodással. Az illúziókat kegyetlenül föltárja. A hazugságokat lerontja. A bajokat fölfedi. A veszedelmeket látja. Még a kínos töprenkedéseket, távoli lehetőségeket sem hallgatja el. De az egész század, az egész emberiség lelkéből beszél, midőn a kétségbeesést erős kézzel eltávolítja és arra buzdít bennünket, hogy habár munkánk fogamatját nem ismerjük, ne mondjunk le, éljünk a közösségért, mert küzdelmünk maga magában, a lélek öntudatában találja jutalmát, ez az öntudat pedig a maga ősi forrására, isteni eredetére vall. A mű mithosszal kezdődik és mithosszal végződik. De a mű legvégén mithosz és realitás egybeolvad. Isten a mű megoldása. Nem tudjuk, hová visz bennünket a történet árja, de lelkünk isteni ereje érezteti velünk, hogy Isten intézi a világ sorát. Madách hívó lélek. Hite az emberi lélek mély ismeretéből fakad.

Küzdjünk, mert bízva küzdhetünk.

III. A műnek művészi formája.

Az ember tragédiájának értéke nem művészi formájában, hanem a költői gondolat erejében, a koncepció nagyszerűségében, eszméinek bőségében keresendő. A művészi forma ereje nem adatott meg költőnknek, elemzésünknek erre vonatkozó részét rövidre szabhatjuk. Igazságtalanok volnánk, ha ebbeli hiányainak föltüntetésével, melyekért a költő gazdagon kárpótolt bennünket, oly szempontokat alkalmaznánk, melyek a műnek nem felelnek meg. Az ember tragédiája nem közönséges dráma és nem közönséges verses mű; filozófiai költemény ez, mely gondolatainak szépségével és nagy szabásával hatja meg szivünket. A gondolat válik itt költőivé, a gondolat teste szinte mellékessé lesz. Az Ember Tragédiája a gondolatnak műremeke. A gondolat jelentőségét föltüntetni volt célja előbbi bő fejtegetésünknek. A többire nézve beérhetjük néhány rövid megjegyzéssel, melyek az előbbieken is számos kapcsoló pontot találnak.

a) *A mű drámai formája.*

Utaltunk rá, hogy már a *mithikus mese alakításában* a költő nem tudott belső ellenmondástól szabadulni. Lucifer az Úr ellenében vállalkozik rá, hogy a világot megdönti. Hogyan vállalkozhatik erre, tudván, hogy ez nem fog neki sikerülni? Ádám nem fogja magát megölni, meg fogja indítani a történet járását, azt senki jobban mint Lucifer nem tudhatja, mert hiszen ő mutatja neki a jövőt! De ha más szempontból nézzük a dolgot, ha csak az álmokképeket tekintjük, melyek tényleg folyton Ádám bukásával és végül az egész emberiség romlásával végződnek, így sem igazolhatjuk egészen a mesét; mert sem Ádám egyes kudarcai nem Lucifer műve gyanánt tekinthetők, sem az emberiség romlását nem Lucifernek tulajdoníthatjuk; ellenkezőleg, az ember mindig saját erejénél fogva emelkedik föl újra és csak a nap kihülése, a föld romlása dönti sírba. Nem szellemi hatalom győzi le Ádámot, hanem az anyag ereje. Mintha valamely drámának hőse nem tetteinek következménye folytán menne tönkre, hanem mert halálos betegség éri vagy valamely buta véletlen öli meg. De ha az eszkimószínt nem tekintjük is, csak az előbbieket, még pedig abból a szempontból, hogy Ádám elpártolt az Úrtól és saját erejére támaszkodva küzd; akarhatjuk-e, akarja-e a költő, hogy másképp küzdjön? Eddig is Isten mindig vele volt, lelkében hordozta, ez az amit Lucifer nem értett meg, amit Ádám, a történet nézője, nem tudhatott, de amit az Úr a végén kinyilatkoztat. Ádám nem pártolt el az Úrtól és nem tért hozzá vissza, csak jobban megértette, amit álmában látott. A mithosz nem födi soha egészen a gondolatot, de itt a disszonancia mégis a rendesnél nagyobbnak látszik.

A *történet dramatizálása* is nagy akadályokat gördített a költői alakítás elé. Van valami megragadó abban a gondolatban, hogy az ember mindig ember marad, hogy az emberiség nagyjai mind azon egy ősi típusnak változó formában való megjelenései, hogy egyetlen egy hős, kimagasolva az emberek közül, meggy végig a történeti életen — de többféle veszedelem is fenyegette a költőt. Mi fogja ezeket az egyes színeket művészileg is egybekapcsolni, hogy a hős azonossága mintegy érzékileg is kitűnjék? Hogyan fog az egyik szín a másikkól kifejlenni? Mennyiben fogja a költő a történeti igazságot megóvhatni? Mikép fogja a műnek ezt a részét befejezhetni, holott a történeti élet nincsen befejezve? A költő nagy leleményességgel és költői erővel szállt szembe ezekkel és más e rendbeli nehézségekkel,

de mind nem tudta legyőzni. Megkapó e tekintetben a műnek az a vonása, hogy Ádám a színek elején egészen átalakul azzá a személyiséggé, ki e szín középpontja, de gyakran sejtelmek kelnek benne, hogy ő már más körülmények közt élt, a mű végén pedig rendesen fölébred és új kort kíván, új csatára indul, új eszmét gondol. Ez illuziót kelt, ez művészi vonás. De az egyes színek, mint láttuk, nem fejlenek ki mindig egymásból, ámbár e tekintetben is gyönyörű közvetítéseket talál ki a költő. Így az óvilág összedülése végén Péter apostol jelenik meg és hatalmas szava elfelejteti velünk, hogy a keresztény szín nem a rómaiból fejlődik és fejlődhetik; Dantont se tudta a költő a rendes módon Keplerből származtatni, de Kepler megálmodja Dantont, ami találó, mélyen igaz és költői. Csak a rá következő szín (Kepler és tanítványa) kevésbé drámai, csupa fejtegetés és nem következik se a Danton színből, se az első Kepler színből. A költőnek szüksége volt erre a színre, hogy a londoni színt bevezesse, de csak mester-ségesen illeszthette a többiekhez.

Mégis merev, kevésbé alakítható anyagnak bizonyult más tekintetben a történet. Ádám a XIII. színben azt mondja, hogy ámbár annyiszor bukott, az eszmék, melyekért küzdött, mégis előre vitték az emberiséget. Ez igaz, de hol és miben látjuk ezt a műben? A történeti életnek ezt a fontos vonását a költő nem tudta megérzékíteni, ez lehetetlennek is látszik, azért mondjuk, hogy a történet merev anyaga sokszor lehetetlenné tette a művészi formálást.

De még hagyján a jelenkorig. Ezekben a színekben mégis van mozgalom, küzdés, drámai élet. De az újkorban, mint már megjegyeztük, Ádám már nem álmodik többé, tudja, hogy ő Ádám és csak nézi az életet. Nincs is egységes cselekvény, csak jelenetecskék mozaikja. A falanszteri jelenetben nagyon érdekes, hogy egy késői évezred szempontjából nézi a költő a mi életünket, ez elfelejteti velünk, hogy mégis csupa reflexió az egész, melyre csak a szín végén következik drámaibb mozgalom. A világűrben való lebegés is csak nehézkesen következik a falanszteri jelenetből, de kellett a költőnek annak az igazságnak a szimbolizálására, hogy az anyagtól függünk, melyre azután az eszkimó-jelenet, mint e függés tragikus eredménye következhetik. Ez logikus, de kevésbé költői, nincsen is előkészítve. Végül sehogy se lehetett művészileg megérzékíteni, hogy a falanszteri és az eszkimó-jelenet csak a költő aggodalmait, tépelődéseit fejezi ki, hogy ezek csak a történeti élet rajzá-

hoz bigyesztett kérdőjelek, amely körülmény a mű tiszta megértését is veszélyezteti. De a történeti élet rajzát be kellett fejezni véglegesen és erre más mód tényleg nem kínálkozott. A költő mélyen átgondolta művének minden részét, a részek minden kapcsolatát és nagy intellektuális élvezet a költő gondolatának erejét kinyomozni, de ez mégsem mindig művészi élvezet, sokszor csak annak némi pótlása.

Végül az egyes jelenetek alakítása járt a legnagyobb nehézségekkel. Ezek voltaképp egyes megrázó drámák, de nem fejlődhetnek ki, összezsugorodnak, hogy együttességükkel hassanak. Hatnak is, de minden egyes szín veszít erejéből, vázlatossá lesz, csak azoknak a vonásoknak a kiemelésére szorítkozik, melyek az eszmét szolgálják. Mindegyikben találunk szép részleteket, de a logikai konstrukció váza mégis nagyon kilátszik. Az »intencio« néha már a szín elején zavaró módon válik érezhetővé. Hatalmas az *első szín*, az égi jelenet, némely elvont okoskodás mellett is rövid és velős, igazi megnyitó. De a *paradicsomi jelenet* tele van elmélkedéssel, a *harmadikban* is csak a víziók nagyszerűsége felejteti el velünk, hogy semmi se történik. Az ókori élet rajza általában sikerült; igen szép és magas szárnyalású az Éva jelenet az *egyiptomi színben*, mozgalmas és drámai a *görög kép*, színes, változatos és befejezésével nagy lendületű a *római szín*, egyike a legszebbeknek. *Tankred* jelenetében is van erő, de nincs benne igazi egység: a homousion-rész igen lazán függ össze az Isaura-részszel, mely utóbbi föltűnően halvány. A költő nyilván el akarja ítélni a keresztény eszme két elfajulását, az üres theologiai harcot és a klastromi élet kinövéseit, de a kettőnek összefüggését nem formálhatta meg művésziiesen. Legszebb része a műnek a három *Kepler-jelenet*; főleg az első mélyen megható, Kepler beszélgetése Évával, általában Kepler lelki életének rajza művészi tekintetben a mű gyöngye, a rövid Danton-jelenet is, rohamos kifejlésével magával ragad bennünket. Annál gyöngébb a következő jelenet. A *londoni élet* egészen szétfolyik, semmi művészi egység sincs benne, csak versbe szedett, elkeseredett és mégis prózai kritikája korunknak. A jelenet a világűrben hatalmas lendületű, bár nem oly színes mint Kainé. A *falanszteri szín* is érdekes, de visszataszító az eszkimó-jelenet; a költő bátran levonja benne kompozíciójának végső következményeit, de az egész mégis lehangol bennünket és a jelenet sivító diszszonanciáját nem enyhíti semmi nyájasabb vonás. Fenséges páthosz hangja vonul végig az utolsó színen, melynek gyors kifejlése is el-

ragadó. Lucifer kitörése, mint Beöthy találóan mondja, mélyen és erős költői érzékkel van gondolva. Ünnepiesen magasztos Ádám foháskodása és az Úr felelete. De Madáchban mégis erősebb a gondolkodó, mint az alakító erő, gondolatait megneemesíti, de nem formálja költői tehetsége. Ezért szereti az allegóriát, a művészi formálásnak ezt az értelem-szülte pótlását, mely gondolkodásának lendületét néha mégis oly erősen érezteti velünk.

b) *A mű alakjai.*

A mondottakat a mű alakjainak vizsgálata is megerősíti. Nem kell hosszabban fejtegetnünk, hogy Ádám és Éva már szerepüknél fogva (*a férfiú, a nő*) elvont gondolatok képviselői, nem igazi élő alakok. Ami az egyént egyénné teszi, a véletlen vonások, az egyetemes emberi tulajdonságoknak különös változatai, az egyéni élet tarka színe — Ádám és Éva alakjában hiába keresnők. Mily halvány a legtöbb férfialak. Miltiades, Sergiolus, Tankred! Danton is inkább történeti jellemrajz. Éva alakja változatosabb, de már Éva helyzeténél fogva erő és bélyegzettség nélkül való. Megrajzolja az odaadó, a tiszta lelkű, a feslett, a lemondó, a hitszegő, az ideális, a vad, az eladó nőt, az anyát — de mindig vázlatosan, szinte elvontan. Lucifer alakjában nincs művészi élet, egység sincs benne, majd a gonosz szól belőle, majd a felsőséges, mindeneket világosan látó ész. Csak a Kepler-jelenet ebben is kimagaslik, Kepler és neje elevenebb, igazabb, művészebb alakok. A jellemrajznak ez a gyöngesége összefügg a mű filozófiai jellegével, de a költő erejének korlátaira is utal. A személyek beszéde nem jellemző, Éva gyakran úgy beszél, mint Ádám, Lucifer mint Ádám, Ádám mint Lucifer. Amidőn jellemzésre szolgáló dolgokat mondanak, néha azokra a primitív képekre emlékeztetnek bennünket, melyeken az alakot és körülményeit nem a kép ismerteti, hanem az alak szájából kilógó teleírt cédula. Mindjárt a második színben azt mondja Ádám Évának: »A függés látom életelv neked«. Mily száraz, elvont szók, mily erőszakosan szándékos, elvont jellemzés! Hogy mondhatja Éva a harmadik színben, amit nem is sejhet még: »Nekem meg büszkeségem az csupán, hogy a világnak anyja én leszek«? Mégis vannak a jellemzésben is egyes megkapó vonások. Mily igaz például, hogy Fáraó, már átalakulása után, azt mondja Lucifernek, szeretné mégis tudni, mi lesz nevéből egy pár ezredév után; nem tud oly könnyen elszakadni régi ideáljától. Így váltakoznak találó jellemzések hideg tanítások-

kal. Mily elvontan oktatja például Lucia Kimon fiát! A gondolat szép és igaz, de nem Lucia szájába való. Viszont érdekes és változatos Évának a jellemzése a római színben, hogy annál színtelenebb legyen a konstantinápolyiban. Hogy mondhatja Lucifer a londoni színben »S míg emberszív van, míg eszmél az agy, s fennálló rend a vágnak gátat ír, szintén fog élni a szellemvilágban tagadásul *költészet és nagy eszme*«. Ez Ádám gondolkodása, nem Luciferé. Más helyeken is Lucifer kiesik szerepéből és Ádámként beszél. De itt is tapasztaljuk, hogy a gondolat ereje fentartja az alakokat is, mint fentartja a mű drámai formáját. Amidőn a gondolat kilép a hideg közömbösség légköréből, amidőn az embert egészen eltölti és a szívből is táplálkozik: akkor valósággal költészetté válhatik, mely szívünket is magával ragadja.

c) *A mű nyelve.*

Madách művének nyelve is hasonló fogyatkozásokat mutat. Valamint nincs benne jellemző erő, azonképp híjján van a zenei bájnak, a rithmikus varázsnak, az érzéki erő tónusainak is, ámbár Arany János sokat javított rajta és nagy nyelvművészetével nem egy nagyon is kirívó hibáját eltüntette, más helyen csekély módosítással igazi szépséget adott neki.

De ne időzzünk a fogyatkozásoknál, melyekre mindenki könnyen találhat példát és élvezzük itt is, amivel a költő kárpótolt bennünket, *a gondolat kifejezésének pregnáns erejét*. Kevés költőnk és nyelvművésznk tudott elvont gondolatnak oly erősen bélyegzett, oly mélyen az emlékezetbe vésődő kifejezést adni, mint Madách, kinek mondásai már közkincsévé lettek irodalmunknak. Nyelvművész ő is, az elvont gondolat kifejezésében; a gondolat ihletétől válik költővé és művészsze. Ki tudott úgy összesűríteni gondolatot, mint Madách e szavában: »Oh, ez űr között hová lesz énem zárt egyénisége«. Mily ereje a gondolatnak fér el e rövid sorban: »Szíveden keresztül a jajszó mint villám fejembe csap«. Páratlanul plasztikus és velős az a négy sor, melyre már figyelmeztettünk: Pedig mély tenger a nép stb. Ritkák az oly dallamos sorok: S kivált ha még dalt hallok és zenét, nem hallgatom a szűk korlátú szót, de a hang árja ringat, mint hajó stb.; ritka az ékesszólásnak az a hatalmas példája: Te nyomorú faj! gyáva nemzedék, vagy oly gyönyörű kitörés, mint: Kétséges rang-e hát szellem, tudás? stb., de gondolatoknak bélyegzett, erős, találó kifejezésében senki íróink közül

meg nem haladja Madáchot. Nem egyenletes és egyforma ebben sem nyelvének művészete, néha küzd a nyelvvel, de az ihlet pillanatában nehányszor a legmagasabbra emelkedik.

Amit Madách a nőről mondott, némi módosítással ő reá alkalmazhatjuk. Gondolatai szíverén keresztül szűrődtek költészetté, dallá. Egy Goethenél a gondolat és művészi forma klasszikus harmóniába olvad; képekben tud gondolkodni, képzelete és gondolkodó ereje mintha egygyé nőttek volna. Ki mondhatja, hogy Faustnak előbb volt meg eszméje, mint alakja? Együtt születtek; Faust alakjában benne élt eszméje, Faust eszméjét sohasem fejezte ki Goethe másképp, mint művészileg megformálva. Madách nem ily fajta művész. Nála a gondolat keresi formáját; de a gondolat oly erővel kél, oly hévvel fejlik ki, hogy fogyatékos művészi mezével is, néha meztelenül elvontan élénk lépve, művészileg hat ránk. Madách a gondolat nagy művésze. Ezért kereste ezt a filozófiai témát. Ezért emelkedik ki ez az egy műve a többiek sorából, melyek mind gyöngébbek, és vált klasszikussá. Az a ritka eset történt, hogy egy erős tehetség, hosszú küzdés és keresés után, rátalált arra az úgy látszik egyetlen témára, mely neki megfelel, melyben egész erejét érvényesítheti. Ezért alkotott Madách egyetlen egy remekművet. Olyan ő, mint azok a vulkánok, melyek egyedül állnak, szédítő magasságra emelkedve. A teremtmő erő nem hegyláncban fejtett ki benne, egy nagy erőfeszítéssel egy égbe nyúló csúcscsá magasodott ki.

IV. A mű története. Madách Imre.

Az Ember Tragédiájának irodalmi története sok tekintetben igen érdekes és tanulságos. Megjelenése az irodalomnak nagy és meglepő eseménye volt, mert senki sem sejtette, hogy Madách Imre, ki ekkor mint országgyűlési képviselő már számot kezdett tenni, költő. 1840-ben, tizenhét éves korában, kiadott ugyan egy kis verses füzetet (*Lantvirágok*), de ez az ifjúí szárnypróbálgatás, úgy látszik, csak magánkörnek volt szánva; 1840—1861. elég sokat írt, de semmit sem adott ki, még csak meg sem mutatta senkinek, amit írt. Tartózkodásában része lehetett irodalmunk fejletlenebb állapotának, házasságának, mely után egészen a gazdálkodásnak élt, a forradalom után a nemzeti szellem mély lehangoltságának, de a főokot mégis a költő zárkózott természetében, nagy becsvágyában és szigorú

magabírálatában kell keresnünk. Amit írt, félretette és hosszabb ideig hevertette. Akkor újra elővette, az idegenné vált művet objektíve megbíráta és ha nem tetszett neki, tüzre vetette vagy fiókjába temette. Maga írja Arany Jánosnak, hogy az Ember Tragédiája volt első műve, mely ezt a próbaidőt kiállotta. De ez csak arra bátorította a költőt, hogy most a művet a főpróbának, mások ítéletének vesse alá. Megmutatta Szontágh Pál barátjának, ki azt a tanácsot adta a költőnek, hogy kérje ki Arany János ítéletét. Ez döntő esemény volt irodalmunkban és Madách életében. Arany János ítéletétől tette függővé a költő nemcsak a mű sorsát, hanem egész irodalmi pályáját. Ha ez az ítélet kedvezőtlen, akkor elégeti művét, »Ádám utolsó álmát a purgatórium lángjai közt álmodta volna végig«, és fölhangy az írással. Arany János finom és biztos ítélete mentette meg e művet a magyar irodalomnak. Azt írja Tompának, hogy fölfedezett egy igazi talentumot, hogy az Ember Tragédiája hatalmas gondolatokkal teljes, hogy írója első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat. Madáchnak meg azt írja, hogy műve »úgy koncepcióban, mint kompozícióban igen jeles mű. Csak itt-ott a verselésben, meg a nyelvben talállok némi nehézkességet, különösen a lírai részek nem egészen zengők. De így is, amint van, egy kevés külsimitással *irodalmunk legjelesebb termékei közt foglal az helyet*«. (1861. szept. 12.) Arany János azontúl is hatalmas pártfogója maradt a műnek. Ő olvassa föl egyes részleteit a Kisfaludy-Társaságban és tudósítja a költőt a fölolvadás nagy hatásáról (»győztünk barátom, eddig győztünk és fogunk ezután is«), ő fogadja 1862. április 2-án a Kisfaludy-Társaság kebelében, mely sietett a költőt tagjai közé választani, ő vállalkozik arra a legnagyobb szolgálatra, melyet költőtársának tehetett, hogy a művet, melyet a Kisfaludy-Társaság kiadott, sajtó alá készítse, elejétől végig a legnagyobb figyelemmel átnézze, nyelvi és verselési tekintetben simítsa, javítsa. A mű első kiadása 1862 elején jelent meg; már 1863-ban követte a második »tetemesen javított« kiadás és a költő halála után 1869-ben a harmadik »tetemesen javított« kiadás. Azóta is több kiadás kelt el. 1880-ban megjelentek a költő összes művei Gyulai Pál kiadásában (Athenaeum), 1895-ben az Összes művek második kiadása vált szükségessé; az Athenaeum népies kiadást is rendezett az Ember Tragédiájából 1886-ban, ennek a második kiadását 1887-ben, ezenkívül négy ízben adta ki Zichy Mihály képeivel. (L. Morvay: Magy. Tan., ki Arany

módosításait, megjegyzéseit, az egyes kiadások eltéréseit nagy gondnal és szorgalommal összeállította.) Irodalmunk történetében kevés példa akad valamely műnek ily gyors és egyetemes hatására, melyet a mű súlyos filozófiai természetű még nevezetesebbnek tüntet föl.

Az irodalomtörténetre fontos feladat várakozik; megmagyarázni, hogyan fejlődött Madách az Ember Tragédiája írójává, hogyan született meg és alakult a mű a költő elméjében, milyen volt költői tehetsége, gondolkodása, fantáziája. E feladat megoldására már többen vállalkoztak; nehezzé teszi, hogy Madách Imre igen zárkózott természetű volt, még közeli barátai se tudták, mi lakozik benne, főművének megjelenése után pedig csakhamar betegeskedni kezdett és már 1864-ben, okt. 4-én meghalt. A következőkben az eddigi vizsgálatok főbb eredményeinek vázlatát adjuk.

1. Madách Imre élete.

Madách Imre életére nézve eddig a főforrás *Bérczy* Károlynak »Madách Imre emlékezete« című emlékbeszéde volt, melyet Gyulai az Összes művek első kötetében közöl. Vázlatos, de találó képe a költőnek, melynek fővonásai ezentúl is megmaradnak. Ujabban *Morvay* Győző gyűjtött Madách családjánál, rokonainál és barátainál adatokat, melyeket »Adalékok Madách Imre életéhez« (Budapest, 1898) címen kiadott. Terjedelmes, a részletekbe hatoló életrajzát a költőnek írta *Palágyi* Menyhért (*Madách Imre élete és költészete* Athenaeum 1900), mely adatainak bőségével, elemzése finomságával, a költő lelkébe való elmélyedésével és szinte rajongó lelkesedésével kiváló emléke lesz a költőnek. Madáchról még néhány magvas értekezésünk van, melyek szelleme alkatát is taglalják, ezek közt főleg *Gyulai* Pál Előszava az Összes művekhez, *Riedl* Frigyes tanulmánya (Budapesti Szemle 1880) és *Morvay* műve figyelemre méltók.

Madách Imre 1823 január 21-én született Alsó-Sztregován, Nógrádmegyében, a családnak ősi kastélyában. Atyjáról, Imréről, ki már 1834-ben meghalt, alig tudunk többet, mint hogy leginkább gazdaságának élt; anyja, kesseleőkeői Majthényi Anna, kiváló, erős és fenkölt lelkű és akaratu nő, ki férje halála után férfias energiával kormányozza házat, viszi a gazdaságot és neveli öt gyermekét: Marit, Annát, Imrét, Károlyt és Pált. A család egyike a legrégebbeknek, törzsfáját az Árpádházbeli

királyok koráig vezetheti vissza, Radon de Oszlánig (1235), IV. Béla hű kísérijéig, és ezentul is »a Madách nemzetség története mindig szorosan egybeforrva marad a nemzeti ügygyel«. »Csatatűzben és békés munkával, törvényhozában s a tudomány művelésével, amennyire a zivataros idők követelik és engedik, a nemzeti megmaradásnak és a nemzeti szellem haladásának tántorithatatlan bajnokai. Nem pártoskodó, kapaszkodó, hitet és pártállást csereberélő honfiak s talán ez okból nem kerülnek az országnagyok legelső sorába. Önző családi politika nélkül mindvégig igaz lélekkel szolgálva hazájukat, azon becsületes történeti nemzetségek közé tartoznak, kiknek köszönhetjük, hogy a magyar nemzet még él«. (Palágyi M. Madách Imre élete és költészete. 32—33. l.)

Anyja igen gondos nevelésben részesíti gyermekeit, kik közt Imre föltünést kelthetett kora érettségével. Már hat éves korában tud egy francia felköszöntőt szépen leírni. A koránérés egyik jellemző tulajdonsága marad a költő fejlődésének, kinek oly fiatalon kellett meghalnia. A gyermekek otthon tanulnak, Imre a váci piarista gimnáziumban állja a vizsgálatokat, az első osztályról már 1830-ban, mikor még alig nyolc éves. 1832-ben, ápril 13-án kelt a harmadik osztályról szóló bizonyítvány, még tizedik évének befejezése előtt! Minden bizonyítványa egyébiránt *eminens*. A tanulásban azonban nagyobb szünetek állnak be, valószínűleg gyakori betegeskedése folytán. Úgy látszik, már ez időben jelentkezik szívbaja, mely egész életén át kíséri, közpályáját meg-megakasztja és korán sirba dönti. A gyermekek otthon nagy buzgalommal és becsvágygyal tanulhattak, egy kis hetilapot szerkesztenek (*Literaturai Kevercs*), melyből egyetlen egy szám maradt fenn. E számban Imre, Sólyom néven, a ptolemeuszi világrendszerrel kapcsolatban a napok nevének eredetéről és a triásról meg tetrásról (a hármas és négyes szám) értekezik. A lap mottója Berzsenyi e verse: »Ész az Isten, mely minket vezet, — Melynek hatalmán minden meghajol«. Ily komoly észjárású a mi hősrünk; már a szülői házban gyűjti nagy tudásának kincsét, mely később mély gondolkodásának és költői alakításának kész anyagául szolgál. Madách mindig tudta, hogy a költőnek tanulnia is kell sokat és a Kisfaludy-Társaságban tartott székfoglalójában szemükre hányja költőinknek, hogy nem tanulnak semmit. »Aggodalmas elégedetlenséggel nézem korunk költőinek azon túlnyomó irányát, melylyel borzadva min-

den tanulmánytól az ihlet megölőjének tekintik, melylyel a tudós elnevezést majdnem gúnyjául bélyegzik a költészetnek».

Miután hat osztályt így magánúton végzett, anyja a fiúkat 1837-ben Pestre küldi, ahol Imre a gimnázium utolsó két osztályát nyilvánosan végzi a piaristáknál, majd az egyetemen a jogi karon az első évet hallgatja. Palágyi érdekes képét adja pesti tartózkodásának. Meglepődve olvassuk egyik levelében, melyben anyjának egy szemrehányására felel, hogy a tizenöt éves fiút a halál gondolata bántja. »Mutatja ugyanis mellem és egészségem, hogy nem oly igen hosszú lesz a földi pálya«. Az egyetemen szoros barátságot köt Lónyai Menyhérttel, tagja egy kis körnek, melyet Lónyai Menyhért gyűjt maga köré, és melynek rajtuk kívül tagjai Lónyai Albert, Andrássy Manó és Gyula, br. Balassa Antal, Beniczky Ödön és Boronkay Rudolf. Az ifjak írott heti lapot adnak ki (»Mixtura«), melynek Madách lírai költője. (Palágyi M. 56. l.) Az a nemes törekvés fűzi a fiatalokat egymáshoz, mely e nemzedéket oly korszakossá tette történetünkben, a forradalom előtt eszményi tartalmat adott a közéletnek, a forradalom után fentartotta a lelkeket és Magyarország föléledését tette lehetségessé. E korban nőttek fel és teltek meg nemes idealizmussal, nagyratörő tervekkel azok a férfiak, kiknek az új Magyarország kialakulását köszönjük. Hogy a komoly és korán ért Madáchra mily hatással volt ez az élet, ez a társaság, az mutatja legjobban, hogy már ez időben beszél egy anyjához intézett levelében »írói pályájáról«, verseket ír, melyeket barátai ki akarnak tétetni az Athenaeumban, színdarabot! melynek eljátsztatására Földváry akarja rábirni. Bérczy is említi, hogy Madách elhozott hozzá néhány verset és legőszintébb, legszigorúbb véleményét kérte. Bérczy e versek nyelve és technikája ellen tett kifogást, mire Madách azt mondta: Tűzbe velök! Ez a 15—16 éves ifjú azt akarja, hogy nagy mértékkel mérjék s mihelyt meg nem felel, lemond. Le tudok én mondani mindenről, írja egy alkalommal anyjának. Ilyen marad élte végeig, magasra törő lélek, érzékeny, becsvágyó, de talán betegeskedése miatt inkább szemlélődő, a cselekvő élettől talán némileg idegenkedő, magába mélyedő, zárkózott, magába meg nem bízó, aki fiókja számára dolgozik és csak mikor az Ember Tragédiája megírása után érzi, hogy a neki jutott fejlődést elérte, fedi föl magát barátai előtt.

A második jogi évfolyamot, talán betegeskedése

miatt, otthon végezte Bory László ügyvéd vezetése mellett 1841-ben. Az ügyvédi oklevelet 1842-ben, dec. 19-én állították ki neki, kitűnő osztályzattal. Írói tüzet e közben boldogtalan szerelem is szította. Lónyai barátjának huga, Adeline (Etelka), volt ifjúi rajongásának első tárgya; midőn valláskülönbség és egyéb okok miatt le kellett róla mondania, írta azt a verses füzetet (*Lantvirágok*), mely után minden további művét gondosan rejtegette a világ előtt. Otthon azután befejezte tanulmányait és Sréter János nógrádi alispánhoz, majd ennek halála után Fráter Pálhoz került joggyakornoknak, ahol megismerkedik a megyei élettel és titokban írja drámáit és verseit. Ebből az időből valók *Jó név és erény*, *Commodus* és *Csak tréfa* című darabjai, melyek közül csak az utolsó maradt ránk teljesen. E darabot Gyulai Pál nem vette föl az összes művekbe, csak Palágyi beható elemzéséből és azokból a töredékekből ismerjük, melyeket a költő *Egy örült naplójából* cím alatt lírai verseinek gyűjteményébe fölvelt. Madách e művében, mely mint dráma gyöngének látszik, a megyei életből veszi tárgyát, annak társadalmi életét, alakjait, cselszövényeit, gondolatait rajzolja. Egyetlen műve ez, melyben a való élet képét akarja föltüntetni. Meglepő e művében a fölfogás sötétsége, a hang keserősége, az ifjú reformer kegyetlen ítélete emberekről és dolgokról. Madách ekkor kötött barátságot Szontágh Pállal, kinek élces, gúnyos szelleme mindvégig hatással volt Madách fejlődésére és korán ábrándítja ki tanulói eszményeiből. Szontágh szellemét érezzük a *Csak tréfa* című dráma keserűségében. De Madách sokkal önállóbb, tevékenyebb lélek, hogy idegen hatásokat csak egyszerűen befogadna. Szontágh Madách életének e fontos korszakában csak annak a tanításnak lehetett erős közvetítője, melylyel az élet szolgált az ifjú költőnek. Aki ily fiatalon, közvetlenül a tanulói padból, de korán érett ésszel, belekerül az életbe, az akkori magyar megyei életbe, és állásánál, összeköttetéseinél fogva bepillanthat ez élet kulisszái mögé, cselszövéseibe, rugóiba, menthetetlenül kiábrándul és vagy olyanná lesz mint a legtöbb, ki, hogy boldogulhasson, neveti a maga ábrándjait és elfelejti őket, vagy, ha finomabb érzésű, keserűséggel, gúnynyal telik meg, lelkébe zárja eszményeit, de lenézi az embereket és veszedelmesen vergődik az átalakulásnak, az érésnek abban a válságában, mely épp ezeket a sziveket támadja meg a leghevesebben. A *küszöb korszaka* ez, amidőn már nem vagyunk ifjak, még nem vagyunk férfiak, a legnagyobb mértékeket és

mintákat hordjuk lelkünkben és a legkövetelőbbek vagyunk mások iránt. Ez az a kor, melyben se tanár, se mester, se főlebbvaló nem elég jó nekünk, mindenkit lenézünk, mert senki sem éri föl idáljainkat. E korszak Madáchra különösen vészes volt, mert érzékenyebb, rajongóbb, komolyabb volt mint mások, a társaság pedig, melybe került, frivol-ságában maga vetette le álarcát előtte. Érdekes, hogy Madách Szontághgal együtt egy *Nógrádi Képcsarnok* című epigramma-gyűjteményt írt, mely kéziratkép forgott a társaság körében és melyben a két ifjú író elég élesen csúfolja ki a megye vezérlő egyéniségeit és saját magát is. Jellemző, hogy Szontágh ezeket írja Madáchról:

Madách Imre

Most liberális vagy, van nexusod és tudományod,
Oly magasan hordod kis pisze orrod azért.
Várjunk csak kis időt, míg léssz Nógrádban alispán,
Elpárolg elved, s megmarad a magas orr.

Igy beszélnek az ifjak az életunt tapasztalat hangján, az elvek elpárolgását látták sok esetben és tréfára fordulva szólal meg lelkükben az a félelem, hogy ők is úgy járnak majd. Míg Szontághban minden tréfára fordul, Madách komoly és nehézkes lelkében minden keserűséggé és tragikus érzéssé válik. Említett drámája tragikusan végződik, a hős megöli magát. Még megdöbbenőbbek azonban a drámában elszórt gondolatok, melyeket, mint említettük, Egy örült naplója cím alatt versei közé fölvelt: Az embernek csak két vezérrugója van, a gyomor s a szemnek ingere. — El a lángésszszel, elront mindent, nem való e földre. — Az emberek a jót emberségesnek hívják, a rosszat embertelennek, holott fordítva jobb volna. — Az ember macskafaj, csakhogy körmét szívében rejt. — Barátság, hon, szerelem — váltók, melyek készpénzül mennek, de leszámoláskor nem kellenek senkinek. — E kor embere házasságrontó, szerelemszövvő, tanácsban dús, tettben szegény Lázár, más örömen sír, más baján nevet... »de szívemnek mégis van vigasza: hogy jobb az ember soh'sem is vala«. — A világ egy nagy patkányfogó, ki benne van, rést mindhiába kér, hogy éljen, fel kell falni társait, a leg-erősebb végre csak megél; — Mi vagy te, szerelem? Tán égi tűz, miként hiú göggel dicsekedel? Por lángja vagy, s felforralt vérünkkel mint illat a virággal, hervadsz el. — A lyány bűvös növény, virága oly deli, de elrejtett

gyöke méreggel van teli. — Miért nem hervad szívünk is, mint a lány, miért oly muló tartós szerelmünk tárgya? — A nagy Kopernik csillag-rendszere legbiztosabb vezér az égen fent; ily biztos rendszer: emberek között gaznak, csalártnak tartani mindent. — Nem kell ezeket a gondolatokat nagyon komolyan venni, de figyelemre méltó írójuk lelke, mely nem Szontágtól tanulta a keserű gúnyt, a cinikus hangot, — ilyeneket nem tanul az ember — hanem saját magából fejlesztette. Láttuk, hogy Madách igen érzékeny szívé, igen magasra törekvő lélek, aki nagyon gyorsan és minden közvetítés nélkül került a való élet körébe; filozófiai lélek is, ki az egyes jelenségről hamar fölemelkedik az egyetemeshez, szeret általánosítani; egyszerre kellett neki kiábrándulni, és általánosító hajlama az egész világot fekete színben mutatja neki. Jól mondja Riedl, hogy »Madách az elveszett illúziók költője, költészetének alaphangja az illúzió és a kiábrándulás«. Csak egy ponton akadunk meg. Ezen a világfájdalmas válságon sokan megüünk keresztül, de az erősebb lelkek előbb-utóbb kibontakoznak belőle. Hogyan van, hogy ez az érzés mélyebb gyökeret eresztett Madách lelkében? Életének további folyása tán erről is felvilágosít bennünket.

A megyében, mely akkor a politikai élet páratlan iskolája volt és majdnem összes államférfiainkat nevelte, Madách csakhamar kezdett szerepet vinni. 1842 elején tiszteletbeli megyei aljegyzővé neveztetett ki, mint vendég jelen van az 1843/44-iki pozsonyi országgyűlésen, a védegyletért kardoskodik, a megye nagy reményeket fűz jövőjéhez.

De 1843-ban torokbaj miatt kénytelen lemondani az aljegyzőségről, mely alkalommal a megye őt a táblabírói címmel felruházza. Ez évben írja ifjúkorának legnevezetesebb művét: *Férfi és nő*, melylyel 1843-ban akadémiai pályadíjért versenyez; a husz éves ifjú nem nyeri el a díjat, nem is érdemelte meg. Később át akarta dolgozni a művet, de csak akarta, a mű eredeti formájában maradt ránk és így került az összes művek közé. Ez a mű legfontosabb okmánya a költő fejlődésének; az egész Madách megvan benne, de nyersen, durván, fejledezve és sokszor eléktelelmitve azoktól az egyenetlenségektől, melyek később el fognak simulni. Már a dráma tárgya is nevezetes; Heracles és Deianeira története, de merőben más mint »A trachisi nők«-ben Sophoklestől, kinek műveit a költő gondosan tanulmányozta. De görög szellemnek, görög fejlődésnek,

görög karmóniának nyoma sincs ez erőszakos, túlságokkal teljes műben. Herakles nem a nagy görög nemzeti hős, hanem az emberiség képviselője, mint később Ádám. Így egyetemesíti Madách a maga hőseit. »Én Istengyermeknek születtem egykor s anyámtól csak sárgépemet nyerem; hogy korcs legyek, sem ég, sem föld fia; hogy mint korcs-szellem fölfelé sóvárgjak, hogy mint sár másszak a földnek porában«. Ez Ádámnak is lesz panasza, melylyel Lucifert vádolja: »Te nem mentél meg a súlyos bilincstől, melylyel testem por földéhez csatol«! A nagyot, a hatalmasat, az egyetemeset Madách már itt is keresi, az egész emberiség sorsát kérdi. Herakles óriási alakja izgatja a nagyszerűt kereső költő fantáziáját, de — és ez jellemzi az ifjú alkotását — az ő Heraklese belsőleg még egészen fantasztikus és mégis sivár alak. Lelkének egész tartalma: viszonya a nőhöz és e viszony fölfogásában a költő naiv és durva, a sárban fetrengő és zavarosan, tehetetlenül tisztább légkörbe kívánczó.

Herakles megunta hű feleségét és azt kereken megmondja neki, nem egyszer, hanem sokszor. »Még egyszer mondom, vén vagy, nem szeretlek«. Herakles szereti a szép Iolét, aki azonban ifjú lantost szeret. Herakles megtudja és rémítő dühre fakad. Hogy tobzódik a mi Madáchunk itt az erős kifejezésekben, shakesperei tulzásokban! Zeus ellen fordul, kérdőre vonja, vádolja. Hogyan tudja majd a költő ezt a durván kigondolt, titánoskodó és mégis üres történetet befejezni? A madáchi, a jobb vonás ebből a műből sem hiányzik. A költő már nem egészen rabja lobogó vérének, sejti és keresi a nemesebb megoldást. Herakles Zeustól nőt kér, ki el nem hervad és meg nem csalja és Zeus Hébét, az ifjúság istennőjét küldi hozzá, ez csókolja meg, midőn Herakles a máglyára lép, hogy elégesse magát. Herakles megszabadult. »Szabad vagyok és oly szabad, minő nem voltam még, nincsen remény, dicsőség, szerelem-vágy keblemben; a nemes szellem kiküzdött a földnek porából és nő nem dulja fel többé nyugalmát«. A mű mottója: »A férfi nagy nő nélkül is«; a mű gondolata, hogy Herakles legyőzte a szerelmet, megtisztult, Hébéhez tér. Hébe a férfi megszabadulásának szimbóluma, de a megszabadulás is, ennek szimbóluma is — csak sejtetem, törekvés, nem tiszta gondolat. Senki sem sejtette volna, hogy »A férfi és nő« írója valamikor meg fogja írni Az Ember tragédiáját, de Az Ember tragédiája megérteti velünk A férfit és nőt. Az ember sorsának kérdése föl van vetve és megoldása meg

van kísértve. A kérdés formája még alantas, megoldása zavaros, de később a kérdés tartalmasabb, megoldása tisztultabb lesz.

Még két drámát írt ez időtájt, *Csák végnapjait*, 1843-ban és *Mária királynőt*, Palágyi szerint 1844-ben, de amazt 1861-ben, ezt 1855-ben átdolgozta és csak ez újabb formájukban ismerjük őket. Madách nyilván keresi költői útját és bizonytalanul tévelyeg. A társadalmi drámában próbálkozott meg, majd szimbolikus költeményt írt, most az irodalmi áramlatot követve a magyar történelmi dráma útjára tér. De a fiatal költő még nem ért sem a történethez, sem igazi drámai cselekvény megkomponálásához; e két drámának csak egyes szép részletei vannak, egészükben csekély értékűek. A gyöngébbik köztük, *Mária királynő*, alig egyéb mint drámatizált krónika, lendület, terv, belső összefüggés nélkül való. Nem mondható, hogy a költő nem látja alakjait, azt sem, hogy nem tudná őket jellemezni. De, hogy úgy mondjam, csak arcképüket látjuk, jellemzően megrajzolva, nem cselekvésben kifejlő jellemüket. Ez arckép-csarnokban lebilincselően emelkednek ki *Mária királynő*, *Zsigmond*, *Szofra*, *Palisnyai* és még néhányan, de ők sem intézik a cselekvényt, a költő nem uralkodik a szétfolyó anyagon. Néha-néha egy már ismert hang hallik, pl. midőn *Károly* azt mondja nejének, hogy »a férfi nem csupán szeretni vagyon teremtvé, lelkébe nemesb érzéseket is oltott az Istene, dicsvágyat, kötelességérzetet«, vagy új hang csendül meg, mely később meg fog erősödni; a nép lelkének jellemzése: »Csak húr a nép, melyet a nagyok pengetnek«, »sohasem vártam mást tőled nép, te hitvány eszköz, gyilkolni kész kard a mi kezeinkben«; *Madách* férfiidealja »A fennálló ellen küzdni kéjem, fellázadtam, mert harc kell és ingerültség, hogy érezzem, hogy élek«; de e drámában ezeknek sincs jelentőségük, csak *Madách* gondolkodásába engednek bepillantánunk.

Csák végnapjain meglátszik, hogy a költő Az Ember tragédiájának befejezése után és az ötvenes évek politikai érzéseinek és gondolatainak hatása alatt dolgozta át. A dráma egységesebb, *Csák* fenkölt alakja kiemelkedik és uralkodik a cselekvényen, maga e cselekvény egyszerűbb és egységesebb. A rozgonyi csata után indul meg a dráma cselekvénye, *Csákot* leverték, *Robert Károlyt* választották királynak, a csatatéren gyűlnék össze a legyőzöttek, a továbbbiakról tanácskozni. *Csák* kimondja, hogy egyelőre váraikba vonulnak, megfigyelni a történendőket. *Csák* ma-

gával viszi Erzsébetet, III. András király leányát, kit Magyarország királyának tekint, de a többiek közül többen elsompolyognak, hogy Róbert Károlyhoz pártoljanak, Zách Bódog is. Egy igazi történeti dráma kifejlését várjuk ezek után. De közbevegyül egy ríktó színű romantikus fonal, mely az egészet elrontja. Csák hívei közül az egyik Omode volt nádor legifjabb fia, Dávid, örülten szerelmes Erzsébetbe és ez a szerelem tehetetlenül és esztelenül tombolva tulharsogja az egész drámát. Négy évig vár Csák trencsényi várában, de midőn látja a király garázdálkodását, új fölkelésre határozza magát. Csakhogy nincs kiért. Erzsébet, irtózáva a vérontástól és Dávid szerelmétől, kolostorba szökik és Csák ezt megtudván, eltöri kardját és bujdosik. Dávid, ki azt hiszi, hogy Csák rejti előle Erzsébetet, Csák üldözésére indul. Azon morva kolostor előtt, hol Erzsébet menedéket talált, találjuk az utolsó felvonásban Csákot is, Dávidot is, Dávidot egy orgyilkos, kit a király Csák ellen küldött, Csáknak tartja (!) és megöli, Csák pedig Erzsébet ölébe hajtván fejét, meghal. A cselekvény fordulata, Erzsébet lemondása, nincsen előkészítve és motiválva, Csák küzdelme így jóformán a darab kezdetétől fogva tárgy- és céltalan, Dávid szerelme diszharmónikus hang az egész drámában és nyilván a dráma eredeti alakjának romantikus főbűne; mégis gyönyörű részletek vannak a drámában, maga a végső jelenet, Csák halála nagy szimboluma a magyar történet tragikus sorsának, a harmadik felvonás pedig, mely nagyon lazán függ össze a többivel és Záchot rajzolja, finoman megírt drámai jelenet, noha a bohóc föllépése Shakespearere emlékeztet. A költő főereje: jelene-tek, alakok rajza és lírai hang, melyet főleg filozófiai gondolat emel vagy hazafiúi érzés hevit. Drámai cselekvény megkomponálása, drámai alak lelkének következetes kifejtése nem adatott meg neki, nem is szólva technikája gyöngeségéről, melyet a legnagyobb drámairói tehetség is csak a színészettel való eleven és közvetlen érintkezésben tanul meg.

1844-ben döntő fordulat állott be életében; megismerkedik Frater Erzsikével, kit megszeretett és 1845. július 20-ikán nőül vett. A fiatal pár a családnak egy másik birtokán, Csesztvén lakik és él zavartalan boldog életet. Vége a »Csak tréfa« pesszimisztikus érzésének, a Férfi és nő egetverő nőgyűlöletének, de úgy látszik vége a nagy irodalmi vállalkozásoknak is. A költő gazdaságának él, 1846-ban újra hivatalt vállalt a megyénél, megyei főbiztosnak

választatván meg, legfőlebb egy-egy lírai versre jut idő és alkalom. De ezek közt akadnak igen szépek, főleg a leírók, melyeken Vörösmarty, Petőfi és Arany János hatása látszik. Kevésbé sikerültek a fantasztikus, elbeszélő költemények, melyekben a régi, romantikus, erőszakos hang csendül meg, pl. Nabukodonozor álma, a Vampir stb. Midőn az ország forrongani kezd, Madách régi betegsége megújul; 1848 elején hivatalában helyettesíteni kell, a forradalom alatt lantja elnémul, karja meg van bénítva. Pál öcscse, már 21 éves korában a megye alispánja, a forradalmat szolgálja és a háboru fáradalmaiba belebetegedve, meghal; nővére, Mari, férjével a forradalom után külföldre akar menekülni, de Lugosnál oláh rablók ölik meg őt, férjét és gyermekét.

Maga a költő 1852-ben fogságba kerül, mert egy politikai menekültöt rejtett magánál. Pozsonyba hurcolták később Pesten internálták, végre 1853-ban, augusztus havában haza térhet. A fogságból kelt néhány szép verse, melyekben benső családi érzés és honfiai fájdalom hangjai harmóniába olvadnak. »Jó természet, mellyel Istenem megáldott, most a próba napján emberül megállott; aki a világot mosolyogva néztem, meg nem törve várok hosszú türelemben. Oh, pedig bájos volt, melytől eltépettem, melyben munkálkodtam, költöttem, szerettem, az a kis világ...«

Az egyikben azonban egyszerre bús hang üti meg fülünket: »S most, midőn szabad vagyok mehetni, aki úgy epedtem értetek, minden léptemnél erőm enyészni érzem s a jövőtől rettegek. — Keblem elszorul, szorongva kérdek: Mit lelek, nem ért-e semmi baj?«

A költő sejtése, melyre nejének levelei, talán híresztelések is némikép előkészíthették, nagyon is jogosultnak bizonyult. Távolléte alatt nagy katasztrófa felhői gyűltek össze családi boldogsága fölött és csakhamar kitört a zivatar, mely egészen tönkre tette. Morvay azt írja, hogy Madách már fogsága alatt bensőleg elhidegedett, utána nyíltan elidegenedett nejétől. Palágyi igen részletesen tárgyalja az esetet; szerinte Madách, ki fogságából kiszabadulva Sztregovára ment családjával, mert Csesztvén házasodni készülő öcscse, Károly telepedett le, ott egy ideig zavartalanul folytathatta családi életét. A szakadás 1854 telén történt. »Imre elküldött magától — írja a nő anyósának, kivel soha össze nem fért, de a kihez az utolsó pillanatban fordult — *»ezt érzém, hogy megérdemeltem.«*

Palágyi közli a válási okiratot, mely 1854 július 25-ikén

kelt és melyben »közmegegyezéssel egymástól örökre és végkép elválnak«. A nő 1875-ben a nagyváradi kórházban halt meg.

»Madách — mondja Bérczy, — nem szólt, nem panaszt s még legbizalmasabb barátja, Szontágh Pál előtt sem említé soha, miért hogy házában csak egy nő látható s ez gyermekének nagyanyja. Sőt, ha erre csak legtávolibb vonatkozást is sejthetett, ha bárki mást ért csapásról volt szó, szinlett részvétlenséggel, hideg, sőt néha cinizmusig terjedő gúnnyal nyilatkozott róla.«

Verseiben is kevés egyenes és egyéni vonatkozás van életének bús történetére. Mily belső rázkódásokon ment keresztül, mutatja e négy sor, mely a válás jelenetére vonatkozik :

Ellenállottam nőnek, hogy könyörge,
Szerettemet hallgattam, mint zokog ;
Most már jöhet sorsomnak bármi vége,
Nyugodtan várom, oh erős vagyok !

Igazán erős volt. *Egy vetélytárshoz* című versében fásult nyugalommal tesz szemrehányást barátjának, aki elárulta és könnyelműen eldobta a barátságot »a nő porban csuszó szerelméért, melynek még röpte sincsen a siron túl, mert az anyaggal, szépséggel alélt.« »Csak addig jó a nő, míg azt se tudja, hogy rossz is lehet, ha úgy akar ; ő tudja már, mert el birt hagyni engem és bennem a varázst, mely véd, takar.« »Mit vesztettem hát ? Bálványok dülének szivemben össze, semmi, hogy velök lelkemnek istenségét is kilöktem, kihalt világon egyedül ülök.«

És újra fölmerül a régi hang, a keserű pesszimizmus, melyet boldog családi élete oly messze üzött tőle. Három évvel válása után, 1857-ben verses levelet ír Szontágh Pálnak, melynek keserű ize mutatja, mily rázkódásokon ment keresztül e büszke, magába vonuló, igen érzékeny sziv.

»Te nagyon komolyan veszed, barátom | Az életet. Ne vedd, mert jaj neked : | Megátkozod az embert és világot, | Pedig mind ennek jobb hasznát vehedd. | Igaz, hogy jó világunk örülésig | Bús, míg aztán nevetségessé lesz ; | Első szakán már én keresztül estem, | S most szivem a kacajban majd elvesz.«

A vers folyamán azután a költő mindent kicsufol, a közügy harcosait, az anyát, a haldoklót, a papot, mind csaló. Soha erőszakosabb sorokat nem irt a költő. Később a kézírathoz ezeket írta : Ujra elolvastam a Pálnak töltött

mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! *E mérreg igazság*, ha tragédia is s az emberi természet soha sem tagadta meg magát és Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon féreg marad, a még gyarlóbb Évával oldalán.» (Bérczy: Összes művek. I. XXIX—XXXI. A költemény módosítva a versek közt is van. 190 l. Riedl téved, mondván, hogy e vers eredetije a »Csak tréfá«-ban van meg.)

Ez a pesszimizmus, mely már alig különbözik a nihilizmustól, volt a legmélyebb seb, melyet családi életének földulása rajta vágott. Az a veszedelem fenyegette, hogy elfásul minden iránt és tétlenségbe sülyed, mert érdemes-e ily világon egyébért élni mint a pillanatnyi élvezetért vagy egyéb önző vágyak kielégítésére? De külső élete csakhamar rendes mederbe tért. Anyjával lakott együtt Sztregován, fiait nevelte, vidám társaságot látott maga körül, »politikát és nejét sohasem említette.« »Imre maga víg, kedélyes, élces, jó humoru embernek mutatkozott. Csalódását is kiheverte és régi életkedvével humora is visszatért. Szerette a társas együttlétet és néha napokig együtt mulatott barátjaival. Sohasem volt haragos, sem haragtartó ember és semmiféle tréfát nem vett zokon.« (Morvay: Adalékok 10.)

A közélet is új tért nyitott munkásságának. Egyhangulag megválasztották Balassa-Gyarmaton képviselőnek és mindjárt »első beszédével meglepte, elragadta elbűvölt hallgatóit.« Ekkor történt, hogy Arany Jánoshoz vitte el az Ember tragédiája kéziratát. Most egyszerre első íróink sorába emelkedett. 1862 januárban a Kisfaludy-társaság megválasztotta tagjának. 1863-ban az Akadémia. Mindkét helyen megtartotta székfoglalóját esztetikai értekezésekkel. De szivbaja meg-megujult és 1864 október 5-én megölte.

Ime utolsó éveinek külső története. De mi történt ez idő alatt belsejében? Behegedt a pesszimizmus sebe lelkében és mikép?

2. Madách költői fejlődése.

Madách költőileg rejtőzve fejlődött. A nagyközönség elé nem bocsátott semmit, benső barátai sem tudtak költői kísérleteiről, később sem szólott belső küzdelmeiről. A dráma vonzotta; az egyikkel, *Férfi és nő*, akadémiai pályázatban vett részt; midőn sikert nem ért, talán elkedvetlenedett, talán átlátta, hogy még fiatal és még érnie kell, — minden

esetre továbbra is rejtve tartotta verseit. Nagy becsapottság volt, csekélységekkel és tökéletlen dolgokkal nem akart előállni; az irodalmi köröktől távol állott, ösztönzést csak magából meríthetett; innét van, hogy keveset írt és tárgyait olvasmányai, ösztöne, élményei szerint választotta, nem nagy irodalmi élet impulzusai szerint. Fejlődése sem függ össze a kor és irodalom fejlődésével. Magányos lélek ő, ki magában él, saját eszmevilágában, maga keresi útját, és hosszú tévelygés után megtalálja. Ő neki is »sugalmas ösztöne« mutatta meg a jó utat.

A »küszöbön«, mint mondtuk, válságon megy keresztül, ennek fölforgató ereje szüli első költői kísérleteit, jelentéktlenebb szerelmi verseit és több drámáját, melyekből azonban csak kettőt ismerünk eredeti formájában: az említett társadalmi darabot és Herakles történetét. Csak ez utóbbi enged bepillantást eszmevilágába és költői lelkének alkatába. Filozófiai hajlam tűnik ki belőle, hatalmas koncepció felé vonzódás, szertelenség, merészség, vívódás a szerelem problémájával, egyszersmind küzködés a formával, nyelvvel, ritmussal. Nehéz lélek ő, minden a mélységből tör elő, erővel, de salakosan. Költői érzése mély, de nyelve nehéz, szinte dadogó. Ez megmarad az író jellemző vonása, Bérczy megtalálja ifjúkori verseiben, Arany János, Az Ember Tragédiájában, és ritkák azok a pillanatai, melyekben gondolat, érzés, nyelv és ritmus szép összhangba olvadnak egyik-másik versében. Talán nagyon is érzéseinek hatalma alatt áll. Mindig kettős életet él: külsőt, melyben a világ gyakorlati embere, jókedvű, eleven, — és belsőt, íróasztala előtt, melyben lobbanó indulatok, mélységes érzések, bánatos tűnődések, keserű kiábrándulások embere. A költészet neki nem játék, még művészi játék sem, mindig a szívnek nagyon is eleven rezgése szól belőle. Nem objektív. Nem tudja érzelmeit igazán lehűteni, hogy művésziileg alakítsa. Az indulat hevében teremt, lelke élményeit adja, lelkének egy-egy darabját. Ha készen van, elrejtí művét, mintha lelke szemérmét sértené, ha más meglátja; megítélni sem tudja, legalább egy év kell neki, hogy műve idegenné és megbírálnaként váljék előtte.

Nem marad egy csapáson. Mindenféle hang csendül meg lantján: komoly, szenvedélyes, titánoskodó, gúnyos, keserű; mindenféle tárgy után nyúl; társadalmi, szimbolikus, történeti szinműveket, lírai verseket, epigrammákat ír, — nyilván nem találta meg útját; csoda is lett volna, ha azon a szigeten, melyen él, megtalálta volna. Végül az

egész költői forrás családi és közéletének gondjai és boldogsága közt elsekélyedni látszott.

Ekkor új katasztrófa éri; veszedelmesebb, mert a harmincéves embert sujtja, kit azonban élete és a viszonyok korán érleltek. Ily emberek általában kevésbé ellentállók, már készen vannak, már nem tudnak meghajolni, a körülményekhez simulni, új útra térni. Madách lelke keserőséggel telik meg; nem esik ugyan kétségbe, de ez annál veszedelmesebb, a nihilizmus mocsarához jut közel.

Hogy mi lakozik lelkében, most tűnik ki, e második válság alatt, mely a legkeményebb próbára teszi. Hazáját és családi életét katasztrófa érte; a legerősebb ember is megérezte volna ezeknek akár csak egyikét is. De a nagyobb veszélyek keltik a jóra való lelkekben az erősebb ellentállást. Eddig talán mégis inkább játszott a pesszimizmussal, a világfájdalommal, a nihilizmussal; de éreznie kell e játék veszedelmes voltát, mely behálózza és lenyüggözi. Most szemükbe fog nézni e rémeknek és le fogja küzdeni őket.

Le is fogja küzdhetni. Sokkal komolyabb lélek, hogy e játékokban kedvét lelhesse, és sokkal egészségesebb, hogy e gondolatoknak immár rabja maradhasson. Két génusz segíti a fölszabadításnak e munkájában: a dolog velejét kereső filozófiai gondolkodás és benső, költői érzés.

Eddig is állandóan foglalkoztatták az emberi lét kérdései, most minden arra készíti, hogy ezeket a kérdéseket összefüggően és egyetemesen vizsgálja. A gondolkodás tévedései ellen nincs jobb orvosság, mint gondolataink végiggondolása, egyetemessé tétele, összefüggésük földerítése. A legtöbb tévedés nem egyéb mint részleteken való tapadás, a gondolkodásban való megállás, egyoldalúság, elszigetelődés. Az egészet kell nézni, még pedig minden szempontból.

Ily egyetemesítésnek, egy összefüggő világfelfogás megalkotásának minden feltétele gyűlik Madách lelkében. A főfeltétel, az egyéni hajlandóság, régen megvan benne, csak hogy eddig az elhamarkodás elferdítette. Most mélyebben magába vonul, sokat tanul, és igazán érik. Magára van utalva. Nincsen sem igazi családi, sem közlete. A hazafiúi fájdalom és gond számára kevés húr van lantján, a való élet tragédiái kimerítették a lelkeket. A csaták után is hallgatnak a múzsák, legföljebb egy-egy fájdalmas nyögés árulja el a szívek fájdalmát, reményét, elernyedését. Akik el nem tompulnak, menedéket keresnek lelkük számára a múltban, a tanulmányban, a jövő előkészítésében. Madách

menedéke : gondolatainak rendbeszedése, filozófiai egyetemestése, költői megalakítása. Így születik meg Az Ember Tragédiája.

Bérczy a Szontágh-levélhez később irt, előbb idézett jegyzetében (Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg stb.) találja meg Az Ember Tragédiája csiráját, és könnyen meglehet, hogy igaza van. Megvan benne az emberi természet állandóságának filozófiai gondolata, de még sötét, pesszimista színben. Csak egy szó feltűnő és világosabb sugár közeledését sejtítteti. »E méreg igazság, ha *tragédia* is.« Miért tragédia? Abban a versben nincsen semmi tragikus vonás, csak nyomorúság és aljasság. Hol van itt a tragédia? Sejtjük. Abban az emberben, aki ezt a nyomorúságot látja és fájlalja, aki magasra törekszik és az emberek aljassága folytán alázuhan, Madáchban, a nemes, fenkölt lelkekben. És valóban, ez egyik fővonása Az Ember Tragédiájának. A nemes lélek küzdelmének sikertelensége a tömeg hitványsága folytán. Így bukik el Miltiades, Tankréd, Kepler; így bukik el majdan Ádám, aki az emberi gyarlóságokat végignézi az emberiség történetének tükrében.

Ádám igazán maga Madách, aki filozófiai szellemmel az emberiség történetét tanulmányozza, hogy feleletet találjon arra a kérdésre, milyen hát igazán az ember és mi sorsa van a földön. A lelkesedés és kiábrándulás hullámozását maga élte át lelkében; az elfásulást, mely Sergiolussal a kék mámorát keresteti, ő is tapasztalta; de senkiben hivebben nem rajzolta magát, mint Keplerben, ki pihenni akar, a gondolkodásban keresi a nyugalmat, a szabadságért lelkesedik és Dantont megálmodja. Mindenki, aki Madách-csal és műveivel behatóan foglalkozott, érezte, hogy Madách Az Ember Tragédiájában saját magát tárta föl előttünk. Bérczy szép kifejezésével lelke »hitvallomását« irta meg.

E munkában gyógyult meg lelke, tisztul gondolkodása, derült föl világfelfogása és lett harmonikusabb, bölcseséggel teli, kiengesztelődött. Minden megfinomodott; a durvaságok eltűntek, az egyoldalúságok háttérbe szorultak. Az emberi gyarlóságokat magasabb szempontból nézi, éles szemmel, de igazságosabb ítéllettel. Nagy rendszerbe illeszkedik minden; mindennek megvan a maga helye, mint a fejlődés egy-egy mozzanatának. Ez az egyetlen út az élet ellenmondásainak megértésére és megoldására.

Most értjük csak meg igazán, Madách életének és lelkének vizsgálatára alapján, a mű hangját, gondolatvilá-

gát, alakjait, fordulatait, bonyodalmát és kifejlését. Igaz, hogy maga-magát tárja föl előttünk, magán tanulta az ember mivoltát, de jó példány volt e célra, igaz és igazi ember, erős szellem, ki magán át az embert, az emberiség történeti fejlődését értette meg. Nagyon szubjektív a mű, s mégis, irodalmunkban, egyike a legobjektívebbeknek. Egy kiváló lélek önvallomása, tipikussá egyetemesítve.

A mű pesszimiztikus elemeit is most jobban értjük. A pesszimizmusból született meg a mű, hogy azután szülője ellen forduljon. Érdekes, és csak itt említjük, hogyan nyilatkozott maga Madách műve alapeszméjéről Erdélyihez intézett levelében. »Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember Istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb és legszentebb eszméin végig, egymás után cselekszi ezt. Igaz, hogy mindenütt megbukik, s megbuktatója mindenütt egy gyöngé, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik, melyet levetni nem bír (ez volna csekély nézetem szerint tragikum), de, bár kétségbe esve azt tartja, hogy eddig tett minden kísérlete erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre, s azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bír, az isteni gondviselés vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelenet »küzdj és bizzál«-ja vonatkozik.« Mely »gyöngét« ért itt a költő? Miben gyöngé Miltiades, Tankréd, Keppler, Danton? Nyilván az emberi természet gyarlóságát általában érti itt a költő, mely főleg a nagy tömeg természetében nyivánul, de a nagy férfiakban sem hiányzik, kik hamar elfáradnak, kiábrándulnak, kétségbe esnek, ámbár az emberiséget mégis előbbre vitték. Ime, a költő szándékában még kevesebb a pesszimizmus mint művében. Az emberiség halad, az emberiség nagy és szent eszméért küzd, ezeket kell meglátnunk az emberiség történetében, hogy eligazodhassunk benne. Madách éles szemmel nézi az élet sötét oldalait, de meglátja a fényeseket is. A diszharmonia csak egyik mozzanattá lett a világnak megsejtett nagy harmónájában. Csak itt-ott, főleg a londoni színben és a nagy kétségek fölemlítésében jut szóhoz a költő régi érzése és a gondolkodó lelkiismerete.

Az egyes alakok is jobban megvilágosodnak. Ádám férfiasága, kontemplatív természete csakúgy jellemző vonása a költőnek, mint Lucifer okoskodása, éles kritikája,

föl-fölvillanó cinizmus. Meglehet, hogy Lucifernek — bizonyos fokig — Szontagh Pál szolgált mintául (Palágyi Menyhért), de minde vonások megvannak Madáchban is, csak-hogy nem *csak* ezek a vonások. Azért van, hogy Lucifer sokszor úgy beszél, mint Ádám, Ádám is néha úgy mint Lucifer — a kiábrándulás, a pesszimizmus, aki ott leselkedik a lelkesedés mögött, hogy lehűtse és megsemmisítse. De soha célt nem ér. Ezt Madách maga-magán tapasztalta. Minden süllyedéséből újra fölemelkedik lelke, hogy újra hevüljön és végül nyugtot találjon megtisztult világnézlete légkörében. Mondhatjuk: Lucifer a régi pesszimista Madách, Ádám a megérett, megtisztult, új Madách.

Éva alakja sokféle színben mutatkozik. Palágyi mondja: »A nőtisztelet, amely Madách Imre költői egyéniségére oly rendkívül jellemző és nemcsak életének, hanem minden alkotásának egyik főmotivuma: első sorban bizonyára az anyához való viszonyból magyarázandó«. Bérczynek maga a költő mondta egy ízben féltréfásan: »Anyámnak köszönheti Éva, hogy kirívóbb színekben nem állítottam elő.« Az Ember Tragédiájában, mint láttuk, Éva nemes és nemtelen, tiszta és romlott, hűtlen és hű, a korok különbözősége szerint. Itt is a költő *szándéka*, régi túlzásaitól megszabadulva, hogy a nőt az engesztelő kifejlésnek egyik főrészesévé tegye. A költő is megengesztelődött. A nő még Rómában sem romlott meg egészen. A nő csodás kevercse rossz és nemesnek, de a jó sajátja, míg bűne a koré, mely szülte. A nő lelke tisztább a férfiú lelkénél, távolabb áll az érdekek mocskától, és azért meghallja az isteni szót, amikor a férfiú előtt elnémul. De itt inkább a gondolkodó beszél, mint a költő. A költő képzeletében eltörölhetetlen vonásokkal él a kacér, szenvedélyes, hűtlen nő, csak azt tudja igazán rajzolni. A férfi- és nőben Deianeira élettelen alak, de Jole színes; Mária királynéban csak Szofra egyéni kép, Mária pusztá báb; Csáokban Erzsébet szimbólum, az ingerkedő, kacérkodó Zách Klára kedves és valóságos; Mózesben is csak egy női alak érdekel bennünket: a csalfa Amra. Az Ember Tragédiájában is, Lucia meg Isaura halvány, élettelen alakok, de az egyiptomi Éva szenvedélyessége, a római nők feslettsége, Isaura kísérője, Helene, a francia forradalom pórnöje stb. egy-egy merész, találó, megkapó vonással megelevenednek előttünk. A Kepler-jelenetbe saját élete tragédiáját szötte. Csak Keplernek van egyéni története, mert Keplerbe tett legtöbbet a magából. Ime, **hogyan került ez a részlet a műbe.** Ez volt a teljes gyógyu-

lás. A maga történetét, mintha idegené lett volna, írta meg. Ez lett a mű legszínesebb, legvalóságosabb része.

De költői ereje is ez időszakban tisztul, erősödik és gazdagszik. Néhány gyönyörű lírai verse van, melyek teljesen igazolják Palágyinak azt a nézetét, hogy líráját még nem ismerjük és becsüljük eléggé. *Gyulai* találóan jellemzi ugyan: »A borongó lélek, mely érzésbe s reflexióba süllyed, heves fölindulás és hideg gúny közt hánykódik, egészen a Madáché. Madách költői tehetség, de szorosan véve, nem lírai; a dalnak önkénytelen kiömlése, az ódának merész szárnyalása nem az ő sajátja. Ő az elégiai ellágyulás és filozófiai elmélkedés, mély meghatottság és keserű gúny vegyületének költője a melyek egymást élesztik és mérséklék«. E jellemzésnek csak egy hibája van: hogy a líra körét önkényesen megszorítja; és egy fogyatkozása: hogy nem az egész Madáchot jellemzi. Főleg nem említi a természet iránt való érzését. Mily elragadó *Nyári nap, téli éj* című verse, mely talán még a negyvenes évekből való! A képzeletnek fölváltva enyelgő és vad csapongása jó példa Madách forrongó korszakából. Néhány szép leíró költeménye is akad; de a legnevezetesebb a *Dalforrás* című; formailag is szép, hangjával pedig egészen új irodalmunkban; a természettel való összeolvadás érzetének legregebb kifejezése. Csak az utolsó versszak érint idegenszerűen. Ide iktatjuk egész terjedelmében:

DALFORRÁS.

Ha a zöld gyp hullámin elterülök
S eltölt körülém mindent napsugár,
S mig elkábúlok fényétől, melegje
Mint új élet forrása végig jár:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Vagy a nap fényének hol kezdete,
Csak azt tudom, hogy olyan édes élni,
Keblünknek ott, hol minden él vele.
Nem is tudom, az életnek zsongását
Hallottam-é, vagy szűmben dal terem,
Arany felhőnek árnya szállt-e végig,
Vagy életöröm, ittas érzelem?

Ha dombtetőről nézek ifju hajnalt,
S virág-kelyhekből száll az illatár,
Mint áldozat, ragyog a játszi harmat,
S üdvözetet danol a kis madár:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,

Avagy hol van a hajnal kezdete,
Csak azt tudom, hogy oly édes szeretni:
Szivünknek, hol minden szeret vele.
Nem is tudom, a kis madárnak dalját
Hallottam-é, vagy szűmben dal terem,
Virág illatja-e ez édes mámor
Avagy te vagy ifjúi szerelem?

Ha elhangzott a munkás nap zajgása
S halkan felkél a halvány holdsugár,
Mig a halál s titoknak őrtündére
Csillag leplével mint kísértet jár:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Hol kezdődik a csendes éjtszaka;
Csak azt tudom, hogy kétség s nyugalom közt
Kell mindkettőnek hullámoznia.
Nem is tudom, a csillag ragyogását
Csodálom-e, vagy szűmben dal terem,
Kísértetes denevér surran-e ott
Az éjen által vagy bús szellemem?

Ha jő az ősz, virágink elbucsúznak,
Fagyos szél sír madárdalok helyett,
Pereg a zúz, repülnek a vadlúdak
Bucsúzva ködlepett rónák felett:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Hol kezdődik a halvány ősz köde,
Csak azt tudom, hogy olyan édes halni
Kebünknek, hol minden meghal vele.
Nem is tudom, hervadt virágszál-é ott,
Avagy lelkemben őszi dal terem,
Darvak repülnek-e a szürke égen,
Vagy messze sejtésű képzeletem?

Ha megriad a vészek trombitája
És összefutnak barna fellegek,
Mint harcosok, a villámok cikáznak,
Ordít a szikla, az erdő recseg:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Hol kezdődik a vészek fellege,
Csak azt tudom, hogy dúlni és enyészni
Szeretne e haragvó szív vele.
Nem is tudom, a felhő villámlott-e,
Avagy lelkemben honfidal terem?
De azt tudom, hogy itt csak cserfák dülnek
És ez, és ez, hajh, nem elég nekem!

Szépen elemzi Palágyi *A halál költészete* című ciklust, melynek első szakaszára a londoni szín végfantazmagóriája emlékeztet:

S ime, eléjük lépsz, halál, szeliden,
 Magadhoz térítéd mindnyájukat
 S öledben megbékél, mi az imént még
 Haraggal zúgott, százfelé szakadt.

Az egész sorozat az elmélkedő költészetnek, melyet nem szabad a líra köréből kizárni, egyik legszebb gyöngye irodalmunkban.

Madách Az Ember Tragédiáját 1859 február 17-én kezdte és 1860 március 26-án végezte. Ezután még egy drámát ír: *Mózes*, mely (1860 jun. 9. — 1861 nov. 16.) sokkal kisebb jelentőségű mint Az Ember Tragédiája. Ez utóbbi mű filozófiai mélységével, laza formájával, fantasztikus végleteivel még inkább elidegenítette a közönséges drámától. Kitűnik, hogy igazi drámai alakot teremteni nem tud. Mózes inkább dramatizált éposz; a cselekmények nem törnek ki az emberek lelkéből, a lelkek nem fejlenek ki cselekményekben. De Mózesnek, a népvezérnek, a csőcselék néppel való szembeállítására emlékeztet a főműre, a nép bűnhődése a magyar viszonyokra. Néha fenséges pátosz hangja csendül meg, itt-ott elevenebb jelenet tűnik elénk. Ugyanekkor (aug. 12. — szept. 28.) átdolgozta *Csák végnapjait* és mindkettővel pályázott akadémiai jutalomért. Mindkét mű dicséretet nyert. Még 1859-ben írt egy *Civilisator* című parodiát, mely a Bach-huszárokat állítja pelengérre. Fanyar, de elmés jelenetek, melyekben a németet irgalmatlanul csufolja, de a magyart sem kiméli. Egyéb művei, melyek kiadásra kerültek: *Tündérálom*, *töredék*. A *Kolozsiak*, elbeszélés (inkább rémtörténet); két esztétikai értekezése: *Az esztetika és társadalmi viszonyok befolyása* és *A nőről különösen esztétikai szempontból*, s néhány politikai beszéd.

*

Életének folyása, szellemi fejlődése jobban megértetik velünk főművét, főművére visszaemlékezve, világosabban látjuk szellemének alkatát. Értelmének uralkodó vonása éles elemző erő, a dolog velejébe való hatolás. Mily kegyetlenül boncolja a nagyravágyást, az élvezetvágyat, a fanatizmust, a babonahitét, a modern életet, mindig rohamléptekkel az elemzés végeig haladva! Erős kritikai, filozófiailag iskolázott fő, ki sok ismeretet is gyűjtött, de el nem vész a részletekben, mindig a fődolgot nézi és tudásával el nem bizza magát. Érti a történetet, ismeri a természettudományi gondolkodás eredményeit, átlátja a tár-

sadalmi erők játékát. Ámbár közel negyven év mult el művének megírása óta, — és mily negyven év! a szellemi és társadalmi fejlődésnek igen gazdag korszaka — műve tárgyi tekintetben sem avult el, sok helyütt szinte prófétai erő nyilvánul benne.

Érzelmessége finom, fogékony, mély, de nagy lángra nem lobban, indulatossággá ritkán fokozódik. Azokhoz tartozik, kik belső világukat elrejtik az emberek elől, érzéseiket magukba fojtják, eltöprenkednek rajtuk, magukban végeznek el mindent. Szereti a természetet, elábrándozik rajta, de éles szemmel is tudja nézni és legapróbb jelenségeiben gyönyörködni.

Nem becsvágyó a szó közönséges értelmében. Nem tör magának erőszakosan utat, nem tapossa le az embereket, hogy előbbre jusson. Nem aktivitásra termett. Nemesen büszke, szereti a nagyot, nagy mértékkel mér mindent, maga-magát is; nem akarja, hogy szánják, nem akar semmi-ben sem kontárnak föltünni. Ezért rejtegeti műveit fiókjában, és egy Arany János ítélete kellett, hogy bizzék magában és a világ elé lépjen.

Fantáziája kevésbé plasztikus, inkább szereti a messze perspektívát maga »messze sejtésűnek« nevezi; ha hevül, nagy filozófiai, gondolatok hevítik, vagy ha az értelem nyűgét lerázza, a szertelen, a rémes felé vonzódik. A múmia föltünése, a haláltánc, a jégkorszak enyhített nyomai e hajlandóságának.

Írói pályáján nem volt vezére, nem volt iskolája, nem voltak barátai, nem kapott ösztönzést. Egészen magányosan áll. Ez megérzik nyelvén, meg tárgyai megválasztásán. Nincsen sajátos nyelve, mások hangszerén játszik, de filozófiai nyelve az övé és néha hatalmas. Drámákat ír, de nem ismeri a színházat, nincs is alkalma megismerni. Művészi pályáján egyaránt megakasztja éles, kritikai, filozófiai elméje és komoly érzelmessége. Ritkán telik öröme az alakításban, ami a művészi erő főjellemzője; ha ír, inkább könnyíteni akar lelkén, mint művészien alakítani.

De el kell képzelnünk, hogy mind e vonások nagy erővel fejlődnek benne és e nagyra termett lélek kinosan keresheti azt a tárgyat, mely neki megfelel. Ezt megtalálja, midőn új, erős lelki rázkódásokon megy keresztül, és nagy erőfeszítéssel végiggondolja és összeegyezteti gazdag gondolatvilágát. A nagy feladat érleli és a nagy feladatot nagy lelke sugalja. Nagy ember szól hozzánk főművéből és ez a mű fővarázsa. Nagy léleknek szívet rázó, komoly küzdel-

méből születik meg Az Ember Tragédiája. Minta után nem indult, hiába hasonlítjuk össze a világirodalom más műveivel. Csak Faustnak vette nagyobb hasznát műve formájában és egyes részletekben. Byron Kainját is ismerte, Dantét, Miltont, kik elmélkedő költői hajlamának különben is megfeleltek. De ezeknek konkrét hatása a saját művére egészen jelentéktelen. Az Ember Tragédiája csak Faustra emlékeztet, de csakis azon határok közt, melyeket részletesen megjelöltünk, különben egészen eredeti. Sajátos jellemnek, léleknek, tehetségnek, életnek egyedül álló műve.

V. Jegyzetek.

A mű nagy hatásáról már előbb szólottunk. Kiegészítésül megjegyezzük, hogy a színpadon is, melyre Paulay Ede alkalmazta, igen nagy sikert ért, nemcsak nálunk, hol 1883 szeptember 23-dika óta folyton adják, száznál is többször, de Bécsben, Berlinben, Hamburgban, Prágában is. Főleg Prágában volt igen nagy hatása. És ezt nem szabad külső körülményeknek, kiállításnak, diszleteknek, a dolog különösségének tulajdonítani. Van valami a tárgyban, a terv nagyszerűségében és eredetiségében, a jelenetek rohanásában, ami az átlagos közönség figyelmét is megragadja, elméjét izgatja és foglalkoztatja és a nagyság sejtésével eltölti. Nem kell azonban külön említenünk, hogy igazi hatását és megértését ne a színházban keressük, hanem csöndes magányunkban, hol nyugodtan és odaadással elmélyedhetünk benne.

Az irodalmat is élénken foglalkoztatta a nagy mű. Főleg Szász Károly, Bérczy, Gyulai, Greguss, Beöthy, Riedl, Morvay, Palágyi és Kármán elemezték, magyarázták, bírálták a művet, a költőt és egyéb alkotásait. A főbb értekezések és fordítások a következők:

Értekezések. Művek.

Szász Károly. Az Ember Tragédiájáról. (Szépirod. Figyelő 1862. Külön kiadásban: Egyetemes Könyvtár. Szerk. Ferenczy József. 22. füzet. Győr, 1889.)

Erdélyi János. Az Ember Tragédiája. (Magyarország, 1862. Erdélyi János: Pályák és Pálmák. 440—487. 1. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, Franklin-Társulat, 1886.)

Bérczy Károly. Madách Imre emlékezete. Olv. a Kis-

faludy-Társaságban, 1866 febr. 6. (Lenyomatva az Összes művek élén. Kiadta Gyulai Pál. I. 1880. II. k. 1893.)

Riedl Frigyes. Madách Imre. (Budapesti Szemle, 1880.)

Haraszti Gyula. Madách Imre költészetének jellemzéséhez. Tanulmánykísérlet. Kolozsvártt, 1882.

Greguss Ágost. A nő Madách Tragédiájában. 1871. G. A. Tanulmányai. I. 1892.

Gyulai Pál. M. I. Összes művei. Előszó. Athenaeum. 1880. II. k. 1895.

Beöthy Zsolt. A tragikum. V. és IX. fejezet.

Morvay Győző. Magyarázó tanulmány »Az Ember Tragédiájá«-hoz. Nagybánya, 1897.

Morvay Győző. Adalékok Madách Imre életéhez. 1898. L. még a B. Szemlében (299. sz.) Palágyi könyvéről írt bírálatát.

Becker H. Magyar Szemle 1899.

Palágyi Menyhért. Madách Imre élete és költészete. Athenaeum 1900.

Alexander Bernát. Faust és Az Ember Tragédiája. Reform, 1871. és Beöthy Zsolt Képes Irodalomtörténetében, 1896. III. kiad. 1907. L. A. Magyar Remekírók (Franklin) 49. k. Madách Imre munkái. Sajtó alá rend. és bevezet. ellátta A. B. 1904.

Kármán Mór. Az Ember Tragédiája. Elemző Tanulmány. B. Szemle 1905. 346. sz. (Külön is megjelent, mint a Magyar Közművelődés első száma 1905. és Az Ember Tragédiája szövegével együtt. Athenaeum. 1906.)

Fordítások.

Németre : *Alexander Dietze* 1865. *Josef Siebenlist* 1886. *Lechner von der Lech.* Reclam. 1888. *Andor von Sponer* 1891. *Dóczi Lajos* 1893. Hollandira : *A. d. C. Wallis* 1887. Szerbre : *Jovanovity* 1890. A szinpad számára németre fordította — *Paulay Ede* szinpadi átdolgozása után — *Fischer Sándor*, 1886.

Faustot *Dóczi* és *Váradi* fordításában idézem, Kaint Győri Ilonáéban.

A szöveget az eredeti kézirat és az I—III. kiadás alapján közöltem, a helyesírás és írásjelek igen csekély módosításával.

TARTALOM.

	O dal		Oldal
Első szín	5	<i>A mű magyarázata</i>	188
Magyarázat	11	I. A mű szerkezete és	
Második szín	14	thémája	189
Magyarázat	21	II. A mű értelme	194
Harmadik szín	24	1. A mithikus keret .	197
Magyarázat	31	2. A történeti jelenetek	200
Negyedik szín	35	a) Csalfák-e a törté-	
Magyarázat	44	neti színek	200
Ötödik szín	48	b) A költő történeti	
Magyarázat	58	fölfogása	203
Hatodik szín	62	3. A kifejlés	207
Magyarázat	75	a) Ádám, Éva, Lucifer	208
Hetedik szín	79	b) Lucifer csalódása	211
Magyarázat	96	c) A mű eszméje ...	212
Nyolczadik szín	100	d) A mű pesszimisiz-	
Magyarázat	109	tikus vonása	214
Kilenczedik szín	113	e) Az Ember Tragé-	
Magyarázat	120	diája és Goethe	
Tizedik szín	123	Faustja	218
Magyarázat	128	III. A műnek művészeti	
Tizenegyedik szín	130	formája	224
Magyarázat	149	a) A mű drámai for-	
Tizenkettedik szín	151	mája	225
Magyarázat	164	b) A mű alakjai ...	228
Tizenharmadik szín	168	c) A mű nyelve ...	229
Magyarázat	172	IV. A mű története.	
Tizennegyedik szín	174	Madách Imre	230
Magyarázat	179	1. Madách Imre élete	232
Tizenötödik szín	181	2. Madách költői fej-	
Magyarázat	187	lődése	243
		V. Jegyzetek	253

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK